

AREOPOLISZ
**Történelmi és társadalomtudományi
tanulmányok IV.**

Hargita Megyei Kulturális Központ
Csíkszereda – Székelyudvarhely
2004

A kiadvány megjelenését támogatták:
Illyés közalapítvány

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

Városi Könyvtár, Székelyudvarhely

VÁROSI KÖNYVTÁR

Szerkesztők:

Dr. Hermann Gusztáv Mihály

Kolumbán Zsuzsánna

Róth András Lajos

Borítóterv:

Biró Gábor

Angol tartalmi kivonatok:

Novák Melinda

Novák Károly István

ISBN: 973-86806-3-8

©Areopolisz Történelmi és Társadalomtudományi
Kutatócsoport

©Hargita Megyei Kulturális Központ
2004

Tartalomjegyzék

Bevezető	5
MIHÁLY JÁNOS	
Vasművesség a Kis-Homoród völgyében, a kezdetektől a XIX. századig	6
SÓFALVI ANDRÁS	
Határhasználat és gazdálkodás a középkori és kora újkori Sóvidéken	20
HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY	
Tutajozás a Nagy-Küküllőn	44
OLÁH SÁNDOR	
Földöröklés egy székely köznemesi családban a XVIII. század közepén	53
FORRÓ ALBERT	
Adatok az udvarhelyszéki protestáns népoktatás történetéhez (1700-1850)	67
TÓTH LEVENTE	
Református népiskolai reformok nyomai Udvarhelyszéken (1780-1848)	88
KOLUMBÁN ZSUZSÁNNÁ	
Egyházi és világi értékrend-módosulások a XIX. századi Székelyföldön (a válóperes iratok fényében)	101
RÓTH ANDRÁS LAJOS	
Adalékok a székelyföldi mezőgazdasági ismeretek terjesztéséhez	125

NOVÁK KÁROLY

A székelyudvarhelyi iparosság helyzete a XIX-XX. század fordulóján	148
---	------------

GIDÓ ATTILA

Székelyudvarhely zsidó közösségének identitásválasztása az impériumváltást követően.	162
---	------------

GIDÓ CSABA

Román-magyar határkérdés 1940-1944-ben, különös tekintettel a Székelyderzs és Kányád között húzódó határvonalra	176
--	------------

KÁPOLNÁSI ZSOLT

Kollektivizálás Kadicsfalván	200
---	------------

REZUMATE	230
---------------------------	------------

SUMMARIES	238
----------------------------	------------

Bevezető sorok

a negyedik Areopolisz-évkönyv elé

Jelen kötetünk – sorban a negyedik – 12 újabb tanulmány keretében nyújt olvasnivalót laikusnak és szakembernek egyaránt Székelyföld, Udvarhelyszék, Székelyudvarhely történetéből. Szerzőink mindannyian tudásuk legjavát adva, a források kínálta lehetőségeket kihasználva próbálják értelmezni a székelység, a szék, valamely tájegysége, vagy az „anyaváros” történetének folyamatait, jelenségeit.

A tárgyalt témák széles skálája – agrár-, ipar-, közlekedés-, oktatás-, egyház-, politika- és mentalitástörténet – arról tanúskodik egyfelől, hogy a még kutatás előtt álló kérdések (részek az egészben) mennyire sokoldalúak, míg másfelől éppen az előttünk álló feladatokra irányítja figyelmünket. Sokan vetik szemünkre az elmaradt és megírandó monográfiák nagy számát. A szerkesztők és szerzők annak tudatában, hogy a részeredmények feltárása, a vitatott kérdések tisztázása nélkül ezek nem megvalósíthatók, csak reménykedni és ugyanakkor egymást és másokat is buzdítani tudnak a feltáró munka elvégzésére.

Múltunk ismerete jelenkorunk biztos kapaszkodója. A most asztalra tett és a soron következő köteteink ezen eszmének ismeretében születtek és születnek.

A szerkesztők

MIHÁLY JÁNOS

Vasművesség a Kis-Homoród völgyében, a kezdetektől a XIX. századig

Bevezető

Székelyföld vasművességének múltjáról – szemben a Hunyad megyei vasbányászat és vasolvasztás történetével – szűkös ismeretekkel rendelkezünk, annak ellenére, hogy a vidék vaslelőhelyeire már korán felfigyelt a tudomány. Nem nagyszámú, de alapvető tanulmányok, írások azért születtek ebben a témában is, egészen a legutóbbi időkig.¹ Lövéte község (Hargita megye, Románia) nagykiterjedésű határának (1944: 18 308 katasztrális hold, 1996: 10 166 hektár) egykor oly gazdag vaslelőhelyeit is régtől fogva számon tartja a szakirodalom.² Egyes szerzők szerint magának a vasbányászatnak valószínűleg évszázadokra, sőt évezredekre visszanyúló múltja van itt, ugyanis a vastartalmú kőzetek, ún. vaskövek közül, a limonit és sziderit több helyen előfordul a határában. Ezek a lelőhelyek Lövététől északra, a Szentkeresztbánya³ (melynek kialakulása szorosan összefügg az egykor itt folyó jelentős vasércbányászattal, olvasztással és feldolgozással) alatti szűk völgyben, hol a Kis-Homoród patak tört magának utat, voltak s vannak részben még ma is. A természetnek „csaknem minden javaival”, de elsősorban borvízforrásokkal gazdagon megáldott, mintegy 4-5 km-nyi völgyet, a vidék XIX. századi romantikus helytörténetírója, Jánosfalvi Sándor István egyenesen *Há-mor-völgy*nek nevezi, az ő idejében itt működő vasverető műhelyekről, hámorokról.⁴ A hámorokhoz vaskövet szolgáltató vasbányák környékét, ahol a XIX. század dereka táján elszórtan felépült néhány szerény bányászház is, *Róka* városnak nevezték el a lövéteiek.⁵ E kis bányatelepen, 1895 tavaszán sem volt egyéb, mint néhány bányászlak, egy felügyelői lakás, egy fűrészmalom s a hegy oldalában vájt lyukak.⁶ A községtől keletre, a Vargyas völgyében, valamint a Köves-patak mellett (Kirulyfürdőtől északra félbehagyott okkerfesték-bányák és opálbarlang

közelében) szintén folyt bányaművelés a XVIII. század második felében.⁷

Jelen írásomban a lövétei vasművesség kezdetéről és szakaszairól lesz szó. A rendelkezésemre álló szűkös régészeti leletek, okleveles adatok segítségével, a teljességre törekvés nélkül, megpróbálom vázolni a lövétei vasművesség történetét az őskortól egészen a XIX. század első feléig, azaz a Lövéte határában felépülő szentkeresztbányai vasgyár alapításának éveig.

A vaskőbányászat és vasolvasztás kezdetei

A késő bronzkor, illetve a kora vaskor (Hallstatt kor, Kr.e. 800 - 400/350) folyamán Erdély őslakos törzsei lassan-lassan megismerkedtek a történelmet alakító új fémekkel, a vassal. „Olcsósága” révén idővel „széles népi tömegekhez” jutott el, s fokozatosan átalakította anyagi műveltségüket. Vidékünk (Székelyföld) vasérclelőhelyei, vasércei (limonit, sziderit) a Kis-Homoród felső folyása mellett (Szentkeresztbánya, Lövéte, Homoródalmás), Erdővidéken (Erdőfüle, Székelyszáldobos, Magyarhermány), illetve a Csíki-medence számos pontján (Csíkmadaras, Csíkkozmás, Csíkpálfalva és Csíkszenttamás⁸) valószínűleg már ettől a kortól ismertek voltak a környék letelepült lakossága előtt, s kitermelésük a késő vaskorban (La Tene-kor, Kr.e. 400/350 - Kr. u. 106) de legkésőbb Kr.e. a II. században megkezdődött.⁹ A felsorolt helyiségek némelyikének (Székelyszáldobos,¹⁰ Csíkmadaras¹¹) határában vasércolvasztás és feldolgozás kétségtelen bizonyítékai, a korabeli vasolvasztó kemencék töredékei is előkerültek.¹² Hasonló kemencetöredékek ismeretesek még Böződből, Kászonújfaluból, és Maksárról.¹³ Orbán Balázs a lövétei vaskőbányászat kezdetét is a késő vaskorig keltezi vissza, mondván, hogy: „...a monda szerint ott még a dákoknak is volt bányájuk, (...).”¹⁴ Lövéte határából azonban erre vonatkozóan még semmilyen biztos adattal nem rendelkezünk. Más jellegű vaskori régészeti anyag ugyanakkor ismert a község területéről. Lövéte jelöletlen határrészből közelebből előkerült, II. Fülöp makedón király (Kr.e. 359-336), Nagy Sándor (Kr.e. 336-323) és III. Fülöp ezüst pénzeinek utánzatairól, továbbá Thászoszi tetradrachmákról esik említés a szakirodalomban.¹⁵ A dákok késői periódusára (Kr. e. I. sz. - Kr. u. I. sz.) keltezhető, településre

utaló régészeti anyag (kézzel formált dák edénytöredék) a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum gyűjteményében található.¹⁶ A kora vagy a késő vaskorban használhatták a lövétei Várhegyen lévő földvárát, az ún. Almás vagy Álmos várát is. Erre néhány korabeli szórványos lelet (edénytöredékek) is utal, melyet jómagam gyűjtöttem többszöri terepjárásom alkalmával.¹⁷

A jelentős mennyiségű, könnyen bányászható, felszínhez közeli vas-tartalmú kőzet (elsősorban a limonit) jelenléte és a fent említett vaskori régészeti anyag mindenképp az itteni őskori bányászatot s kezdetleges kis vasolvasztók működését valószínűsíti, de mindaddig a feltételezések talaján kell maradjunk, amíg egyértelmű bizonyítékokkal – korabeli vasércolvasztó kemencékkel avagy kohótöredékekkel, vasbugákkal, salakdarabokkal – nem rendelkezünk. Ezek felkutatása nehéz feladat lesz, mivel a későbbi – a római, középkori de leginkább a modernkori – bányaművelések valószínűleg eltörölték minden nyomát az őskori kitermelési helyeknek. Szakszerű régészeti ásatások el nem végeztéig, az újabb kutatási eredményekig tehát marad az a föltevés, amit már Orbán Balázs megfogalmazott, hogy ti. Lövétén „még a dákoknak is volt bányájuk.”¹⁸

A vasművesség nyomai a fejedelemség korában

A lövétei vasolvasztás és vastermelés feudalizmuskori kezdeteiről egyetlen hiteles írásos forrással rendelkezünk. Ez a XVI. század második feléig vezet bennünket vissza.¹⁹ A helyi hagyomány az itteni vasművességet ugyancsak az erdélyi fejedelemség korából származtatja. „Azt mondják – írja Jánosfalvi Sándor István –, hogy régen e helységnek ura fejedelme Székely Mózes volt. Benn Lövétén udvara helyét is mutogatják. Az akkori Lövéte tán az ő jobbágyaiból is állott és a völgy alsó felében *vashámora is volt, melynek gödrös helyét ma is meg lehet esmérni* [a kiemelés tőlem – M. J.]. A Székely Mózes hámorán kívül még másoknak is volt itt hámora, társaságosan s ezekhez a vas követ is éppen a völgyecskében is kapták.”²⁰

Köztudott, hogy 1562 után jelentős terjedelmű közszékely birtok (szántó és rét) kincstári tulajdonba ment át. Ilyenek voltak Várhegy és Udvarhely váraihoz kapcsolt várföldek, valamint a csíki vashámorhoz

tartozó vasérclelőhelyek és birtokok, melyek közül többet a későbbi időkben, főleg 1566 után, a fejedelmek, a székely primorok rendjének adományoztak hadi szolgálataikért.²¹ Az egykori kincstári birtokok emlékét őrzik valószínűleg a lövétei *Udvarkert*²², valamint *Hámorkert*²³ helynevek.

Már kora ifjúságától a Báthoryak szolgálatában álló Székely Mózes, mint sófalvi sókamaraispán először 1583. június 10-én nyert birtokot (tíz jobbágytelket) Lövétén, hadi érdemeiért Báthory Zsigmond fejedelemtől.²⁴ Néhány év múlva 1591. február 6-án Gyulafehérvárt kelt adománylevelében a fejedelem Székelynek újabb lövétei kincstári birtokokat adományozott. Ekkor az udvarhelyi várhoz tartozó egész- és részjószágon kívül a kincstár tulajdonát képező vashámor és a hozzá tartozó vasérclelőhelyek és birtokok (vasbánya) képezték az adomány tárgyát.²⁵ E vashámor a korabeli falutól északra, mintegy 3 kilométernyire, a Hargitából (Oltárkö) eredő Kis-Homoród folyó erdő borította szűk völgyében állott (a Lövétere vezető, jelenlegi 132-es megyei út közelében – M. J.). A „Gödrös helye” melletti területet ma is *Hámorkert*nek nevezik a lövéteiek. A hámor itteni fekhelyét ezen kívül, a *Vasszar*, *Vasszarkanyara*, salakdombra utaló elnevezés is bizonyítja. A hámor működéséhez szükséges vaskövet felszíni fejtéssel, elsősorban a Kis-Homoród völgyének ércben gazdag keleti domboldala (*Bányaoldal*) környékén bányászták, de valószínűleg ide hordták a falu határából azokat a vasércrögöket is melyeket szántás közben az eke forgatott ki a termőföldből. A mezőkről és patakmedrekből előkerülő vasköveket is itt olvasztották. Véleményünk szerint a vashámorban termelt vasat – míg kincstári birtok volt – a fejedelmi udvartartást szolgáló gazdaságok és várak (Udvarhely) szükségleteire fordították. Maga a hámor és a vasbánya valószínűleg a korabeli székelyföldi vasgyártás központjaként számon tartott madarasi fejedelmi hámornak volt alárendelve, akárcsak a csikdánfalvi, csikszentdomokosi vasércbányák,²⁶ s a megfelelő számú szak- és kisegítő munkaerő a helybeli fejedelmi jobbágyok közül került ki. Miután a hámor 1591-ben magántulajdonba ment át, a hámorhoz szükséges mindennemű munkát (vaskőkeresés, bányászás, hordás, rostálás, olvasztás, kovácsozás, szénégetés, szekeresség stb.) Székely Mózes jobbágyai végezték. Jövedelmét pedig Székely és családtagjai élvezték. Erre vonatkozóan

azonban semmiféle írásos forrással nem rendelkezünk. Bokor Mária, egykori lövétei tanítónő, Lövéteről szóló rövid helytörténeti vázlatában írja, hogy e hámor a lövétei közszékelyek tulajdona volt, amelyet „társaságosan” működtettek, és csak az 1562. évi székely felkelés után a közszékelyek jogait megnyirbáló segesvári országgyűlés juttatta kincstári, azaz fejedelmi tulajdonba. Mint írja: „a lövétei székelyeknek ez nem tetszett, ők a vashámort szabad székely birtoknak tekintették mindig. Tiltakoztak is ellene [...], Báthori Zsigmond, hogy a lövétei székelyeket kibékítse, többet azok közül, akik a vasháморban jó munkások voltak, lófő tisztséggel tüntetett ki 1591-ben, pl. a Mihály (Szöcs) családot.”²⁷ Sajnos kutatásaink nem támasztják alá Bokor Mária állításait. Az 1567-es adóösszeírás tanúsága szerint, amely értékes adatokat őrzött meg az ekkor már működő csíkmadarasi háморral kapcsolatosan,²⁸ Lövéten ebben az időben még nem üzemelt kincstári vasháмор, ugyanis a falu 35 kapuja közül egy sem mentesült a 25 dénáros adókirovás alól, a háморban szükséges munkák elvégzése érdekében, ahogy ez a csíki települések esetében történt.²⁹ A korabeli székely összeírások és más okleveles bizonyítékok rácafolnak arra is, hogy a lövétei Mihály (Szöcs) családnak – hasonlóan a madarasi háморban szolgáló több csíki, gyergyói és kászonszéki székely családhoz³⁰ – a lövétei vasbánya, azaz vasháмор művelésében szerzett érdemeiért, tagjainak mesterségbeli tudásáért, ügyességéért Báthory Zsigmond fejedelem lófőiséget adományozott volna.³¹ Nagymértékben nehezíti a tisztánlátást az a tény is, hogy a lövétei vasháморról, a fent említett adománylevélen kívül (mely jóllehet a háмор meglétéről egyértelműen tanúskodik) semmiféle más közvetett vagy közvetlen tárgyi bizonyítékkal, írott forrással sem rendelkezünk. Székely Mózes egykori háморáról a XVII. század folyamán is hallgatnak a források. Ebben az időben a lövéteiek solymászáttal foglalkoztak inkább és nem bányászattal.³²

A vasművesség újjáéledése a XVIII. század második felében

A Habsburg berendezkedés első éveiben a székelyföldi vasgyártás központját még mindig Csíkban találjuk. Az önálló erdélyi fejedelemség megszűnésével azonban, miután 1695-ben az ifjú Apafi Mihály fejedelmet és feleségét, Bethlen Katát Lipót császár Bécsbe vitette, a gazdátlan-

ná vált csíki vashámor hanyatlásnak indult s végül egészen tönkrement.³³ Adataink szerint a fejedelmi hámor pusztulásával párhuzamosan éled fel, a XVIII. század első felében, a Kis-Homoród völgyében a vasművesség. A Lövétevel délen szomszédos, barlangjáról híressé vált Homoródmármén határában, Farkasmező határreszen, az 1700-as évek elején folyt vasércbányászat. A vonatkozó adatok *Ördögátja* néven említik a bányahelyet, hol a megmaradt nyomok szerint külszíni műveletekkel fejtették a vasércet.³⁴ Igazából az új vasbányák nyitása, új hámorok felállítása a század második felében veszi kezdetét ezen a vidéken, akárcsak Lövéte határában. Homoródszentpálról 1770-1771-ből, rövid életű, báró Weselényi Kata birtokán működő vashámról tudósítanak a korabeli feljegyzések.³⁵ Ugyancsak egy rövid életű vashámor működött ebben az időben Lövéte határában „a Borz Büke tövi nevű helyben”.³⁶ Az 1775-ben készült inventárium szerint „Ezen Vas Hámor ... oly rossz vasat ad melynek hasznát nehezen lehet venni”.³⁷ A hámor jó minőségű vasérc hiányában hamarosan meg is állt. Az 1785/86. évi úrbéri összeírás alkalmával a Homoród mente falvaiban felvett jegyzőkönyv szövegeiből ez egyértelműen ki is derül, ugyanis a hámort meg sem említik mint „haszna vételi” lehetőséget, sem a lövéteiek, sem a szomszéd falusiak. „Semmiféle egyéb Fabricakis nintsenek helységünkhez közel – vallják a homoródmárméniaiak – Hanem Lövéte, Oláhfalu, az hol a sendelyt tsinálják, Deszkát fűrészren metszenek, kik vélünk Határosak.” Gyepes lakói is azt vallják, hogy a környéken egyébb „fabricák” nincsenek hanem „Oláhfaluban Lövétén közelebb, Deszka metzes, Sendelytsinálás, Mész egetés pedig Almáson, Karácsonyfalván”. Hasonlóképpen vallottak a homoródkarácsonyfalviak is: „közel Fábricák Egyebek nincsenek; Hanem itten az mész Égetés vagyon; Lövétén, Oláhfaluba az Deszka Metzés, Sendely tsinálás van”.³⁸

A fennebb említett rossz vasat adó, rövid életű, elhagyott vashámor („Eisenhammer”), amelyet valószínűleg a – Lövétén a XVII. századtól birtokos – Rhédei család építtetett, az I. országos katonai felmérés (1763-1773) térképlapjai szerint, Lövéte határában tulajdonképpen ott állott, ahol hajdan Székely Mózes idejében a vasgyártás folyt.³⁹

A XVIII. század nyolcvanas éveiben a bányaművelés Lövéte területén új lendületet vett és két helyszínen is folyt. Az egyik helyszín Lövététől

északra, a Kis-Homoród völgyében, a régi felszíni fejtések közelében volt (a környék régebb Róka város néven volt ismeretes, ma Lövétébánya vagy Bányatelep – M. J.). A vasérc továbbra is a Kis-Homoród bal oldalán emelkedő *Bányaoldal*ból (hol szinte napjainkig működtek vashányák) került ki. Bányák voltak a Vargyas völgyében, a később nevezetessé vált Nádasszéki borvízforrásoktól délre, a patak bal partja fölött emelkedő domboldalon (*Tőrösberce*) is.⁴⁰

Lövété népessége II. József korában

H.	Cs.	J.n.	T.	I.	T.n.	F.sz.			N.ö.	F.k.								
sz.						h.	n.	ö.		p.	n.	t.	Pr	pp.	zs.	e.	Szk.	s.
234	264	1179	7	–	1172	226	346	572	607	1	41	1	108	103	113	51	1	153

Rövidítések: H. = házak, Cs. = családok, J. n. = jogi népesség, T. = távollevők, I. = idegenek, T. n. = tényleges népesség, F. sz. = férfiak száma, N. ö. = nők összesen, F. k. = a férfiak közül, sz. = száma, h. = házas, n. = nőtlen, ö. = összesen, p. = pap, n. = nemes, t. = tisztviselő, pr. = paraszt, pp. = polgár és paraszt örököse, zs. = zsellér, e. = egyéb, sz. k. = szabadságolt katona, s. = sarjadék (1-17 éves)

Forrás: *Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787)*. In: Közpon-ti Statisztikai Hivatal Közleménye. (Szerk. Dányi Dezső és Dávid Zoltán) Bp., 1960. 364-365.

1794-ben Ugron Pál állított fel hámost a Lövété határában fekvő birtokán. A hámorról gróf Teleki József „Úti jegyzékében” részletesen beszámolt. Soraiból jól kirajzolódik a Kis-Homoród menti vastermelés állapota, a vasérc előállításának folyamata a XVIII. század végén, ezért az általunk nagyon értékesnek tartott leírását a lövétei vashámorról az alábbiakban, egész terjedelmében közöljük:

„Bírja M[é]l[tósá]g[os] Ugron Pál ur. Az 1794-ik esztendőben állott fel az három első esztendőben jó vasra nem találtak és főképen az mesteremberek nem létek miatt rosszul follyt a manipulatio. A vashámor vagyon az Lövétéi völgyben; [a Kis-Homoród völgyében, valószínűleg

az előbb említett határrészen – M. J.] ennek déli feleben hijjába kerestek jo vasat, mert tele volt бүдös kövel és hasonlóval a mely a tűz által megemésztetik. Most ujj bányát kezdtek és szerencsésebbek voltak, az vashámorhoz két orányi járó föld. Az manipulatio a míg a vasköböl tiszta vas válik a következő,

A vaskövet [Eisenocher] elsőben össze török apro darabokra, meg parakolják [!] [Zerschlagen] annakutánna meg rostolják [Rösten], hogy a бүдös kötől egyebektől a mi a tűz által megemésztetik meg tisztuljon. Azután teszik az olvaszto kementzében, itt marad 12 orát, a míg az Sclack ki foly és benn marad a tiszta vas egy massaban, melyet vas kenyérnek hívnak. Ez a vas kenyér a mely ezen kementzében készült mindenkor nehezebb egy másánál. Ezt nagy bajjal ki vévén ketté vágják. Felét ismét addig verik, míg hosszú vas rudak lesznek belőlle. Az hámort egy sebes patak hajtja: úgy lehet moderálni, hogy lassabban vagy sebesebben járjon. Erős vas tengellyen áll: maga 2 mása ülője 10. A vas, amelly az masinán fel van dolgozva kerül 786 mfba.

A fogok a mellyekkel az ültött igazityák egy machinába járnak, úgy hogy igen könnyen fel lehet emelni a nehéz ültöt.”⁴¹

A fenti leírásból – amely a vashámorban folyó munka szinte minden fázisát és az ezzel kapcsolatos technikai megoldásokat tömören leírja – kiderül, hogy a lövétei vashámorok közel kétszáz év után is megőrizték a vastermelésben a XVII. század folyamán (sőt már az ókorban – M. J.) alkalmazott technikai megoldásokat.⁴² A kibányászott vasércet előbb apró darabokra törték, utána az olvasztók közelében lévő vaskőrostolóba került, ahol pörköléssel előkészítették az olvasztáshoz. A pörkölés folytán meginduló oxidálással megtisztították a vasércet a nemkívánatos ásványoktól, s elősegítették annak könnyebb mállását. Az így előkészített vasércet a köből rakott és agyaggal kitapasztott olvasztókemencékbe rakták, melyeket faszénnel hevítettek. A kemencék hőfokát vízikerekkel hajtott bőrfűtatókkal emelték az érc olvadáspontjára. Olvasztás közben többször kieresztették a salakot. Az olvasztókemence alján összegyűlt vasat („vas kenyér”) fogók és vágók segítségével kiemelték és átkerült a hámorba, hol a vízikérék által hajtott fűtató segítségével, redukció folytán, kovácsolható vassá alakították. A fűtatótól nem messze állt az ugyancsak vízi energiával működtetett hámorkalapács és üllő, hol a vas

jelentős részét rúd formájúra verték ki. A hámorban termelt vas nagy részét – különböző tárgyakat (ásó, kapa, fejsze, fűrész, szekér vasazat stb.) készítve belőle – az Ugron családot szolgáló gazdaságok szükségleteire fordították, valamint a hámornál dolgozók javadalmazására használták fel. Bizonyos mennyiségű rúdvasat áruba is bocsátottak a tulajdosok.

Lövete határában, Kiruly környékén szintén fejtettek vasércet s nyitottak vashámorokat (Gyepű-patak, Köves-patak). Egy kezdetleges vashámor ugyancsak dolgozott itt, a XVIII. század végétől. Pár évtized múltán, a *Nemzeti Társalkodó* egyik 1840. október havi számában az alábbiakat olvashatjuk róla:

„Mintegy 50 évvel ezelőtt létesült itt egy vashámor, mely jelenleg 13 részvényesnek dolgozik – úgy ahogy, mert attól, ki házatól ki nem járt, nem látott, nem tanult, az Á-t sem ismeri, mit várhatni? Mit azoktól, kik csak annyit tudnak, amennyit egy Toroczkóról vagy balsorsa által elidéztetett, vagy jobb élelmódot remélt kivándorlótól hallottak, gyakorlatilag láttak? S még is minő nagy haszna van e hámornak! E sovány, kopár helyen, hol a szántás vetés ritkán jutalmazza a munkát, több emberek élnek utána, s vagyon köztök, ki évenként 30 mázsa vasat is kikészít. Három épületből áll az egész intézet, t.i. a fűtató, verő és lakházból a széntartóval; mind fából építvék és deszkával fedvék. Ronda épületek! Mind e mellett a közönségre [a kirulyi fürdőt látogatókra – M. J.] nagy hatással bír ezen hámor. Évenként kikészít 200 mázsát, 1 mázsa itt 20 vfton vehető. Malomhoz, deszkafűrészekhez, szekérhez s más gazdasághoz megkívántató mindenféle eszközök rea szólás mellett találathatók.

Az itteni műhelyben készült vasak jósága iránt különbözők a vélemények; sokan kétség alá hozzák azt, mintha az ide való vasat nem lehetne mindenre használni. Meg kell vallani, hogy rossz vas is kerül ki innen, de az is igaz, hogy sokkal több a jó mint rossz. Állításomat igazolják a népes Lövéte lakói, kik télben nyárban fával bíbelődnek, sok formau fejszéik, fűrészük mind lövétei vashól készítvék, minden vas eszközeiket, pedig mennyit nem használják! abból csináltatják. De saját tapasztalatom is ide hajlik, már rég óta használván azt.

Ártatlan, jámbor gyermekei a természetnek ezek a vaskészítők. Ritkán hallani köztök egy gonosz szót. Többször elandalodva néztem kezeléseiket s elgondoltam: istenem! Ha egy velők bánni tudó, értelmes, tehetős ember közikbe jövőn épületeiket czélszerűen rendezné, eszközüket kellőleg készítené, mennyit könnyítene rajtuk, s jobbítaná nyomasztó életmódjokat.”⁴³

Mint látjuk, a fellelhető források arról tájékoztatnak, hogy a XIX. század elején a vasbányászat, a hagyományos vasolvasztás és feldolgozás – a földművelés és állattartás mellett – egyik kereseti forrásává vált a helybeli gazdáknak. Maguk a lövéteiek vallják 1809-ben, hogy egy része falus feleiknek a bányából és a vashámorból keresi meg mindennapi kenyerét.⁴⁴ Ebben valóban szerepet játszhattak az évszázados hagyományok is, de ugyanakkor „Thoroczkai Vas Hámoros Iffjabb Tobis János” is, aki Homoródalmáson „a Farkas-mező nevezetű helyen”, a XVIII. század végén egy vashámort építtetett a maga költségén a „H. Almási Nemes Communitásnak engedelméből”.⁴⁵ A Torockóról ide származott hámorosok tevékenységéről, szerepéről egyelőre szinte semmit sem tudunk.⁴⁶ A részletek aprólékos feltárása további kutatásokat igényel. Tény viszont, hogy Lövéte határán a XIX. század első felében „több kezdetleges modorban kezelt” vashámor üzemelt. Ezekben, 1820-as adatok szerint, 12 hámoros dolgozott.⁴⁷ Elsősorban rúdvasakat állítottak elő.⁴⁸ A vasércet a lövétei határon nyitott három bányából fejtették: két bánya a XVIII. század folyamán szélesebb körben ismertté vált Királyfürdő szomszédságában (Gyepüpaták, Kövespaták) volt, a harmadik Nádasszék oldalán. A bányákból évente mintegy 50 mázsa vasércet nyertek, „együtt azzal a mennyiséggel, amit még innen-onnan ásogatva termeltek ki.”⁴⁹ Bár a folytatásuk a „vas Kővek nem léte mián” többször meggyengült s végül megbukott, Gyertyánffy Jónás bánya és kohómérnök kezdeményezésének eredményeként, 1836 után a lövétei vasműves-ség számos embert foglalkoztató modern vasiparrá fejlődött.⁵⁰ A székelgyöldi vasgyártás súlypontja így a Kis-Homoród völgyébe tevődött át.

Gyertyánffy a helyi hagyományokra támaszkodva, az építésre kerülő vasgyár helyét Lövéte határában tulajdonképpen ugyanott jelölte ki, ahol a hajdani vasgyártás folyt (Róka város és környéke – M. J.). Egy olvasz-

tókemence és egy kalapáccsal felszerelt hámor építésével kezdődött a termelés.⁵¹ Később azonban a vassfeldolgozásra, a kohó- és hámortelepnek kedvezőbb fekvésű helyet választottak – a termelt áru jobb szállítási lehetőségeit is mérlegelve egyrészt Székelyudavahely, másrészt Csíkszereda felé –, s a Kis-Homoród völgyének felső felében rendezkedtek be, nem messze a vasérclelőhelyektől, Szentegyházas-Oláhfalutól délre mintegy negyed-félórányira, Kerekfenyő határrészben, hol még 1830-ban Ugron István kaszálója volt.⁵² E kis „gyártelep” szomszédságában épült fel pár évtized múlva az ún. *Újváros* (a helybeliek valószínűleg a felépült munkáslakóházak rendezett utcái után nevezték el így), azaz *Szentkeresztbánya*.⁵³ De ez már egy másik történet...

JEGYZETEK

1. Pataki József: *A csíki vashámor a XVII. század második felében*. Csíkszereda, 1971.; Vajda Lajos: *A szentkeresztbányai vasgyártás története*. Buk., 1983.; Ferenczi István: *Vaskőbányászat az őskori Erdélyben*. In: Bányászati és Kohászati Lapok 120 (1987) 10. 703-708.; Botár István: *Népvándorláskori vaskohászat nyomai Csíkszétsimonban*. In: Acta (Acta Hargitensia VIII, Aluta XXV) 2001 (2002). 165-174.; Id. Máthé János: *A magyarhermányi vasgyártás története*. In: Acta (Acta Hargitensia III, Aluta XX) 1996. 61-68.
2. Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a Két Homoród mellett*. Székelyudavahely, 2003. 117. (Az első kiadás, amely e kiadvány alapjául szolgált 1942-ben jelent meg az *Erdélyi ritkaságok* 7. és 8. köteteként a kolozsvári Minerva Rt. kiadásában dr. Jancsó Benedek szerkesztésében és Benczédi Pál gondozásában.)
3. Korábban közigazgatásilag Lövéthehez tartozott. Ma Szentegyháza része (M. J.). Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. I. Pest, 1868. 84.; Maderspach Livius: *Magyarország vasércz-fekhelyei*. Bp., 1880. 98-99.; Bányai János: *A székelyföld természeti kincsei és csodás ritkaságai*. I. Udvarhely, 1938. 161.; Vajda Lajos: *A szentkeresztbányai vasgyártás története*. Buk., 1983. 187.
4. Jánosfalvi Sándor István: i.m. 117.
5. Orbán Balázs: i.m. 84.
6. „Lövététől nem messze fekszik az úgynevezett Róka város. Nagyon családik, ki várost keres, mert az nem egyéb, mint egy kis bányatelep egy felügyelői lakkkal, egy fűrészmalommal s a hegy oldalában vajt lyukakkal,

- melyről nevét is vette. Itt bányászszák egészen kezdetleges módon azon vaskövet, melyekből Szentkeresztbányán a vasat olvasztják. A vaskő jobbára barna, ritkábban vörös.” I. Székely-Udvarhely I (1895. május 19.) 21. 93.
7. Maderspach Livius: i.m. 98-99.; Bányai János: *A székelyföld természeti kincsei és csodás ritkaságai*. I. Udvarhely, 1938. 161.
 8. Ferenczi István: *Bazele geologice ale prelucrării minereurilor feroase și neferoase din complexul cetăților dacice din Munții Orăștiei*. Kézirat. Csík vidékére vonatkozóan teljes könyvészettel.
 9. Ioan Glodariu, Eugen Iaroslavschi: *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n.-I e.n.)*. Cluj-Napoca, 1979. 27.
 10. Székely Zoltán: *Raport preliminar asupra sondajelor efectuate de muzeul regional din Sf. Gheorghe în anul 1956*. In: *Materiale V* (1959). 231, 233.
 11. János Péter, Kovács Dénes: *Periegheză arheologică în bazinul Ciucului*. In: *Studii și materiale*. II. Tg. Mureș, 1967. 47.
 12. Ferenczi István: *Vaskőbányászat az őskori Erdélyben*. In: *Bányászati és Kohászati Lapok* 120 (1987) 10. sz. 123.
 13. Ion Horațiu Crișan: *Burebista és kora*. Buk., 1980. 49.
 14. Orbán Balázs: i.m. 82.
 15. Ferenczi Sándor: *Az erdélyi dákok pénzeiről*. Kolozsvár, 1947.; Judita Winkler: *Descoperiri de monede antice în Transilvania*. In: *Studii și cercetări de numismatică*. Vol. II. 1958. 403.; Bucur Mitrea: *Moneda la dacii din estul Transilvaniei ca element de unitate*. In: *Aluta* 1975. VI-VII. 29.
 16. Valeriu Covruc (red.): *Repertoriul Arheologic al județului Harghita*. Sfântu Gheorghe, 2000. 130.
 17. Ferenczi István: *Barangolás a két Homoród mente múltjában. A táj településtörténetének vázlata*. In: „A Homoród füzes partján”. Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről. Csíkszereda, 2000. 79. A régészeti leletanyag a szerző tulajdonában.
 18. Orbán Balázs: i.m. 82.
 19. Báthory Zsigmond Székely Mózesnek adományoz több jószágot Lövéten, melyek azelőtt a lövétei vashámorhoz tartoztak, Gyula-Fejérvár, 1591. febr. 6. In: *Történelmi Tár* Új f. II. Bp., 1901. 443-444.
 20. Jánosfalvi Sándor István: i.m. 118.
 21. Dr. Connert János: *A székelyek alkotmányának története különösen a XVI. és XVII. században*. Székelyudvarhely, 1906. 358.
 22. A helyi hagyományok szerint itt állt Székely Mózes udvarháza. Az udvarház alapincézett részének még látható nyomait Sófalvi András régész kollégámmal folyó év áprilisában felmértük.
 23. A kert 1824-ben a lövétei római katolikus parókia rétjei közé tartozott: „In Hamorkert, 2. Currum, in vicinitate ab oriente familia András, ab occidente

- familiae Peter, longum 200., latum 10. Orgias.” I. Gyulafahérvári Érseki és Székeskáptalani Levéltár. 1824. évi Canonica Visitatio.
24. *Székely Oklevéltár* IV. Bp. – Kolozsvár, 1895. (A továbbiakban SzOkI) 86-88.
25. „Totales et integras portiones possessionarias in possessione Leovete vocata in Sede Siculicali Udvarhely existenti habitas, unam quidem ipse ex benigna donatione et colatione praefecturum beatae memoriae principum simul cum **ferrifodina** in territorio et intra veras metas eiusdem possessionis Leovete existente, hactenus possedit alteram vero antea dictam arcem nostram Udvarhely possessa est.” *Történelmi Tár* Új f. II. Bp., 1901. 443-444.
26. Vajda Lajos: i.m. 16.
27. A kézirat fénymásolata a szerző tulajdonában.
28. SzOkI II. 220-221.
29. SzOkI II. 219.
30. SzOkI V. 151.
31. Vö. SzOkI Új s. IV. Székely népesség-összeírások 1575-1627. Bevezetéssel és jegyzetekkel közlést teszi Demény Lajos. Kolozsvár, 1998. 102, 155, 162, 290, 713, 724, 775, 785.
32. SzOkI. Újs. V. Székely népesség-összeírások 1635. Bevezetéssel és jegyzetekkel közlést teszi Demény Lajos. Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 1999. 207-209.
33. Pataki József: i.m. 12.
34. Bányai János: *A Magyar Autonóm Tartomány hasznosítható ásványi kincsei*. Buk., 1957. 28.
35. Vajda Lajos: i.m. 16.
36. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I. A–C. Buk., 1975. 1039.
37. Uo. 175.
38. Magyar Országos Levéltár [továbbiakban MOL] F 51. 23-24. csomó. 1785/86-i úrbéri összeírás.
39. I. katonai felmérés. Erdély. 1769-1773. Budapesti Hadtörténeti Intézet. Jelz.: B IXa 1123. Lépték 1: 28. 000.
40. Uo.
41. Gróf Teleki József: *Úti jegyzék* [Eredeti cím: *Úti jegyzék melyeket az Székely Földjéről tett G. J. T. AZ 1799-dik esztendőben*. - M. J.] Közl.: Domokos Pál Péter. Kolozsvár, 1937. 34-35.
42. Pataki József: i.m. 31.; I. Glodariu, E. Iaroslavski: i.m. 28.
43. *Nemzeti Társalkodó* 1840. 2. félv. 117. sz. 131-132. Az itt idézettek közölte Vajda Lajos a szenkeresztbányai vasgyártást tárgyaló munkájában. Vajda Lajos: i.m. 18-20.

44. „Más része nyomorult falus felünknek Bányából Vas Hámorbol keresi minden napikinyerit, a mely a mű határunkon is találtatik.” Lásd: A Felső Császári és Királyi Fő Kormányzó Tanácsnak nekünk Kegyelmes Nagy Patronus Urunknak mélysége tisztelettel... (Lövéte szabadrendű lakóinak beadványa a főkormányzó tanácshoz. Közölve: Mihály János: *Egy dokumentum az 1809. évi engedetlenségi mozgalom történetének előzményéhez*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. II. Székelyudvarhely, 2002. 111-119.).
45. A homoródalmási Unitárius Eklézsia LIBELLUS-a. 246-247. Unitárius Egyházközség Lvt. Homoródalmás.
46. A torockói vasművességgel és jelentőségével több kutató is foglalkozott, mint pl. Dr. Kós Károly: *Torockói vasművesség*. In: Népélet és néphagyomány. Tíz tanulmány. Buk., 1972. 52-79. (Tanulmánya végén részletes irodalomjegyzékkel)
47. MOL Erdélyi Gubernium Levéltára F52. Coscriptio Czirakyana 1819-1820. Udvarhelyszék. Lövéte.
48. Jakab Elek, Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig*. Bp., 1901. 553.
49. Vajda Lajos: i.m. 18.
50. Vajda Lajos: i.m. 23-25.
51. Edvi Illés Aladár: *A magyar vaskőbányászat és vaskohászat ismertetése*. Bp., 1900. 125.
52. Orbán Balázs: i.m. 82.
53. Uo.; Vajda Lajos: i.m. 35.

SÓFALVI ANDRÁS

Határhasználat és gazdálkodás a középkori és kora újkori Sóvidéken

Bevezetés

A székelyföldi hagyományos gazdálkodásról számos tudományos feldolgozás, elemzés látott napvilágot az elmúlt másfél évszázad folyamán. A kora újkori – újkori székely falu mindennapjaival, rendtartásával, anyagi kultúrájával mindmáig a legbehatóbban Imreh István foglalkozott, teljes életművet szentelve a székely falutörvények kutatásának és tanulmányozásának.¹ Udvarhelyszék mezőgazdaságáról és állattartásáról a székely falutörvények és a korabeli törvénykezési jegyzőkönyvek alapján Imreh István Pataki Józseffel közösen írt több tanulmányt.² A Sóvidékhez hasonló természetföldrajzi adottságokkal rendelkező udvarhelyszéki Havasalja kora újkori – újkori társadalmi és gazdasági változásairól nemrég készült egy alapos forrásfeltáró tanulmány.³ A sóvidéki hagyományos állattartásról és határhasználatról István Lajos írt több dolgozatot,⁴ újabban pedig a Sóvidék földműveléséről született egy kismonográfia.⁵

Dolgozatom az Areopolisz tavalyi kötetében megjelent tanulmányom⁶ szerves folytatása és kiegészítése, melynek keretén belül a székely falu középkori – kora újkori képét vizsgálok tágabb kontextusban, a település belső szerkezete mellett a határ rekonstrukciójára téve kísérletet a határhasználat és gazdálkodás egyes elemeinek ismeretében. A település szerkezete és a gazdálkodás formája valamint a határhasználat a fenti időszakokban szoros viszonyban állnak egymással, vizsgálatuk csak együttesen végezhető. A székely falvak határképének alakulása – hasonlóan más területek történeti határhasználatához – egyrészt a természetföldrajzi tényezők függvénye, másrészt közösségének megtelepedési-birtoklási, társadalmi és gazdálkodási rendszerétől függött.

A természetes környezet adottságai⁷

A mezőgazdasági tevékenység mindenekelőtt olyan fő természeti adottságoktól függ, mint a természetes növénytakaró, a termőtalaj, a hőmérséklet és a víz. Sóvidék területe, gyenge minőségű talaja és viszonylag mostoha klímája⁸ miatt nem kedvezett a földművelésnek a történelem folyamán. A rossz talajadottságok (agyagos talaja miatt Szikonyországnak is nevezik a helybéliek) mellett a domborzati formák is behatárolták a földműves tevékenységet az egyes történelmi korokban. A tektonikus mozgások és folyóvizek révén felszabdalt, erodált felszín morfológiai képe dimbes-dombos, erősen tagolt térszíninformát mutat. A magashegyi fennsíkokat az újkortól kezdik művelni, a települések körüli domboldalak nem mindenike alkalmas erre, mivel gyakoriak a földcsúszások, a völgyek egy részét pedig időszakosan víz borította.

A felszínt borító természetes növénytakaró alapvetően a klimatikus viszonyok és a tengerfeletti magasság függvénye. A helyneves kutatások, az írott források és az I. katonai felmérés adatai világosan tükrözik azt, hogy az évszázadok folyamán itt megtelepedett népesség kettős szorításban élt, hatalmas erdőirtásokat végzett életterének bővítése érdekében, másfelől pedig a vizeket igyekezett medrében tartani. Az egykor szinte az egész területet borító erdők irtásának folyamatát jól tükrözik a helynevek, amit a megszorodó XVI-XVIII. századi források jól kiegészítenek. A 1769-1773 között készült térkép⁹ adatai pedig más székelvöldi területekkel való összehasonlítást tesznek lehetővé. A Sóvidék területének nagy részét még ekkor is erdő borította, ami kitűnő lehetőséget kínált a késő középkortól a fakitermelésre, valamint más, alapanyagként fát hasznosító foglalkozások számára.¹⁰ A Sóvidék vagy az udvarhelyszéki Havasalja erdő borította területei arányaiban még ma is messze felülmúlja az Erdélyi-medence erdőterületeinek átlagos nagyságrendjét.

Az I. katonai felmérés térkép-szelvényein jól látható, hogy általában a települések közvetlen környezetét irtották ki, illetve szigetenként néhány távolabbi határrészt is. Ezek egy része bizonynyal eleve legelő volt. Mindezek alapján egyértelmű, hogy a késő középkorban művelt földek még kisebb területre terjedtek ki. Arra még a jelen kutatások szintjén nem tehetünk kísérletet, hogy az első XVIII. század elejéről származó – nem teljes – terményadatok alapján próbáljunk visszakövetkeztetni a megmű-

velt földterületek nagyságára. Ugyanakkor nem tudjuk, hogy a katonai felmérésen látható erdők mennyiben tükröznek egy őseredeti állapotot, és nem számolhatunk-e a középkor óta jelentős visszaerdősüléssel. Jelentős mértékű újraerdősülés aligha történhetett, hisz a terület középkori demográfiája nem valószínűsít jelentős középkori irtásokat. Pontosabb választ növényföldrajzi vizsgálatok tudnának adni, bizonyos területek elsődleges illetve visszaerdősülését illetően. Amennyiben az erdő visszatelepítése emberi beavatkozás útján történt, terepi vizsgálatok dönthetik el, hogy folyhatott-e itt korábban földműves tevékenység (pl. teraszok megléte).¹¹ A klímátörténeti vizsgálatok szintén hozzájárulhatnak a középkori földművelés elemzésének kérdéséhez.¹²

Jelentősebb fakitermeléssel Székelyföld területén a fejedelemség korától számolhatunk, erre egyrészt írásos adataink vannak (pl. Zeteleka vagy a két Oláhfalva XVII-XVIII. századi kiváltságai éppen ezen alapulnak)¹³, másrészt a fűrészmalomok nemcsak az írott forrásokból ismertek, hanem a katonai felmérés is ábrázolja őket. Malomok egykori helye – melyek alatt a Sóvidéken elsősorban fűrészmalomok értendők – a helynévanyagban is fennmaradt (gyakori a Malomárok helynév). A vizsgált korszakban az erdő az állattartás, a makkoltatás fontos színtere, melyre szintén számos forrásunk van a XVI-XVII. századból. Az állattartás szerkezetének átalakulása az újkorra (belterjes sertésenyésztés, illetve a juhtenyésztés jelentőségének megnövekedése a szarvasmarha tenyésztéssel szemben) szintén befolyással van az erdő-legelő arányának megváltozására.

Az erdők mellett a másik természetes korlátot a folyó vagy állóvizek képezték. A két Sófálva közti rét geológiai tevékenység eredménye. A kiemelkedő Sóhát a Korond-pataka előtt gátat képezett, melynek során megemelkedett a patak vízszintje, nagy kiterjedésű vizenyős, mocsaras területet alakítva ki. A két falu közt határt képező Korond-vize népies megnevezése „Nagy-víz”, amely nemhiába kapta nevét, ugyanis a folyó és ártere az esősebb időszakokban járhatatlanná vált. A XVIII. század második felétől egyházilag és közigazgatásilag önállósodni igyekvő Alsósófálva azzal indokolja elválási szándékát, hogy „...a helynek seppedékes volta miatt, de afelett a két falu között lefolyt Korond vize gyakor áradásával annyira ki szokta magát a rétre önteni, hogy olyankor

egyik faluból a másikba nem lehet veszedelem nélkül általmenni...”¹⁴. A két település legértékesebb mezőgazdasági területét képezi ma a patak árterülete, a „Rét”, melyet csak a XX. században csapoltak le.

*A középkori sóvidéki falu*¹⁵

A középkori írott források adatai nem igazán teszik lehetővé, hogy a korabeli székely településekről és határukról képet alkothassunk. A Székely Oklevéltár¹⁶ forrásainak nagy hányadát teszik ki a különböző székely örökségek és birtokok feletti pereskedések, tanúskodások, ítélezések stb. A források többsége magánbirtokokról tesz említést, és, bár gyakran találkozunk két vagy több település között zajló határvitával, a késő középkor előtt nincsenek adataink a kora újkortól gyakran emlegetett nyílföldekre (a falusi földközösségekben évente sorsolással újraosztásra kerülő közföldek¹⁷). A korábbi kutatás a székely falvak területén lévő (késő) középkori magánbirtokokat kis szigeteknek tekintette, meghatározó szerepet tulajdonítva a falusi földközösségekben művelt közföldeknek vagy nyílföldeknek, ezek előzményeinek a megtelepedéskori székely nemzetségek földközösségeit tartva. Az írott forrásokban a XVI. századtól megjelenő falusi földközösségre az elmúlt évszázad történései – egyrészt tudományos, másrészt ideológiai megfontolásból – úgy tekintettek, mint egy olyan ősi intézményre, mely a legépebben és legtovább a Székelyföldön maradt fenn, és a székelység középkori földművelésében meghatározó – szinte egyedülálló – szerepet töltött be.¹⁸

Ezzel szemben a középkori székely történelem forrásainak elemzése és értelmezése alapján úgy vélem, hogy a székely nemzetségi szervezet egy a késő középkorban kialakított igazgatási szervezet, akárcsak a tízes egység¹⁹, és nincsen semmi köze a székelység megtelepedéséhez. A középkori forrásokból kiolvasható folyamat és a helynevek alapján úgy gondolom, hogy a székelység megtelepedésében a magánbirtok meghatározó szereppel bírt (melyek egykori léte több település nevében fennmaradt, az első foglалó neve után), és a falusi földközösség a fejlődésnek csak egy bizonyos fokán jelent meg a késő középkorban.²⁰ A székelység települési rendje – mint előző tanulmányomban megpróbáltam rávilágítani – kiscsaládi egységeként történt, a többnyire irtással létrehozott önálló birtokok a térben elkülönülő egységeket képeztek. Igen valószí-

núnek tartom, hogy az udvarhelyszéki személynév + -falva, -laka képzésű településnevek (pl. Jánosfalva, Pálfalva, Sándorfalva, Zetelaka) írtásföldből, egyéni gazdaságból kialakult falvak, amelyek nevükben egykori alapítójuk nevét öröközték meg. A megtelepedésnek ezt a formáját a néphagyományok is alátámasztják: több székely falu nevének népi etimológiájában egy személy vagy család alapításának emléke maradt fenn.²¹

A székely falu korai települési képére a szórt, tanyaszerű szerkezet volt a jellemző, melyet jelentős mértékben meghatároztak a tagolt domborzati formák, a (rideg) állattartásnak²² a földműveléssel szembeni domináns szerepe szintén befolyásolta ezt. A település háztartások-gazdaságok elkülönülő egységeiből állt²³, az önálló birtokokat utak kötötték össze, és egyben választották szét. Mai értelemben vett határról a megtelepedés első századaiban nem is beszélhetünk. Az egykori szórt települési kép nyoma a sóvidéki falvak arculatából ma is jól kiolvasható. Az újkori tanyafejlődés kitűnő analógiáját mutatja a középkori székely településfejlődésnek.

A fent röviden bemutatott középkori településképre nincsenek közvetlen történeti forrásaink. A középkori székely társadalom és gazdálkodás elszórt adatainak értelmezése, kora újkori és újkori források korábbi időkre vonatkoztatható adatai, térképi források, mai település-alaprajzok és terepi vizsgálatok alapján kíséreltem meg ennek felvázolását, ez utóbbiakat a Sóvidéken végezve, így vizsgálatom eredményei is csak a hasonló természetföldrajzi adottságú udvarhelyszéki Havasalja településre vetíthetők ki.²⁴

Késő középkori – kora újkori átalakulások

A szórt, tanya jellegű településképp a késő középkor folyamán kezd átalakulni több tényező együttes hatásának eredményeképpen. A székely társadalom belső átrendeződése és rétegződése, a közszékelység társadalmi súlyvesztése és fokozatos lesüllyedése, a földművelés szerepének előtérbe kerülése (új írtások), valamint demográfiai nyomás hatására elkezdődik a telkek aprózódása és a település halmazosodása. A fejlődés legfontosabb lépcsője: a belsőségek és külsőségek szétválasztása. A földek többsége kikerül a határba dűlőkbe rendeződve, megjelenik a

nyomáskényszer, a település belső szerkezetére az utcákhoz igazodó házak („üléshelyek”, „bennvaló helyek”) és gazdasági egységek képe lesz a jellemző. Helyenként földközösséget alakítanak ki, ami nem jelent egyben tulajdonközösséget is, hisz a birtoklás és a munka egyéni marad. Mindez bonyolult rendezőelvet és beavatkozást igényel a közösség részéről, ekkortól születnek az élet és főként a gazdálkodás minden vetületére kiterjedő székely falutörvények, és feltehetően a tízesek is, mint fő igazgatási egységek. A vázolt településfejlődés egy folyamat eredménye, és a helyi tényezők függvényében változott, egyes helyeken hamarabb, máshol kisebb késéssel játszód(hat)ott le.

A késő középkori nagy átalakulások már tetten érhetők az írott forrásokban, a XVI. század második felétől felduzzadó törvénykezési jegyzőkönyvek adatai pedig rendkívül gazdag forrásanyagot tárnak elénk. A különféle célból készült népesség-összeírások, fejedelmi oklevelek, levelezések, emlékiratok és más történelmi személyiségek feljegyzései, valamint a törvénykezési jegyzőkönyvek és székely falutörvények alapján a XVI. század második felétől jóval tárgyilagosabb képet alkothatunk a székely történelem mindennapjairól, a lakáskultúrától a gazdálkodáson keresztül a határhasználatig. A belsőségek és külsőségek szétválását a források egyértelműen tükrözik, a nyomáskényszer bevezetéséről, a határ fordulóiba rendezéséről szintén vannak adataink. Míg Udvarhelyszéken 1592-ből már háromfordulós határművelésről van tudomásunk Jánosfalváról²⁵, addig a települések zöme a kétfordulós rendszert alkalmazza, a sóvidéki-havasalji települések egészen a XIX. századig. Ez elsősorban a terület kedvezőtlen természetföldrajzi adottságainak, a rossz minőségű termőföldeknek, illetve az állattartás hangsúlyos szerepének tulajdonítható. Nincsen egyértelmű összefüggés a földművelés hangsúlyosabb szerepe és a falutörvények területi elterjedése között, tehát nem állíthatjuk, hogy a falutörvények hiánya a (szóbeli) szokásjogra épülő állattartás egyértelmű dominanciáját is jelentené, így azt sem tudjuk pontosan, hogy a sóvidéki falvak miért nem hoztak létre a kora újkor vagy újkor folyamán más székely falvakéhoz hasonló rendtartásokat.

*A határhasználatra és gazdálkodásra vonatkozó XVI-XVII. századi írott források a Sóvidékről*²⁶

- Atyha:* 1600: Atyha és Énlaka között zajló per, a Kis Kapu (Kadács mező melletti határrészt) hovátartozásáról: atyhai vagy közös határ?²⁷
- 1639: „botos veölgy Mocsara newű helyben Attyhai es Korondi keőzeős határban”²⁸.
- Korond:* 1600: „az peres heljet mindeltig Eotueos tanorokanak es wles helienek hittak”, „az wetes kert zeribe az mely tanorok wagian, azt Eotues Janos kertinek hittak”²⁹;
- 1602: „Nagy Orotvány...”; „Ambrús Istvan zabaditatta egi irtas feöldben magat dio vapaia new’ heliben az falu Korondfalwa ellen teoruenre”³⁰;
- 1658: „Sofalua fele forduloban Keöris szegh neü heliben” kaszálót emlitenek, melynek „vicinussa egi feleol Edes pataka mas feleol les hei pataka es Sofalua fele ala menea Orszagh uta”³¹;
- 1693: „Külső patakra jövő 3 hold”, „Szőlő Patak mellett” és a „Fenes patak tövin” szántókat, „Verőfényb(en)”, „Pap motsárab(an)”, „Köris szegen alol”, „Köves ortványb(an)”, „Poczoson (?) két napi járó föld, Föld hidnál”, „Also mezőb(en) Küs Rétekb(en)” pedig kaszálókat emlitenek³².
- Sófalva:* 1595: Nagy Kelemen árváinak ügyében zálogos- és irtásföldről, valamint 35 kalangya és 25 köből búzáról, illetve búzavetésről is szó esik³³;
- 1596: egy Mező nevű örökséget emlitenek, amely „vagian az falu vetes kapuja mellett”³⁴;
- 1597: sófalvi Bálint deák azért perli Kacsó Farkast, mert ez szekérrel átjárt az ő tilalmas szénafűvén³⁵;
- 1600: „Kacho Isthwan tiltotta wagy chowalta wolt ky egy Sarospataknal walo zanto feöldibol... Warga Balast,

az okaerth hogy az orzagh utat akarna arra a feöldre vetni”³⁶;

1602: „Kiralj Benedekne szabaditattja Likas Patakbelij feöldben es Egber Patakban valo feöldben magat”; „Sofalua szabaditattja Nagj meszőben valo hatarokat birodalmokat az mej az faluje Kachio farkas tilalma ellen teoruenre”³⁷;

1603: „Likas patakban uagion ket hold szanto feöld, Vicinusi...á Sofaluara iaro ut”; „Keówes domb oldalaban vagion negi hold zanto feöld”; „Egber patakban uagion egi hold szanto feöld es egi szekerre ualo scena fű”; „Kiralj Simo tanoroka nevű scena fű s az falun valo kertbe”; „Keówes domb oldalaban Simo tanoroka. az falún walo zenafű heljben, melljet Kiralj Simo tanorokanak hinak”³⁸;

1606: „Irtottam zanto feöldetis ket heljen, egyik heljen Olah Tamas Irtasa newj heljben, vicinusi Illjes Maték es Agoston Janos, masik heljen Bekasban, vicinusi Agoston Pal”³⁹;

1625: „az neve az zena funek ket reu neu helij alias Koris szek, vicinusi ab una az Koro(n)d uize”⁴⁰;

1639: „Sugo newű patakon fellyül valo mezőben”⁴¹;

Az 1644-es vizitáció szerint a sófalvi egyháznak földjei vannak többek közt „Hosszu osztásba” és a „Falu Tanorokjában”⁴².

Sóváradi: 1604: „az Also hatarb(an) Teomleocz Bwkj Zeljben egy Irotuan”⁴³;

1620: „felseo forduloban az kikeolkonek az Tulso feleol valo felen”⁴⁴;

1697: „az Kápolnánál”⁴⁵ szántót említenek.

Szováta: 1591: a darabantok nyílföldet kapnak a határból⁴⁶;

1643: „Szouatay felsőo hatarb(n)”⁴⁷;

1653: „az felseőo hatar”⁴⁸;

- 1663: „az Sebesd ágánnis egy nyl föld”, „Gyertyánosban egy nyl... az bóérok patakára jár végel”; ezen kívül szántót említenek a „Juhod hidgyánál”, mely „az Ország uttyára jö véggel”, kaszálót „az Földvár oldalában, az gypü mellett”⁴⁹, „Anyaszek(ben) az Nyr haton”⁵⁰;
- 1679: „a Sebes torkában egy nyl”, kaszáló „Rakottyás-b(an) egy nyl”, szántó „Alá fordulob(an) hosszu nylb(an)”⁵¹;
- 1680: szántó „vapas orotvanban”, kaszáló „az Adoba”, illetve „Nadasban a felsőben...vicinusa a falu giepüje”⁵².

Az idézett forrásokból kiolvasható, hogy a kétfordulós határ már rögzült, elkülönül a tilalmas és a nyomáshatár, a szántók dűlőkbe rendeződnek, a megművelt földeket pedig elkerítik (vetéskert). A gabonane-műeken kívül feltehetően mást is termesztenek már ekkor, Udvarhely-székből több adatunk van pl. káposztáskertekre és -földekre.⁵³ A szántók kis mennyiségének magyarázata az alacsony népességszámban, a természetett haszonnövények szűk skálájában illetve az állattartás kiemelke-dő szerepében keresendő. A Sófálván említett „házhoz járó szilváskert”⁵⁴ és a Sóváradról 1643-ból ismert „Isten körtövélye”⁵⁵ gyümölcstermesz-tés fejlett voltára utal.

Feltűnő, hogy nyílföldekről szinte csak Szovátaról vannak adataink, ami arra utal, hogy Sóvidéken még kevés a közös dűlőkbe rendezett, újraosztásra kerülő földek száma (Sófálván pl. Hosszúosztás). Mint tudjuk, Szováta egy telepített falu⁵⁶, ahol a jobbágyok és darabontok földet kapnak, melyet hosszú időn át újrásorsolnak, bizonyos időszakon-ként.

A források által említett helynevek, dűlők nagy része ma is azonosít-ható. A sófalvi adatokból pl. jól látható, hogy ekkor a földek (szántók, kaszálók, legelők) zöme már a határban, a mai település belterületén kívül található. A határnevekből az is kiderül, hogy a művelésbe bevont területek a mai Alsó- és Felsősófalva határában vannak szétszórva (pl. Likas-patak, Eger-patak, Békás).

Az irtásföldek szaporodását és folyamatát jól tükrözik a helynevek. Az irtásokra utaló határnevek, dűlőnevek keltezése önmagában egy igen

nehéz feladat, létrejöttük idejét igazából csak a forrásokból tudhatjuk meg. Az egyes személyek neveit viselő irtásföldek vagy dülők időbeli keletkezését, a korábbi felfogással szemben – amely ezek létrejöttét a falusi földközösség felbomlása után, a kora újkorban, újkorban keletkezett egyéni irtásföldekkel hozta kapcsolatba – a középkor elejétől számíthatjuk, hisz, mint igyekeztem rámutatni, a székelység megtelepedésében az egyéni, kiscsaládi gazdálkodás a meghatározó. Tehát a személynevet viselő határnevek a középkor elejétől az újkorig bármikor keletkezettek. A korai irtásföldek olyan gazdasági egységek voltak, ahol az üléshely és a gazdálkodásba bevont földterületek zöme még együtt volt. Az intenzív régészeti terepbejárások során azok az egységek, melyek területén mindennapi tevékenység folyt és/vagy ház állt, beazonosíthatók, főleg akkor, ha ezek nem esnek a mai falu belterületére.

A teraszos földművelés kezdetei. Az eke és a szántás

A sóvidéki (székelyföldi) földművelés egyik fontos formáját képezi az ún. teraszos földművelés. A falvak határában látható teraszok többségén a mai napig földet művelnek. A kérdés az, hogy mikortól alkalmazzák ezt a földművelési technikát Székelyföldön és melyek ennek az eszközei. Másként téve fel a kérdést: Székelyföldön már a középkorban folyt teraszos földművelés?

A kérdés pontos megválaszolása nehéz, de technikai oldalról elemezve talán választ kaphatunk rá. Először is minnek az eredményei ezek a teraszok, hogyan jöttek létre? Egyértelmű, hogy a folyamatos befelé, a lejtő dőlésszögének megfelelő irányú szántás során halmozódott fel a föld, helyenként majdnem vízszintes helyzetű, több méter magasságú terasz kialakulását eredményezve. A megművelt földek belső széléhez kihordott kövek, az erózió és víz romboló munkájával szemben kialakított sövényfonatok elősegítették, illetve felgyorsították a föld felhalmozódását, így a lejtő az évtizedek-évszázadok folyamán lapályos lépcsőké, teraszokká alakult át.

A föld folyamatos befelé szántását csak ún. váltóékekkel lehet végezni. A fenti eketípus elterjedési területe elsősorban Erdély, de megtalálható a Kárpát-medence más hegyvidéki tájain is.⁵⁷ Nem óhajtok az eketípusok részletes elemzésével és bemutatásával foglalkozni, hisz a kérdésnek

könyvtárnyi irodalma van, csupán egy, a teraszos földművelés szempontjából alapvető összetevőjét emelném ki. A kutatók nagy része a székelyderzsi templom boltozatának egyik zárókövén 1460 körül megörökített eketípust váltókének véli. Ezzel szemben – László Gyulával⁵⁸ teljes mértékben egyetértve – véleményem szerint az ábrázoláson egy szimmetrikus (fa) túróeke látható. Lévéen, hogy az ekének már csoroszlyája is van, egy átmeneti eketípusról lehet szó a túró- és váltóékék között. Kormánydeszkával ellátott váltóékéről Udvarhelyszékből 1589-ből van először adatunk.⁵⁹

A teraszos földművelés szempontjából azért fontos az eke típusa, mert túróekével teraszok nem halmozódnak fel. Ha a székelyderzsi ekeábrázolásra, mint a korszak általánosan használt székelyföldi eketípusára⁶⁰ tekintünk, akkor megfogalmazható az a kitétel, hogy a székelyföldi teraszos földművelés kezdeteit nem tehetjük korábbra (terminus post quem) a XV. század végénél. Feltehető, hogy az oldalas helyek többségét a váltóeke megjelenése előtt nem is művelték Székelyföldön.

Kenderáztató tavak

Sóvidéki terepbejárásaim során több helyen mesterséges tavak nyomát fedeztem fel a határban (Felsősófalván pl. Orotván-megett, a Nyírben, Köves-vápában stb.), melyek egy részét ma is kenderáztató helyként ismerik.⁶¹ Bár az ismert XVI-XVII. századi sóvidéki források nem tudósítanak kendertermesztésről, a korabeli székelyföldi adatok alapján⁶² (1600-ban pl. a Sóvidékhez közel fekvő Oroszhegyen⁶³ kenderföld elfoglalása miatt pereskednek) feltételezem, hogy a Sóvidéken is már ebben az időszakban folyt ennek a fontos ruházati alapanyagnak az előállítás, termesztése.

Állattartás. Havasi szállástartás, a hegyi tanyák kezdetei

A rossz termőtalajokkal, viszont hatalmas havasi területekkel rendelkező Sóvidéken és az udvarhelyszéki Havasalján a kora újkorban és az újkorban is nagyon fontos szerepet tölt be az állattartás. Ez jól tükröződik a pereskedésekben, melyekben gyakran hallunk különböző haszonállatokról. Sófalván egy 1595-ben zajló perben „nemy nemy marhak...menes,

eökrök es yneö barmok”-at, „eöreg h eökrök”-et, „yneö tehenek”-et stb., valamint 12 makkon hizlalt disznót említenek.⁶⁴ A makkoltatáson⁶⁵ élő, elhajtott disznók gyakran képezik pereskedés tárgyát (Atyha⁶⁶, Korond⁶⁷). Az állattartás belterjessé válására utal az a forráshely, amely szerint Sófálván Kelemen András 10 ökör befogadására képes istállót építtetett.⁶⁸ Az írott forrásokból a kaszálókon és szénafüveken kívül Korondról az istálló padlásán tárolt sarjúról is hallunk.⁶⁹ Az állattartás kiemelkedő fontosságát egészen az újkorig megőrzi. Ez leginkább abban mérhető, hogy a falvak többsége még a múlt században is kétnyomásos rendszerben művelte határát, ami részben azzal van összefüggésben, hogy az állatok számára így nagyobb legelőterületet tudtak fenntartani, és a rideg állattartás révén a földek trágyázását is megoldották.

A sóvidéki havasi szállástartás kezdeteiről már a XVI. század végéről vannak közvetett adataink. Békásban (Békástanya) irtásföldről tudunk 1606-ból, 1602-ben pedig a sófalviak által irtott havasi „Nagj mezőben valo hatarokat”⁷⁰ említik. A Korondhoz tartozó Fenyőkútról 1600-ban a váraljaiak „huzoneöt hean hetzaz diznoth”⁷¹ hajtottak el. Az itteni nyári szállások kialakulása a XVII. századra tehető.⁷² A havasi irtások és nyári szállások az állattartás legfontosabb színhelyei, bár feltehetően a fakitermeléssel is már a kezdetektől kapcsolatba hozhatók.

Erdők, fakitermelés, malmok

A késő középkorban a népesség szaporodásával, a társadalmi differenciálódással, és a falvak terjeszkedésével párhuzamosan az állattartás és a földművelés mellett újabb megélhetési források kerülnek előtérbe. A korábbi századokban főleg legeltetésre és disznók makkoltatására használt erdőkben kezdik kiaknázni a fontos jövedelmet nyújtó nyersanyagot: a fát.⁷³ 1625-ből való az első forrás, amely a Sóvidékről malmot említ. Sófálván a Korond-vizén (?) áll egy „feurez malom...hid pataka neu helyben”.⁷⁴ 1643-ban „....az Sebes folyo vizinek Szovatafalvan kwwl nap kelet feleol Az mostan epittet Füresz malom”-át említik.⁷⁵ Az 1644-es vizitáció a sófalvi templomhoz és a prédikátor házához tartozó földek között egy-egy darab szénafüvet sorol fel a „Malom ároka között” és a „Malom előtt”⁷⁶. A következő századtól megszorodnak a malmokat említő források. Az 1769-es katonai térkép alapján, amelyen szép szám-

ban ábrázolnak malmokat (a legtöbbet Korondon) arra gondolhatunk, hogy a fakitermelésnek igen nagy szerepe lehetett a kora újkori falvak lakóinak életében. A faalapanyag széleskörű felhasználása (épületfa, bányafa, zsindelykészítés, hamuzsírgyártás, szénégetés stb.) az újkorban válik jelentőssé. Korszakunkban a falvak területén nemcsak fűrészmalmok álltak, a malmok egy részét gabona őrlésére használták. 1687-ből Sóváradról „...egi két kőjű kása törőjű Malom”-ról tudunk.⁷⁷

A székely települések vertikális mozgása

A gazdálkodáshoz kapcsolódik egy történelmi közhely a székelység korai történetét, megtelepedését illetően. A Csíki-medencében végzett kutatásaik alapján Bartalis Ágost és Vámszer Géza arra a következtetésre jutottak, hogy a székelység megtelepedésekor először a környező magaslati helyeket szállta meg nomád pásztorkodással foglalkozva, és csak később húzódott le az Olt mellékére.⁷⁸ Hasonló megállapításokat tett Garda Dezső is Gyergyó korai településtörténetét illetően.⁷⁹ Korondon végzett néprajzi gyűjtései során István Lajos⁸⁰ szintén arra a következtetésre jutott, hogy a korondiak a mai település területére későn telepedtek be, korábbi lakhelyük a Görgényi-fennsík alatti ún. Első- ill. Második szállás lehetett.

Nem célom a fenti településtörténeti folyamat részletekbe menő cáfolata. A Görgényi-fennsík és a mai Korond között félmagasságban található szállásokon végzett terepbejárásaim során újkori (XVIII-XIX. századi) kerámia leleteket gyűjtöttem, melynek alapján egyértelművé vált, hogy újkori szállástartásról van szó, melyek feltehetően irtásokon jöttek létre. Mindez megerősíti a havasi szállástartás kezdeteiről és kialakulásáról rendelkezésre álló adatainkat, így a fenti állításokkal szemben, egy fordított irányú kirajzás, megtelepedés történt az évszázadok folyamán, és a korai havasi gazdálkodást egyelőre semmi adat nem bizonyítja. A csíki- és gyergyói hagyományok és történelmi közhelyek ellenőrzését a jövőben szintén a régészeti terepbejárásoknak kell elvégezniük. Feltételezem, hogy a sóvidékihez hasonló eredményeket hoznak, ugyanis az itteni korai lelőhelyek és templomok az Olt árteréből enyhén kiemelkedő térszíneken találhatók⁸¹, akárcsak a korondi.

Összességében nézve a vertikális mozgást a székely falvak településtörténetében, úgy gondolom, hogy ez jóval csekélyebb volt, mint azt állították. Tény, hogy a folyók árterét a Sóvidéken is (pl. Alsó- és Felsősófalva) az újkorban telepítik csak be. Csak ilyen értelemben beszélhetünk a magasabb területekről a síkságra való leköltözésről.

A székelyföldi nomadizmus és a kettős szállás kérdése

A szakirodalomban gyakran felbukkannak a honfoglaló magyarság nomadizmusával⁸² kapcsolatos tézisek, és ennek megfelelően a nomád székely mítosza is kialakult. Az elmúlt évtizedek tudományos kutatásai alapján ma már tudjuk, hogy bár a magyarság sztyeppei vándorútja során gyakran került kapcsolatba nomád népcsoportokkal – melyek erős kulturális és gazdasági hatással voltak eleink életére –, a honfoglaló magyarság esetében egyoldalú nomád pásztorkodásról beszélni, a Kárpát-medencében megtelepedő törzsek életmódja ennél jóval összetettebb volt (általánosan elfogadott a bizonytalan, félrevezető jelentésű ún. „fél-nomád” műszó), az elmúlt évtizedek régészeti kutatásai során számos X. századi, az állandó megtelepülésre – vagy téli szállásra – utaló település maradványai kerültek napvilágra.⁸³ A Kárpát-medence kevésbé alkalmas a nomád életmódra, viszont feltehető, hogy a folyóvizek mentén még egy ideig fennmaradt a kettős, téli-nyári szállás, amint erre a helynevekből következtetni lehet.⁸⁴

Székelyföldön nomadizmusról beszélni alaptalan, ugyanis a terület teljesen alkalmatlan erre az életformára. Félreértésről van szó, akárcsak a kettős, nyári és téli szállás esetében.⁸⁵ Ez utóbbi gazdálkodás- és életmód a románság köréből ismert, és a hegyi legelők és alföldi téli szállások közti ciklikus vándorlást (transzhumáció) jelentette, amelyben legtöbbször az egész család részt vett.⁸⁶ A középkorban személy szerint katonáskodó székelység nem űzhette ezt az életmódot, a katonai életforma állandó megtelepedést követelt. A kettős szállás gyakorlata nem azonos az újkorból ismert székelyföldi havasi szállástartással, és az erre épülő külterjes állattartással. A XVI. század végétől adatolt havasi szállástartás alapján teljesen indokolatlan a mai hazájukban megtelepedő székelyeket nomádoknak gondolni. Ha volt is magyarságnak valamiféle nomád hagyománya, ez a megtelepedés után hamar átalakult, és kijelent-

hetjük, hogy a Délkelet-Erdélyben a XII-XIII. század folyamán megtelepedő székelyeknek a legkevésbé voltak nomád életformát őrző hagyományai és gazdálkodási szokásai.

A falvak határának terjeszkedése, a havasi területek felosztása

A falvak területe, határa folyamatosan növekedett és terjeszkedett a középkor és a kora újkor folyamán. A Sóvidék peremén Besenyőfalva (Váraljafalva ?) és Pálfalva között 1455 és 1462 között folyt a legkorábbi pereskedés, amelyet Udvarhelyszék területéről ma ismerünk.⁸⁷ A terület, amelyért a két falu pereskedett Firtos hegyének (Sugórév, Rekettyepataka) egy része. A Firtost meglehetősen sűrűn körbetelepült falvak (Korond, Atyha, Etéd, Énlaka, Váralja, Pálfalva) a XV. századra bevonták gazdálkodásukba a környezetükben lévő területeket, a viszonylag kevés földterület hamarosan határvitákra adott okot. A mintegy másfélszáz évvel később Atyha és Énlaka között zajló határperből egy fontos tényt kell kiemelni. A nagy számban felsoroltatott tanúk közül senki nem emlékezett arra, hogy Atyha és Énlaka között a vitatott területen (Kis Kapu, Kadács-mezeje és környéke, a Firtos alatti, ettől északra fekvő területek, Csókás Bérce stb.) valaha is határhásítás vagy „határvetés”, azaz a határ pontos kijelölése megtörtént volna.⁸⁸ Ez amellet vall, hogy kezdetben nem jelölték ki a falvak határának szilárd határvonalait, hanem folyamatosan foglalták el és vonták be a gazdálkodásba a környező területeket.

Sóvidéken, és általában az egész Székelyföldön a XVI. század második felétől kezdünk tudomást szerezni azokról az eseményekről, amelyek a hegyi-havasi területek megszerzéséért folytak. Ennek legismertebb példája a Sóvidékkel határos Oroszhegy és a környező falvak pereskedése a havasi területekért (Nyúlád, Nyikó forrásvidéke stb.). A több évtizeden át elhúzódó pereskedések igen gazdag forrásanyagot hagytak hátra.⁸⁹ Ezekben pedig nagyon jól megfogható az a folyamat, ahogyan a székely falvak lakosságának megnövekedett igénye harcot indít újabb területek szerzésére. A lépcsőzetes, a havasokban egyre feljebb való terjeszkedés abban ragadható meg a legjobban, hogy nem a Görgényi-havasok közvetlen szomszédságában fekvő falvak is havasi területeket kérnek és kapnak (Atyha, Tarcsafalva stb.), így alakul ki egy területileg a falujuktól

különálló (második) határ.⁹⁰ Ezután pedig az ő területeik fölött a havasalji falvak tovább terjeszkednek, előfordul az is, hogy nekik is ún. második határuk jön létre (pl. Sófalva). Így szerzi meg (vagy hozza létre saját havasi területein) Sófalva a Só-útjának környékét. Ezekből a perekből is az derül ki, hogy nem létezett egy korábban rögzített határ, a tanúk általában nem tudnak ilyenről, és ahogy felfelé haladunk a havasokban, egyre kevésbé ismerik a vidéket, ami egyben azt is jelenti, hogy a havas valójában csak elvi szinten lehetett köztulajdon, és a legtöbb esetben ennek kiterjedését sem ismerték.

Szováta alapításának körülményes eseményei is jól illeszkednek a havasi területek megszerzéséért folyó harcokba. A faluhatárok terjeszkedésével párhuzamosan a havasi területekből a nagyobb birtokosok igyekeznek saját területeket kihasítani vagy megszerezni maguknak. A Szováta-mezejére 1578 körül telepített fejedelmi jobbágycsaládok házait az erdőszentgyörgyi birtokos, volt sókamaraispán Kornis Mihály elhanyagja, és elűzi innen a lakosokat pár évvel a telepítés után. A marosszéki havas („Ős-Marosszéki Havasok”) egy részére a XVII. század elején 16 bekecsalji falu tart igényt. Ezzel szemben a nagyobb birtokosok, mint a kibédi Madaras János, a magyarosi Szőke Péter, Makkfalvi Sinka János és Bálint 1623-ban kétségbe vonják a „.....Küküllő bércén innen Kápolna mező, István Bérce és Rakottyás bércének” a marosszéki havashoz való tartozását.⁹¹ Az ettől északkeletre fekvő havasi területek János Zsigmond 1564-ben kelt (Bethlen Gábor átírásában fennmaradt,) Sófalva, Korond és Parajd erdőhasználatát szabályozó oklevele szerint a fenti falvak birtokába tartoztak.⁹²

A két szék (Marosszék és Udvarhelyszék) között úgyszintén nincs még a XVII. században sem megállapodott határvonal a havasi területeken. A XVII. században még Kápolna-mező a rajta fekvő kápolnával együtt Marosszék (Szováta) területéhez tartozik.⁹³ Változás valamikor a XVII-XVIII. század fordulóján történik. Az 1769-es katonai térkép⁹⁴ szerint a Kápolna-mező nagyobbik, keleti fele már Udvarhelyszék illetve Parajd része, amint erre a ma is látható meták utalnak. Ezt az állapotot a mai napig megőrizte, a két szék közti határvonal a Kápolna-mezőn, Deszkásvár tetején és István Bércén keresztül húzódik. A kezdetben a Bojérpatakáig terjedő Szováta határa 1769-ben már csak a Juhodig terjed,

tehát itt is határmódosítás történt Udvarhelyszék (Parajd) javára. Régi határát a Gyertyános-tetőig Szováta a XIX. század folyamán szerzi vissza. Lehetséges, hogy a Kápolna-mezején húzódó töltésvonalatok is a különböző határmódosítások eredményeként születtek.

Összegzés

Tanulmányomban egy kistáj, a Sóvidék település- és gazdaságtörténetén keresztül a középkori és kora újkori székely falu gazdálkodását és határhasználatát elemeztem. Vizsgálódásaimat a középkori székely történelem közvetett vonatkozású írott forrásaira, a kora újkori pereskedések gazdag anyagára, újkori források korábbi vonatkozású adataira, helynevekre, néphagyományokra, térképi vizsgálatokra, technikátörténeti tényezők elemzésére, valamint terepi kutatásokra alapoztam.

A székely falvak határképének alakulása – hasonlóan más területek történeti határhasználatához – egyrészt a természetföldrajzi tényezők függvénye, másrészt közösségének megtelepedési-birtoklási, társadalmi és gazdálkodási rendszerétől függött. A Sóvidék természetföldrajzi adottságai, hasonlóan Székelyföld területének nagy részéhez, elsősorban az állattartásnak kedveztek, a székely települések jelentős hányada egészen az újkorig az állattartás szempontjából meghatározó fontosságú kétfordulós rendszerben művelte határát.

A székelység településrendje és katonai szerepe, valamint a természetföldrajzi tényezők a kiscsaládi, külterjes állattartásra alapozott gazdálkodást alakították ki a korai századokban. Az irtásokon létrejött gazdasági és lakóegységek nem különültek el egymástól, így mai értelemben vett határról a középkorban nem is beszélhetünk. A szórt, tanya jellegű településkép a késő középkor folyamán kezd átalakulni több tényező együttes hatásának eredményeképpen. A székely társadalom belső átrendeződése és rétegződése, a közsékelység társadalmi súlyvesztése és fokozatos lesüllyedése, a földművelés szerepének előtérbe kerülése, valamint demográfiai nyomás hatására elkezdődik a telkek aprózódása és a település halmazosodása, valamint a belsőségek és külsőségek szétválasztása. A földek többsége kikerül a határba dülőkbé rendeződve, megjelenik a nyomáskényszer, kialakul az (újraosztó) falusi földközösség. A pereskedések adatai számos utalást tartalmaznak a földművelésre

és az állattartásra, az erdők hasznosítására, illetve más kiegészítő gazdasági tevékenységekre, a helynevek és térképi források pedig az irtások folyamatát tükrözik. Mint igyekeztem kimutatni, a székelyföldi ún. teraszos földművelés kezdetei nem korábbiak a XV-XVI. század fordulójánál. A kora újkori források adataiból jól látható, hogy ekkor kezd kialakulni az a gazdálkodási szerkezet és határhasználat, amely a székely falvak életét meghatározta egészen a kollektivizálásig.

A székelyföldi gazdálkodás kérdéséhez kapcsolódik a havasi szállástartás, mely nem azonos az ún. kettős, nyári- és téli legelőváltással alapozott pásztorkodással. A havasi területek meghódítása és felosztása a székely falvak közt a kora újkori forrásokban jól végigkövethető. Ezekből pedig az olvasható ki, hogy a székelység a völgyekből és medencékből kiindulva vonta be gazdálkodásába a havasi területeket. A székelyföldi rideg állattartásnak és a havasi szállástartásnak nincsen genetikus kapcsolata a nomadizmussal, a székelység sajátos életformája és gazdálkodása helyi tényezők eredménye.

JEGYZETEK

1. Imreh István könyvtárnyi munkásságából csak a legfontosabbakat emelném ki: *A rendtartó székely falu*. Buk., 1973.; *A törvényhozó székely falu*. Buk., 1983. (a továbbiakban Imreh 1983); Uő: *Székelyek a múlt időkben*. Bp., 1987.
2. Imreh István – Pataki József: *Adatok Udvarhelyszék mezőgazdaságához (1570-1610)*. In: *Aluta 1* (1969). 131-141.; Uők: *Adatok Udvarhelyszék állattartásához*. II. In: *Aluta 2* (1970). (a továbbiakban Imreh – Pataki 1970). 169-184.
3. Vofkori Mária: *Társadalmi és gazdasági változások az udvarhelyszéki Havasalján a 17-18. században*. Erdélyi Tudományos Füzetek 226. Kolozsvár, 1999.
4. István Lajos: *A korondi hagyományos állattartás köréből*. In: *Népismereti Dolgozatok 1980*. 47-59.; Uő: *Hagyományos határhasználat a Sóvidéken*. In: *Honismeret*. 26 (1998). 5. 27-29. ill. In: *Hazanézó 2* (1991). 1. 23-24.; Uő: *A korondi határpásztorságról*. In: *Hazanézó 14* (2003). 1. 28-31. Legújabbán Márton Béla: *A hagyományos határhasználat a Sóvidéken*. In: *Hazanézó 15* (2004). 1. 23-24.
5. Madar Ilona: *A Sóvidék földművelése*. Marosvásárhely, 2003. A néprajzi szemléletű munka fogyatékosága, hogy hiányzik belőle a történelmi folya-

matok bemutatása és elemzése, időben szóródó adatai összerosódnak, így nem kapunk képet arról, hogy milyen is lehetett a földművelés Sóvidéken egy adott történelmi időszakban.

6. L. Sófálvi András: *Településszerkezeti kutatások a Sóvidéken. A székely településrend és gazdálkodás tanulságai*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok III. Székelyudvarhely, 2003. 34-65. (a továbbiakban Sófálvi 2003). Az itt közölt tanulmány 13-62-ig terjedő jegyzetei a szerkesztés során eggyel elcsúsztak, tehát a szöveg 13-as jegyzetére a hivatkozásoknál a 12-es jegyzet második bekezdése vonatkozik, és így tovább egészen a 62-es jegyzetig, amely kimaradt a hivatkozások sorából.
7. A fejezetnek nem tárgya teljes természetföldrajzi-földtani leírást adni a Sóvidékről, a célom csupán az, hogy a mezőgazdaság tevékenység szempontjából bemutassam a terület adottságait és korlátait.
8. A talajviszonyok és a klimatikus tényezők a Sóvidéket még székelyföldi viszonylatban is a legkedvezőtlenebb földművelési zónába sorolják. Udvarhely vármegye 1896-os földművelési térképén a Sóvidék teljes egészében a III. osztályú termékenységű zónában szerepel. A IV. zónába a többségében erdők és havasi legelők borította Görgényi-havasok tartoznak. L. Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig*. Bp., 1901. térképmellékletét. Míg az Erdély-medence legkedvezőbb adottságú területein az évi átlaghőmérséklet 9,5°C, Keresztúr-székben 8,9°C, addig a Sóvidék évi középhőmérséklete 8°C alatt van. Az Erdélyi-medence évi átlagos 600-650 mm-es csapadék-mennyiségével szemben a Sóvidéken eső évi csapadék átlaga eléri a 750-800 mm-t. vö. Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Varia Archaeologica Hungarica V. Bp., 1992. 13.; Ferenczi István: *Vázlatok a Sóvidék régmúltjának ismeretéhez (I)*. In: Hazanézó 10 (1999). 1. 5., illetve Elekes Tibor: *A települések és a közigazgatás változásai a Sóvidéken (I)*. In: Hazanézó 12 (2001). 1. 5.
9. I. katonai felmérés (1769-1773). Erdély. Budapesti Hadtörténeti Múzeum, Térképtár. Jelz.: B IXa 1123. Lépték: 1: 28.800. (a továbbiakban I. katonai felmérés). 145-146., illetve 160-161. térképlap. A felmérésekhez tartozó német nyelvű leírás a bécsi Hadilevéltárban található. Átdolgozott, magyarázatokkal ellátott formája: Ferenczi Géza: *Lapok a Sóvidék (kora) középkori történelméből*. In: Hazanézó 2 (1991). 2. 28-30.
10. A székelyföldi erdészettörténet és erdőhasználat eddig megjelent összefoglaló munkái: Kádár Zsombor: *Székelyföld erdészettörténete*. In: Erdészettörténeti Közlemények 14. Bp., 1994.; Kádár Zsombor – Pál-Antal Sándor: *A székelyföldi erdészet és faipar*. Marosvásárhely, 2002.; Zsigmond József:

Ős-Marosszéki Havasok közbirtokossága. A Kriza János Társaság Évkönyve 1 (1990). 37-44. A témában Imreh István is beható kutatásokat végzett. L. Imreh 1983.

11. Az embernek a tájra gyakorolt hatásával Nyugat-Európában ma önálló tudományág, az ún. tájrégészet (landscape archaeology) foglalkozik, amely többek közt magába foglalja a régészeti lelőhelyek gyűjtőterületének (site catchment analysis) elemzését is. Összefoglalóan L. Colin Renfrew – Paul Bahn: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat.* Bp., 1999. 211-252. A történelmi térségek, kistájak tájtörténeti vizsgálatára Erdélyben ma még kevés példát találunk. Az embernek a mezősségi tájba való beavatkozásáról komplex, interdiszciplináris módszereket alkalmazó elemzés látott nemrég napvilágot. L. Makkai Gergely: *Az Erdélyi-Mezőség tájökológiája.* Marosvásárhely, 2003. 17-61. Az embernek a környezetre gyakorolt, néha végletesen pusztító hatásával szemben már a székely falutörvények tiltó, szabályozó rendelkezéseket hoznak. L. Imreh István: *A természeti környezet oltalmazása a székely rendtartásokban.* In: Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes és Kósa László. (a továbbiakban Európa híres kertje) Bp., 1993. 122-140.
12. Az éghajlattani változások átfogó vázlatára L. Rácz Lajos: *Éghajlati változások a középkori és kora újkorban Európa.* In: Európa híres kertje. 67-86.
13. L. Hermann Gusztáv Mihály: *Az udvarhelyszéki Havasok kiváltságos települései: a két Oláhfalu és Zetelaka.* In: Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára. Szerk.: Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. 183-198.
14. Fülöp G. Dénes: *Az alsóófalvi református egyházközség története.* Kézirat. 1959. 41.
15. A sóvidéki székely falvak középkori településszerkezeti kutatásának kapcsán végzett előtanulmányaim során jutottam az itt összegzett feltevésekre és eredményekre. Részleteit L. Sófalvi 2003. 37-42. oldalán. A különféle településformák és a középkori gazdálkodás kérdésének főbb irodalma ugyanitt.
16. *Székely Oklevéltár I-VIII.* Szerk.: Szabó Károly, Szádeczky Kardoss Lajos, Barabás Samu. Bp.-Kolozsvár, (a továbbiakban SzOkl.) 1872-1934.
17. Egy földterület sorsolás útján való szétoztásról az első adatunk 1511-ből való, a marosszéki Sospatakról. SzOkl. III. 177-178. Ebben az esetben egy birtokadománynak a jövőben sorsolás alapján való felosztásáról van szó, így a falusi földközösség által osztott nyílföldre vonatkozó első adat 1514-ből való az udvarhelyszéki Jánosfalváról, ahol a vitatott nyílföldek („Nijl feld”) miatt tartanak helyszíni szemlét. SzOkl. I. 327.

18. A könyvtárnyi irodalomból csupán néhányra utalnék: Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. Bp., é.n. 38.; Imreh 1983. Buk., 1983. 149., 154.; Garda Dezső: *A székely közbirtokosság I*. Csíkszereda, 2002. 14-19.
19. Sófalvi András: *A székely tízes mint településtörténeti tényező*. In: Hazanézó 15 (2004). 1. 12-13.
20. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy székely faluközösségről ne beszélhetnénk a középkorban. A földművelésen kívül több olyan mindennapos esemény határozta meg a székelység életét (állattartás, katonáskodás, védelem, egyházközösségi teendők stb.), amely alapos közösségi együttműködést igényelt.
21. Ilyen hagyományt közöl Kövári László (*Száz történelmi rege*. Kolozsvár, 1852. 120-121.) az Atyha környéki fálvak (Énlaka, Etéd, Küsmőd, Szolokma, Atyha) létrejöttéről, melyet bizonyosan nem vehetünk szó szerint, de őrizhet egykori valós eseményt az egy családból való kirajzás hagyománya.
22. A rideg állattartás hangsúlyos szerepét a középkor folyamán a személy szerint katonáskodó székelység életformája is befolyásolta, konzerválta.
23. Az 1614-es lustra udvarhelyszéki adatait tekintve, melynek alapján a XVII. század elején átlagosan 37 családdal számolhatunk (L. Józsa András: *A Sóvidék népességi viszonyai 1614-ben*. In: Hazanézó 10 (1999). 1. 10-11., ill. Areopolisz II, 2002. 184-186.), a székelység megtelepedése idején, a XIII. század folyamán a Sóvidék ekkor már biztosan létező településein (Sófalva, Sóvárad, Korond) max. 10-15 háztartás létezhetett. A székelység középkori számarányának kísérletére az ún. visszakövetkeztető módszer alapján L. Kováts Zoltán: *A székely népesség számának alakulása az Erdélyben való megtelepedésétől kezdve 1910-ig*. In: „Nem búcsúzom...”. Emlékkönyv Benda Kálmán tiszteletére. Szerk.: Nagy Tamás – Szegfü László. Szeged, 1994. 53-61.
24. A folyamat részletes bemutatását L. Sófalvi 2003. 42-54.
25. Imreh István – Pataki József: *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején*. In: Székely felkelés 1595-1596. Szerk.: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly. Buk., 1979. (a továbbiakban Székely felkelés). 148. 17. jegyz.
26. A források egy része a *Székely Oklevéltár* új sorozatának I-III. köteteiben lelhető fel. (Közzéteszi: Demény Lajos – Pataki József – Tüdös S. Kinga. Buk. – Bp., 1983-1994., a továbbiakban SzOkI. Ús.). A közöletlen írott forrásanyag értékes részét képezik a Szabó T. Attila által összegyűjtött helytörténeti adatok (a továbbiakban Szabó T. htgy.). Az OSZK Kézirat- és Régi Nyomtatványok Tárának gyűjteményében őrzött anyag (Fond 358, megyként dobozolva) közlése folyamatban van, az Udvarhely-vármegye

kötet a közeljövőben kerül kiadásra. Kevés XVI-XVII. századi, a korszakra vonatkoztatható forrást tartalmaz a Pesty Frigyes féle – szintén az OSZK-ban őrzött, a XIX. század második felében végzett – gyűjtés anyaga (Fol. 378, illetve 479), a sóvidéki falvak adatait Szöcs Lajos és Janitsek Jenő közzétette a korondi Hazanéző folyóiratban és az ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézete Névutató Munkaközösségének kiadványában, a Magyar Névtani Dolgozatokban.

27. SzOkI. Ús. III. 582. és 693. jegyzk. 143., 279-282. old.
28. Szabó T. htgy., Atyha csomójában.
29. SzOkI. Ús. III. 663. jegyzk. 230-231. old.
30. Szabó T. htgy., Korond csomójában.
31. Uo.
32. Uo.
33. SzOkI. Ús. II. 353. jegyzk. 192-194. old.
34. SzOkI. Ús. II. 435. jegyzk. 301. old.
35. SzOkI. Ús. II. 476. jegyzk. 343. old.
36. SzOkI. Ús. III. 677. jegyzk. 246. old.
37. Szabó T. htgy., Alsósófalva csomójában.
38. Uo.
39. Uo.
40. Uo.
41. Uo.
42. Liber Ecclesiae Orthodoxae in sede Udvarhely Existensis. 1644. Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára. (a továbbiakban UREL). 2. jegyzőkönyv. 149-150.
43. Szabó T. htgy., Sóvárad csomójában.
44. Uo.
45. Uo.
46. Fekete Árpád – Józsa András – Szőke András – Zepeczaner Jenő: *Szováta 1578-1989*. Székelyudvarhely, 1998. (A továbbiakban Szováta). 43.
47. Szabó T. htgy., Szováta csomójában.
48. Uo.
49. Az adat azért figyelemre méltó, mert az említett gyeptű ekkor Udvarhely- és Marosszék közti határt jelölte. A későbbi forrásokból és hagyományokból a Sóvidékről is szép számban ismert „gyepű” határnevek arra figyelmeztetnek, hogy ezek gyakran egyes birtokok, falvak, vagy nagyobb egységek (pl. a középkori székek) határát jelölték, és felbukkanásuk esetében nem mindig kell valamiféle katonai, védelmi létesítményre gondolni.
50. Az összes adat Szabó T. htgy., Szováta csomójában.
51. Uo.

52. Uo. Ez esetben éppen a falu gyeplőjéről (határáról) esik szó.
53. L. SzOkI. Ús. I-III. tárgymutatóit.
54. Székely felkelés. 231. o. 6. jegyz.
55. Janitsek Jenő – Szöcs Lajos: *Sóváradi jelenkori és történeti hely- és családnevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 180. Bp., 2002. 28.
56. Szováta. 25-42.
57. L. Balassa Iván: *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Bp., 1973. (a továbbiakban Balassa 1973). 352-360.
58. László Gyula: *Székely faeke a XV. századból*. In: Ethnographia 62 (1951). 157-159. vö. Balassa 1973. 290-291.
59. Székely felkelés. 146.
60. Balassa Iván nagy összefoglaló munkájában az első erdélyi váltóeke ábrázolásnak az 1601-es olcsónai (Szeben m.) pecsétábrázolást tekinti. Balassa 1973. 292-293.
61. Nagyapám, Sófalvi István szóbeli közlése.
62. L. SzOkI. Ús. I-III. tárgymutatóit.
63. SzOkI. Ús. III. 615. jegyzk. 181. old.
64. SzOkI. Ús. II. 353. jegyzk. 192-194. old.
65. Számos forrás tudósít a makkoltatásra használt erdőkről. L. SzOkI. Ús. I-III. tárgymutatóit.
66. SzOkI. Ús. III. 582. és 693. jegyzk. 143., 279-282. old.
67. SzOkI. Ús. III. 603. jegyzk. 169. old.
68. Imreh – Pataki 1970. 174-175.
69. SzOkI. Ús. III. 566-567. jegyzk. 131. old.
70. Szabó T. htgy., mindkét adat Alsósófalva csomójában.
71. L. 66. jegyz.
72. A sóvidéki hegyi tanyák kialakulására L. Bárh János: *A korondi hegyi tanyák*. In: Hazanézó 9 (1998). 2. 12-14. A Görgényi-Hargita fennsík havasi szállástartásáról Bárh János: *A varsági hegyi tanyák múltja és településrendje*. In: Bárh János (szerk.): Havasolja havasa. Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyák népéről. Kecskemét, 1998. (a továbbiakban Bárh 1998). 5-272.
73. A makkoltatásra használt bükkerdőkkel szemben itt elsősorban a fenyőerdők kihasználásáról van szó.
74. Szabó T. htgy., Alsósófalva csomójában.
75. Szabó T. htgy., Szováta csomójában.
76. UREL 2. jkv. 149-150.
77. Szabó T. htgy., Sóváradi csomójában.

78. Bartalis Ágost: *Adatok a székelyföldi tízesek megismeréséhez*. In: Csíki Lapok. 1933. 19. sz.; Vámszer Géza: *Csik vármegye településtörténete*. Csíkszereda, 2000. 13.
79. L. Garda Dezső: *Székely hadszervezet és faluközösség*. Gyergyószentmiklós, 1994. (a továbbiakban Garda 1994). 23-24.
80. Szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.
81. A területen tereprégészeti és egyházépítészeti kutatásokat végző Botár István szíves szóbeli közlése.
82. Kristó Gyula egészen odáig ment, hogy a korai magyar államiságot „nomád államként” határozza meg. L. Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995. 97-127.
83. A kérdés összefoglalására L. Takács Miklós: *A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése könyvéről)*. In: Századok 131 (1997). 168-215.
84. Györffy György a honfoglaló vezérek és utódaik esetében mutatta ki ennek meglétét. L. Györffy György: *István király és műve*. Bp., 1977. 31-34.
85. Garda 1994. i.h. A szerző gyergyói hagyományok és helynevek, valamint újkori források alapján fogalmazta meg állításait, melyek több munkájában fő összetevőjét képezik a székelység korai történetéről írottaknak.
86. Vö. Paládi-Kovács Attila – Takács Miklós: *Transhumance*. In: Korai magyar történeti lexikon. (9-14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Bp., 1994. 688-689.
87. A pereskedés folyamatára L. SzOkI. I. 169., 177-178., 178-179.; III. 72.; VIII. 97-99.
88. L. 27. jegyz.
89. Feldolgozásukra L. Bárány 1998. 65-97.
90. Bárány 1998. 66. o. 4. ábra.
91. Szováta 1998. 25-52.
92. Szabó T. htgy., Felsősófalva csomójában. vö. Józsa András: *Az erdélyi királyi könyvek sóvidéki oklevelei*. In: Hazanézó 9 (1998). 1. 18.
93. L. Józsa András: *Szováta környéki történelmi emlékek leírása a XVII. századból*. In: Hazanézó 10 (1999). 2. 7. A Székhavasa körüli pereskedések részleteire és okleveleire L. Józsa András: *A Székhavasa*. In: Hazanézó 15 (2004). 1. 13-15.
94. I. Katonai felmérés. 146. térképlap.

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

Tutajozás a Nagy-Küküllőn

Az erdélyi hegyek fenyőfáinak kitermelése és értékesítése fontos jövedelmi forrása volt a jelentősebb erdőségek tájékán létrejött, általában sovány szántóföldekkel rendelkező települések lakóinak, birtokosainak. A fenyőrönkök szállításának egyik fáradtságos és veszedelmes, ám gazdaságos módja – a vasút megjelenése előtti időkben – a fával borított hegyekből eredő folyóvizek mentén történő tutajozás volt. Ez leginkább a Maroson dívott, de működött a Nagy-Szamos, az Aranyos, a Kis-Beszterce és a Görgény vizén is. Míg a Maroson¹, a Szamoson² zajló rönkszállításnak immár terjedelmes történeti-néprajzi irodalma van, és nem ismeretlen a Görgény-völgyi tutajozás sem,³ a Nagy-Küküllő felső folyása mentén fekvő *Zetelaka* lakóinak ilyen irányú tevékenysége – valószínűleg e foglalatosság csekélyebb gazdasági súlya okán is – csupán szórványos feljegyzésekben bukkan elő. Jelen tanulmányban megpróbáljuk összegezni a zetelaki tutajozással kapcsolatos eddig nyilvánosságra került ismereteket, illetve kiegészíteni azokat újabban feltárt levéltári adatokkal.

Zetelaka, Udvarhelyszék „Havasalja” nevű kistájának legnépesebb községe, Székelyudvarhelytől északra, 12 km távolságra fekszik, a Nagy-Küküllő két partján, a Központi-Hargita hegység lábánál, 550 m tengerszint feletti átlagmagasságban.

A község 1622. szeptember 25-én kelt, Bethlen Gábor által kibocsátott kiváltságlevele is utal arra, hogy a zetelakiak „oly kopár és havas közti vidéken laknak, hol mindennapi élelmüket is alig tudják beszerezni”. Ezért mentesíti őket a fejedelem „minden census, taksa és úgy rendes mint rendkívüli adó alól, segély és kamarai hasznok, tizedek, kilenczedek, és minden szolgáltatások alól, úgy minden lustra és minden rendes és rendkívüli hadi szolgálatok alól, oly feltétel alatt azonban”, hogy a fejedelem és utódai számára „100.000 zsendelyt szállítsanak évenként Fehérvárra.”⁴ A fa kitermelése és feldolgozása tehát már a régi időkben fontos szerepet játszott a zetelaki ember megélhetésében, aki –

oláhfalvi, csíki társához hasonlóan – „kenetlen szekéren egész Hunyad megyéig elviszi fakészítményeit, s ott becseréli gabonáért, mi nála szűken terem...”.⁵

A Zetelaka erdőségeiben kitermelt farönkök vízi szállításáról első ízben a környék szülöttje, az anyai ágon valószínűleg zetelaki származású Oroszhegyi Mihály Deák tudósít 1655-ben, *Az Fenyő-fának hasznos vóltáról...* írt, 1656-ban, Lőcsén kiadott verses munkájában:

„De tsak szükség ehez faragó kés s’ horony,
az mellé az Fűrész kit szükség jól meg-vony,
s’ nagy rodalló Fejsze kinek éle vékony,
hogy az Fenyő-fában legyen haladékony.

De melly szörntű bajjal lelik-fel az fáját,
Sendely tsinálásnak kik fel vészik baját,
meg-kerülik sokszor az Sik-aszó táját,
míg az Fenyő-fáknak fel-lelik az jóvát.

Midőn sok járással azokat fel-talállyák,
ródaló fejszével az után le-vágják,
az héját el-hántván nagy bajjal el-róják,
vonó marhájokon víz mellé vonattyák.

Az Ég tsatornája mikoron meg-indul,
és a föld színére nagy sok eső le-hull,
az Küköllő akkor erőssen meg-újul,
az Sendely tsináló ottan hamar fordul.

Tsudálkozhatnának kik ezeket látnák,
mikor az sok fákat az ár-vízbe hánnyák,
melly veszedelemre ő magokat adgyák,
kik az Fenyő-fákat vizen alá-hozzák.

Az nagy mély Tengeren ha valaha jártál,
tudom, hogy az Gályán ott-is nagy bajt láttál,
de nem sok hogy ott-is hasonlót nem látnál,
az fák hozásakor ha-reá vigyáznál.”⁶

Nehéz megítélni, hogy itt csupán faúsztatásról szólnak-e a sorok, vagy a nagy életveszély emlegetése, a gálya-hasonlat alapján tutajozásra is gondolhatunk. E gyanú megalapozottsága mellett szól, hogy a Maros völgyében fekvő, de Zetelakával határos Gyergyóban eme utóbbi foglalkozást a kérdéses időben már bizonyíthatóan üzték.

Ezt követően jó ideig nem leljük a forrásokban a Nagy-Küküllő vizén tutajozó székelyek nyomát, sőt, amikor a XVIII. század végén ismét felbukkannak, úgy tűnik, mintha egy addig nem gyakorlott, új mester-ségbe akarnának belevágni. A magyarázat minden bizonnyal a gazdasági-társadalmi viszonyok változásában, a megváltozott feltételek szabályozásában keresendő. Garda Dezső, a gyergyói tutajozás történetét korszakolva megállapítja, hogy az 1688-ig tartó szabad tutajozás után, 1688 és 1714 között kiépül a hűbéri viszonyok elvén működő malomgátrendszer, ezt követően, 1820-ig „a földesurak önkényeskedése a malomgátnál szinte általános, és akadályozza a vízi kereskedelmet.”⁷ A források tanúsága szerint a dolgok hasonlóképpen történtek a Nagy-Küküllő völgyében is.

Udvarhelyszék 1795. évi közgyűlési jegyzőkönyvéből értesülünk a Gubernium rendeletéről, „melyben közöltetik a zetelaki Közönségnek a tutajozásnak a’ Nagy-küküllő vizén lejendő fel állítása iránt való kérelme oly parantsolattal, hogy azon tutajozást akadályoztató dolgok el hárításának, az Ország hasznára való tutajozás fel állíttassék.”⁸ Az akadály, amibe a zetelakiak kezdeményezése és a főkormánysház pártoló, merkantil igyekezete ütközött, „a Nagy-küküllő vizén birtokos malmos gazdák” vehemens tiltakozása volt.⁹ A kérdés megoldása érdekében „comissio neveztetik [...] kiknek kötelességek a Tutajozásért való fizetést meg határozni és a tutajozás akadályainak el hárítására mindenek prejudiciuma nélkül hasznos vélekedéseket teygenek.”¹⁰

Udvarhelyszék 1797. január 9-én tartott közgyűlésének jegyzőkönyve már arról szól, hogy a Gubernium, 1796. október 10-én kelt, 6929. sz. rendeletével engedélyezte a tutajozást a Nagy-Küküllőn, „ámbár terhes és fontos okokkal meg mutatta volt az ez előtti N[eme]s G[ene]ralis Szék, minémű károk következze a malmos gazdák[na]k és hátra maradások más ezen széke[n] levő havast bíró helysége[ne]k is.” Hogy az ellentéteket elcsitítsák, de a tutajozást mégis lehetővé tegyék, a székgyű-

lés jegyzőkönyve rögzítette azon feltételeket, melyeket a tutajosok és malomgazdák is be kellett tartsanak: „Zetelaki Fenyédi és K[üküllő] Keményfalvi Községek igyekezzenek a Küküllő vizén malmot bíró birtokos Uraságokkal a gátokon léjendő le menetel végett meg edgyeződni. [...] A tutajozás nem gyakoroltatik egyébkör, hanem vagy hómenéskor, vagy hosszas esőzéskor, mikor a víz árjáb[an] vagyon... [...] ... Minden malmos gazda molnárának előre tegyenek hírt, hogy gáttokra mennek tutajokkal, az gátra a gazda ha szükség lészen adhasson vizet, és a már ki rendelt taxát minden ellenkezés nélkül tegyék le.” A „taxa” négy krajcár tutajonként. „Ha szökve, vagy erőszakoson el menének”, fizetés nélkül, „és abban meg találatnának”, büntetésük „3-3 forint minden tutajról”.¹¹

A Gubernium 1811. június 21-én kelt, 5499. számú, az 1790-91-es országgyűlési rendszeres bizottságok javaslatait is figyelembe vevő rendelete *A' Tutajozásról* immár általános érvényű szabályokat állít fel a farönkök vízi szállítására, megállapítván a fertály (negyed) tutajokra járó vámolás értékét másfél krajcár „conventionalis jó Pénzben”, és „nem tsak a' Marosra, nem tsak az Aranyosra hanem minden megkülönböztetés nélkül más folyó vizekre nézve is, melyeken a' Tutajokkal való kereskedés folytattatik...”. Megtiltják az ezen felül történő vámolást, „akár gabonával akár egyebekkel légyenek is meg terhelve”, megszabják, milyen áron és feltételek mellett biztosítsanak vizet a malomgazdák alacsonyabb vízállás estén a tutajok leúsztatásához, stb.; szigorú büntetéseket helyezve kilátásba a szabályokat áthágóknak, malomgazdáknak és tutajosoknak egyaránt.¹²

A központi kormányzat pártoló hozzáállását – a jelek szerint – a zetelakiak is kihasználták, mert Szigethi Gyula Mihály udvarhelyi református kollégiumi professzor 1831-ben közreadott munkájában, a Nagy-Küküllőről írva megjegyzi: „Ez a' foljó víz Tutajozható-is, a' mint hogy Zetelakáról az Hó olvadás árjával egy-egy fertálj Tutajok botsáttatnak le rajta, mellynek úttjában tsak a' sűrű gátok vetnek akadáljt.”¹³ Igaz, kevésbé később, 1836-ban megjelent útleírásában Fogarasi János csak a fatermékeiket szekéren szállító havasaljiakat említi: „Zetelaka [...] lakó-sai mindnyájan deszkával zsendelylyel, és épületi fákkal kereskedő munkás székelyek. Egy általán az e' környéki Hargita alji faluk élelem

módjok a' deszka és fa kereskedés, egész karavánok 40-50 szekérből indulnak-el, 's le egész Fejérvárig viszik árujokat.”¹⁴

1847-ben Kőváry László írja, meglehetősen szűkszavúan az Aranyos-ról és a Küküllőről: „E kettőn tutaj jár.”¹⁵ Hivatalos statisztikai adatok szerint 1864-ben a Nagy-Küküllőn, Székelyudvarhely és Medgyes között „60 mázsa terűt megbíró 22 tutaj” közlekedett, melyek összértéke 300 forint volt. Összehasonlításképpen: ugyanebben az esztendőben csupán Gyergyó és Maroshévíz között 300.000 forint értékű volt a tutajjal lebonyolított áruforgalom, Marosvásárhelytől Zámig, Erdély határáig pedig 6.278.181 forint.¹⁶ Ezek után, bár joggal feltételezhetjük, hogy „szökött”, hivatalosan nem regisztrált tutajok is leúsztak a Küküllő vizén, túlzónak tűnik Orbán Balázs 1868-as adata: „Tavasszal hó menésekor a Nagy-Küküllő is tutajozható, s ekkor több ezer tutaj simul le annak zajló hullámain.”¹⁷ Néhány év múlva Szombathy Ignác főreál-iskolai tanár, a Nagy-Küküllőt ismertette feljegyzi, hogy ez „négy mérőöldnyi havasi útja után Zetelaka faluhoz érve, a Szikaszó és Dezsák patakával erősödővén, tutajozhatóvá lesz...”¹⁸ amit ki is használnak a zetelakiak, akik „a patakon elhelyezett fűrészmalmok segítségével deszkákat, zsindelyeket, épületefákat készítenek, melyeket fenyőszállakból álló tutajokon vagy szekereken szállítanak el gyakran Hunyadmegyéig is, honnan a bevett pénzen vásárolt gabonával térnek vissza.”¹⁹ A vízi szállítás azonban – a jelek szerint – nem működött rendszeresen. 1879-ben, a Székelyföld gazdaságáról írott munkájában Kozma Ferenc már amiatt panaszkodik, hogy jóllehet a régiónak több tutajozható folyóvize van – köztük a Nagy-Küküllő is –, hasábfá úsztatásra pedig még több hegyi patak volna alkalmas; rönkszállításra „csupán a Maros és Kis-Besztercze vizét” használják, „a szabályozatlansága miatt ezt is csak ősszel és tavasszal, s hasábfá-úsztatásra a Kis-Küküllőt a »Székhavasa« részéről.” A kedvező természeti adottságok dacára „a szállítás, Gyergyó kivételével, tengelyen történik...”²⁰ Egy 1885-ből származó adat szerint a Nagy-Küküllő engedéllyel, a Zetelaka fölött, jobb oldalról belé ömlő Szencsed patakától kezdve tutajozható.²¹

Az udvarhelyszéki tutajozással kapcsolatos egyetlen néprajzi jellegű információ Küküllőkeményfalváról, a Zetelaka szomszédságában, közvetlenül alatta elterülő kis faluból, Csergő Bálint gyűjtéséből származik:

„A százegyedik éves Miklós Dénes bácsi 1973-ban elmondta, hogy kicsi gyermek volt, amikor még Márton Pétörék a nagyhíd mellett, a falu közepén télen át ácsolták a tutajt. Hosszú fenyőrönköket kötöttek össze *tutajszeggel* és *nyírfagúzzsal*. Rá még faragott fát és deszkát is raktak. Jégmenés után azonnal vízre taszították a tutajt és elindultak. Három erős férfi szállt fel rá, akik a kormányzásban egymást váltogatták. Hosszú rudakkal kormányoztak. Medgyesig, Balázsfalváig mentek, ahol az egész tutajt eladták. »Jó sebösen mehettek, mert már 7-8 nap múlva gyalog es itthon vótak.« A hátukon még egy-két véka búzát is hoztak. Elég veszedelmes mesterség volt, mert a segesvári nagy gátnál többen *belényuvadtak* (fulladtak) a vízbe.”²² „Eszerint – állapítja meg Csergő Bálint – a keményfalviak még 1880 körül is tutajoztak. Azóta, az első világháború vége tájáig, amint az öregek mondják, rönköket és tűzifát úsztattak Zetelaka felől az erdőkitermelő cégek. Több alkalmazottjuk a Küküllő partjain járkált és a fennakadt fákat rudakkal lökdöste be a sodrásba. Hosszú nyelű vaskampókkal egyesek ki is húzogattak a fából saját szükségletre. A fa Udvarhelyig, a *Fábián gyárjáig* (ma állami fűrészárugyár) úszott, ahol egy duzzasztógát volt és a fát kiszedték a vízből.”²³

A Nagy-Küküllőn folytatott tutajozásnak – mely, mint több feljegyzésből kitűnik, mindig is csak kiegészítő szállítási mód volt a zetelaki és környékbeli fakitermelők számára (a szekerezés mellett) – minden bizonnyal az 1888. március 15-én felavatott Héjjasfalva – Székelyudvarhely szárnyvasút vetett fokozatosan véget, mely pontosan a tutajosok útvonala, a folyó mentén húzódik. Ezt követően kevés szó esik a Küküllőn történő rönkszállításról. 1896-ban például Hankó Vilmos, a zetelaki fakitermelésről és feldolgozásról írva megjegyzi: „A fa egy részét a Küküllő megdagadt árja szállítja lefelé; másrészt a faárúkat a zetelaki szekeres hordja el nyikorgó szekeren a szélrózsa minden irányában.”²⁴

Végül egy érdekes, de legalábbis bizonytalan értékű feljegyzés 1901-ből: „Az oláhfalviak nagykereskedést űznek deszkával, fenyő boronával. Messze vidékre szállítják a deszkát, zsindelyt, tengelyen, míg a tavaszi vízáradáskor a Marosig úsztatják a Küküllőn kis tutajaikat. Ezer veszély közt, sok fáradtsággal teszik meg ezt az utat, mert hisz a Küküllő gátakkal

van tele, melyen átugratnak s még vámot is (2-4 krt) fizetnek a tulajdonosoknak a gátrongálásért.”²⁵

Az Oláhfalviak tutajozásáról ezen kívül nem létezik semmiféle tudósítás, emléke sem él, ami érthető, hiszen Kápolnás- és Szentegyházas-Oláhfalu a Nagy- és Kis-Homoród mentén települt, ezek pedig nem a Küküllőbe, hanem az Oltba ömlenek. Bár tavaszi áradáskor igen bővizűek, szűk, szabálytalan, hatalmas vulkáni kövekkel teli medrük aligha lehetett volna alkalmas tutajozásra, de annál inkább a vízi-fűrészek meghajtására. Szentegyházas-Oláhfalu lakói, a Hargita vulkáni fennsíkján épült gát segítségével a Vargyas-patak vizének egy részét a Kis-Homoródba terelték, ezzel segítve vízi-fűrészeik, az alább üzemelő posztóványolók és vashámorok jobb működését, illetve vámot követeltek a még lennebb fekvő települések malmos gazdáitól. Fatermékeit azonban mindkét falu szekéren szállította.

A fennebb idézett cikk szerzője, Szinte Gábor művészettörténész és néprajzkutató, a szomszédos Háromszéken, Sepsi-Köröspatakon született, a magyar fővárosban végzett felsőbb tanulmányait követően, 1878-tól Vácott, Déván majd Budapesten tevékenykedett. Fennebbi állítása valószínűleg kétszeresen is pontatlan. A Nagy-Küküllőn történő tutajozásra vonatkozó információi feltehetően néhány évvel korábbi állapotokról, és semmiképp sem a két Oláhfalu lakóiról szólnak. Az ugyancsak havasalji oláhfalviakat egyébként sűrűn emlegették együtt a zetelakiakkal, hiszen környezeti feltételeik, életmódbeli sajátosságai igen hasonlóak, kiváltságaik meg csaknem azonosak voltak.²⁶

A két világháború között történt még egy kísérlet a Küküllő árját kihasználó rönkúsztatás újraindítására. 1922. november 16-án, Zetelaka község képviselőtestülete rendkívüli ülésének jegyzőkönyvében jegyezték fel: „A községi jegyző jelenti, hogy Lendvay mérnök a Sikaszópataka és a Küküllő folyó felső szakaszára faúsztatási engedély kért.” A képviselő testület ezt nem támogatja, az elöljáróságot pedig arra utasítja, hogy tiltakozzék az engedély megadása ellen, mert „a faúsztatás nagy mértékben rongálja a partbirtokokat, kiöntéseket idéz elő”, károsítja a hal- és rákállományt, illetve megváltoztathatja a víz folyását.²⁷

Ennyit sikerült összegyűjteni a Nagy-Küküllőn tutajozó havasalji székelyekről. A kérdés kutatását nehezíti, hogy e foglalkozás már több mint

évszázada megszűnt: az egykori ácsok és kormányosok utódai vagy egyáltalán nem, vagy épp csak hallomásból tudnak róla, így semmiféle konkrét információval nem szolgálhatnak. Pedig kár volna, ha az emléke is feledésbe merülne. És jó volna, ha a folyó kora-tavasszal alázúduló bő vizét nézve, olykor felidézniék képzeletünkben az árral úszó, hosszú szálfákból ácsolt „fertály-tutajokat”, az akadályokkal és örvényekkel küszködő, egymást noszogató-utasító kormányosok kiáltozását: múltunk tükrének apró cserepe ez is...

JEGYZETEK

1. Czegléd János: *Tutajozás a Maroson a múlt században*. In: Ethnographia LXXX (1969). 212-234, 431-446, 637-556.; Garda Dezső: *Gyergyói tutajosok a XVII-XVIII. században*. In: Művelődés XXXIV (1981) 5. 44-45.; Uő: *A gyergyóremetei tutajosok a XIX. században..* In: Acta Hargitensia 1980 (I). 85-95.; Uő: *Plutăritul în bazinul Giurgeului (sec. XVII-1848)*. In: Acta Musei Napocensis XXI (1984). 227-238.; Uő: *A gyergyói tutajozás társadalomrajzához*. In: Népismereti Dolgozatok 1994. (szerk.: Dr. Kós Károly, Dr. Faragó József). Buk., 1994. 18-28.; Palkó Attila: *Tutajozás a Maroson*. In: Korunk Évkönyv. Kolozsvár, 1979. 202-212.; Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti néprajza*. Buk., 1982. 172-179.
2. Bichigean, Vasile: *Plutăritul pe Someș*. In: Arhiva Someșeană 1940. 157-180.
3. Bíró Donát: *Tutajozás a Görgényvölgyében*. In: Hargita Kalendárium 1990. Csíkszereda, 1989. 141-143.
4. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I. Udvarhelyszék. Pest, 1868. 65.
5. Uo.
6. Mihály Tibor: *Oroszhegyi Mihály Deák élete és munkássága*. [Székelyudvarhely, 2001.] 30-32.
7. Garda Dezső: *A gyergyói tutajozás társadalomrajzához*. In: Népismereti Dolgozatok 1994. Buk., 1994. 27.
8. Az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár. Udvarhelyszék Levéltára (a továbbiakban: USzLT.). Közgyűlési jegyzőkönyvek. I/16. 1795.
9. Uo.
10. USzLT. Közgyűlési jegyzőkönyvek. I/16. 1797.
11. Uo.
12. Czegléd János: i.m. 443-445.

13. Szigethi Gyula Mihály: *Nemes Udvarhely-Szék' Statisztikai leírása*. In: Nemzeti Társalkodó 1831. 47-48.
14. Fogarasi János: *Utazás a' Nagy Küküllő mellett*. In: Nemzeti Társalkodó 1836. 260.
15. Kövály László: *Erdélyország statisztikája*. Bp., 1847. 35.
16. *Statisztikai adatok, az erdélyi tutajozásról és sószállításról 1864. évből*. In: Korunk 1865. április 12.
17. Orbán Balázs: i.m. 65.
18. Szombathy Ignác: *Udvarhely szék és Udvarhely város rövid leírása*. Székelyudvarhely, 1874. 13.
19. Uo. 30.
20. Kozma Ferenc: *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. Bp., 1879. 259.
21. Bedő Albert: *A Magyar állami erdőségek gazdasági és kereskedelmi leírása*. Bp., 1885. I. XXIII. táblázat.
22. Csörgő Bálint: *A vörösfenyő Küküllőkeményfalva népi növényismeretében*. In: Népismereti Dolgozatok 1978. Buk., 1978. 41.
23. Uo. 42.
24. Hankó Vilmos: *Székelyföld*. Bp., 1896. 122.
25. Szinte Gábor: *Udvarhely megye*. In: Erdély. Erdély Népei. Az „Erdély” néprajzi melléklete. 1901. 21.
26. Hermann Gusztáv Mihály: *Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalv és Zetelaka*. In: Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, 1999. 183-198.
27. Deák Ferenc: *Zetelaka. 2. Népélet – gazdasági élet*. Székelyudvarhely, 2000. 7-8.

OLÁH SÁNDOR

Földöröklés egy székely köznemesi családban a XVIII. század közepén

Wellmann Imre, a XVIII. századi agrárfejlődést kutató neves történész írja a népi írásbeliségről, mint a történeti kutatás fontos forrásanyagáról, és e forrásanyag fennmaradásának esélyeiről: „Kedvezőbb helyzetnek örvend e tekintetben a Székelyföld, ahol a részben sokáig őrzött szabadság s a korán gyakorlatba jött írásbeliség a falutörvények és a jegyzőkönyvek egész sorát mentette meg a mai kutatás számára”.¹ A XVIII. századi íráshasználat társadalmi keretét a történeti kutatás a Székelyföldön általában a *communitas*ban, a *faluban*, mint rendtartó közösségi társadalmi formációban szokta megjelölni.² Létezett ebben az időszakban azonban egy másik társadalmi mikroszint is, amelyben az íráshasználat teret kezdett hódítani: a család. Nemzedékek és családtagok közötti konfliktusok megoldásához, a fennálló társadalmi viszonyok megerősítéséhez, vagy megváltozásához, a XVIII. században a szóbeliség mellett egyre elterjedtebb eszközzé vált az írás. Legalábbis ezt a jelenséget jelzik, az említett korszakból Homoródalmásról és Lövétéről fennmaradt, helyben készült írott források. A paraszti írásbeliségről Hajnal István megállapítja, hogy „az írás, amely sok nomád népnél is megtalálható, itt nem áll meg varázslatos vagy politikai alkalmazásánál lézengő írás-ügyeskedők kezében, hanem az ősokról szóló megemlékezés mellett gyakorlatias feljegyzésekre is használják.”³

Jelen tanulmányban a gyakorlatias falusi íráshasználat egy XVIII. század közepén keletkezett darabja segítségével a társadalmi kapcsolatok befolyását vizsgáljuk a gazdasági tranzakciókra, az örökösödés intézményében.

A homoródalmási (Hargita megye, Románia) Gothárd család birtokmegosztásáról (1755) egy kézírással írt, füzetszerűen összefűzött iratanyag tudósít, amely – bizonyára véletlenek közjátékának is köszönhetően – az említett falu egyik családi házánál maradt fenn.⁴ Egykori alkotói

és használói szerint (valószínű a vékony bőrborítóról) „bőrös könyv”-ként emlegetett családi iratköteg két nemzedék férfiainak gazdasági jellegű feljegyzéseit tartalmazza a XVIII. század harmincas éveitől a XIX. század elejéig. Legterjedelmesebbek a föld birtoklásával, öröklésével, zálogosításával kapcsolatos leírások. A pénz- és gabonakölcsönzéseket rövidebb feljegyzések rögzítik, ezek rendszerint apró tételek és a kölcsönadók jegyezték fel, majd törlesztés után a feljegyzéseket áthúzták. Ugyancsak gyakoriak a zálogba vetett, illetve a vérségre megváltott földekről szóló feljegyzések. Gyakran maguk az elzálogosítók „tulajdon” kezük írásával ismerik el a Gothárd család bőrös könyvében, hogy a határ melyik részén, kiknek földjeivel szomszédos parcellát vetették zálogba, hogy szorult helyzetükben pénzhez jussanak. A legterjedelmesebb összefüggő szöveg az 1755 májusában keletkezett örökösödési megegyezés, amelyben három testvér vagyonmegosztását rögzítették maguk az osztozkodó felek, majd két tanú is megerősítette a testvérek megegyezésének hitelességét. Az említett szöveg alkalmas arra, hogy betekintsünk azokba a családi stratégiákba, amelyek alapján a XVIII. századi székely szabadok családjában az örökösödés intézménye a gazdasági tranzakciókat szabályozta.

A szűkebb társadalmi, gazdasági kontextusról

Ismeretes, hogy a XVIII. század második fele Erdélyben az osztrák állami adminisztráció egyre hatékonyabb kiépülésének, működésének időszaka volt. 1754 és 1769 között háromszor dolgozták át az adózási rendszert, a korábban érvényes portális adózás helyett a föld mennyisége minősége, a piacoktól való távolság és az állatállomány lett az adóalap. Nem véletlen, hogy forrásunkban Gothárd István, az egyik örökös feljegyzései között, gyakran szerepel, mint aki a falubelieknek adott „költsön adóba”. 1768-ban például hat helyi birtokosnak 1-5 német forint közötti összegeket kölcsönzött az adók törlesztésére.

A terjeszkedő adminisztráció azonban még ekkor kevésbé tudott behatolni a helyi életvilágok szintjére. Például az adóbevallás úgy történt, hogy a falvakba érkező összeírók a falusbíró és az esküdtek közlései alapján állapították meg az adókat.⁵

A faluban a XVIII. század második felében 1100-1150 fő körüli volt a lakosság létszáma. Az 1721-es összeírásban, a 197 gazdaságban élő népességet 12 nemesi, 37 jobbágy, 105 taksás szabados és egyéb társadalmi kategóriákba sorolták. Egy évszázad múltán az 1818-as adótabel-lán a szabadok 212 gazdaságban, a jobbágyok 41 gazdaságban adóztak. A gazdaságok átlagos birtoknagysága (szántó- és kaszálóterületek) az említett forrás szerint 8,7 köből a szabadoknál és 6,4 köből a jobbágyok-nál. Ezeket az adatokat azonban fenntartásokkal kell kezelnünk, részben az adóösszeírások említett gyakorlata miatt, másrészt nem tudhatjuk, hogy a három fordulóban lévő szántók összességükben kerültek-e nyil-vántartásba vagy csak az évente használatban lévők. A nyomáshatáron folyó rendszeres szántóművelés mellett az irtásföldeken az ún. „külső határon” parlagoló rendszerű földművelés is gyakorlatban volt. A földek mérése ebben az időszakban inkább becslésen, hozzávetőlegességen alapult: a kaszálótat a rajta termett széna mennyisége alapján (három boglyára való hely), a szántóparcellákat a bevetéshez szükséges vetőmag mennyisége (véka) szerint mérték. Azért is tartható gyanúsán kevésnek az 1818-as adóösszeírásban szereplő birtoknagyság, mert néhány évtized múlva, 1879-ben kb. 25 holdnyira, tehát közel 50 köbölre tehető az időközben szaporodó lakosságú faluban az átlagos birtokméret (szántó, kaszálóterület és kert együtt).⁶

A szántók és kaszálók mellett a falu fontos gazdasági erőforrásai a kiterjedt legelő- és erdőterületek. 1879-ben 5664 hold legelőt és 7844 hold erdőt tartottak nyilván.⁷

A lakosság vegyes társadalmi helyzete szabályozta a helyi földpiacot is. A földviták, konfliktusos helyzetek megoldására végzett feleltetések-ben többször felmerült, hogy a vitás föld „szabad ágon forgó” vagy „jobbágyi ágon forgó” volt-e.

Földhasználat, művelési rendszerek

A szóban forgó korszakban a földhasználati és művelési rendszerek történeti fejlődési formáinak több változata párhuzamosan volt gyakorlatban. A falu körüli szántóterületeket három fordulóba – az Abásfalva, Karácsonfalva vagy a Lok felé és a Vargyas felé fordulóba – osztották. (Legkorábbi adatunk a fordulós határhasználatról 1738-ból való.) Eze-

ken a határrészekeken azonban nem teljesen összefüggő szántók terültek el, amelyeket csak a barázdák választanak el, hanem még imitt-amott, a vizenyősebb helyeken kisebb erdőfoltok, „ciheresek” is tarkították a szántóhatárt. (Többször olvasható a kisebb parcellák határainál, hogy „vicinusa az eger” vagy műveletlen terület, a „falu szabadja”). A háromnyomásos rendszerű növénytermesztés alól kivételt képeztek a faluközei illetve a falu belterületén lévő kertek, (Gödör kert, Malom kert, Csedő kert) ahol a kevés öntéstalajon zöldséget termesztettek a kis parcellákra osztott földeken. Kimaradtak a nyomáskényszerből a falu melletti kenderföldek is (Szármány tövén).

A három fordulóra osztott szántóhatáron kívül – ettől térben egy összefüggő erdős területtel és jelentős szintkülönbséggel is elválasztott magas dombhátak irtásföldjein – a Persány északi nyúlványán, a Vargyas és a Kishomoród közti vízválasztón, 800-1000 m tengerszint feletti magasságon és a Hargita vulkáni plató déli peremén, hosszú távú parlagoló rendszerű növénytermesztést is folyt. Az irtásföldeken néhány év használat után, a kimerülő talajerő pótlására, többévi pihentetési szakasz következett, de előfordulhatott, hogy évtizedekig nem szántották, hanem csak legeltették ezeket a parcellákat. De szabad foglalással, irtással, „orotással” hódítottak nemcsak szántót, hanem szénafű helyet is az erdőkből.

A megművelt területek mellett ekkor még kiterjedt osztatlan közföldek voltak, melyekből még a XIX. század elején is nyílföldeket osztott a falu, illetve pénzért árusította ki az igénylőknek. Ugyanakkor szokásban volt a szabad foglálás is a távoli erdős területeken levő tisztásokon, a falu szabadjaiból. A foglalások területét a falu vezetői időszakonként felbecsülték, a foglalókkal megfizették, ezzel a foglalt föld a foglalók tulajdonába került. A falu el is vehette és másnak adhatta a korábbi évek foglalásait, ha nem jutottak megegyezésre. E helyszínelések alkalmával halmokat, határjeleket tettek a falu földje és az új foglalások hatáira.

A művelési és határhasználati forma együttélésében a tágas faluhatárnak, a belakható, kihasználható terület tágasságának is szerepe lehetett: „A tágas terület egyébként is mindig kedvező talaja volt a kezdetleges módszerek továbbélésének: a falu magjához közelebb már megindulhatott a közösségi rend kikristályosodása, mikor a külső széleken vagy a

csatlakozó pusztákon még szabad birtoklás és használat (esetleg már közös juttatás alapján folytatott parlagolás) járta.”⁸

Az állattartáshoz szükséges szénafü helyek nagy része a Vargyas patak völgyében volt. A tehetősebb családoknak nagyobb kaszálóin már ekkor pajták voltak, a nagy távolság miatt nem a faluba tárolták a téli takarmányt, hanem ezeken a szálláshelyeken etették fel

A birtokolt beltelkek, szántók, kaszálók, tulajdonba kerülésük eredete szerint *ős örökségek* és *zálogos* földek. Ezekre a különböző eredetű földparcellákra az örökösödési szabályok nem voltak azonosak.

A családról

Forrásunk a „Nemes Udvarhely Székben Homoród Almáson Lako Nemes Személyek, azaz Gothárd János és Péter testvér Atyafiak Fiai Néhai Gothárd Istvánnak és Leánja Kovács Andrásné, Gothárd Judit” szülői örökségének megosztását részletezi.

A XVIII. század közepén már terebélyes, és a helyi viszonyok között jelentős birtokokkal rendelkező almási Gothárd család, Pálmay József szerint valamikor a XVII. század első felében került a faluba, „mert 1614-ben még ily nevű család H-Almáson nem lakott. 1655. július 6-án Gothárd János nyert homoródalmási előnévvel Rákóczi György fejedelemtől nemeslevelet.”⁹ A századok folyamán nemcsak helyi előljárók, hanem széki ülnökök is kikerültek a család tagjai közül. A családnak a szóban forgó időszakban már több ága volt, ezt bizonyítják a birtokok határainak leírásai és más ebből az időszakból fennmaradt források.¹⁰ „Nagyobb Gothárt István”, akiknek gyermekei 1755 májusában megosztottak az apai örökségen, a faluban tekintélyes ember volt. Erre következtethetünk egy helyi peres ügy eligazításában játszott szerepéből 1731-ben.¹¹

Vagyónát szerzéssel gyarapította, zálogos földeket váltott ki. 1714. február 26-án a faluban egy jószágot vásárolt Csáka Andrástól „a rajta lévő kis házal együt ... amelynek bontása alkalmaságával pénzt is találtak” és a „lelt pénzt is el vitte”, ahogy a vásáros fél egyik utóda 1755 tavaszán állította. Később Gothárd István „mely jószágot cserébe adot az ismét megveve zálogon s mind a kettőt birta mind maga s mind a fiai”.

Az idősebb fiútestvér, János már az örökség elosztása előtt „circiter 27 esztendőkkel” vagyis 1728-ban családot alapított, külön telekre költözött

egy „minden nével nevezendő épületekkel felépült örökségre” és megkapta használatra a családi földbirtok egyharmadát. Nem sokkal ezután a leánytestvér is – az osztozás előtt 25 esztendővel – 1730-ban „ki házasított”. Forrásunk hallgat arról, hogy ekkor milyen értékeket (pénz, ingó vagyon) kapott, milyen vagyontárgyakkal elégitették ki. A család földvagyona a leszármazottak között fiúágon oszlott, de egyetlen beépítetlen beltelekből – ennek egy harmadából – az újraosztáskor a leány is részesedett.

A szülők tehát az 1728-ban házasodott idősebb fiúnak a földbirtok egy harmadát adták használatra, a maradék kétharmadon maguk és a velük egy telken maradt kisebb fiú Péter gazdálkodtak, aki szintén családos, az osztozás idején három fiúgyermeké volt. Közülük egyik „njomorék” volt, ami nagy valószínűséggel korlátozott munkaképességet jelenthetett. (Ezt a körülményt azért fontos említeni, mert befolyással volt az örökölt földek elosztásának módjára is.) A családi birtok harmadrészenek használata csak használati- és nem tulajdonjogot jelentett. A szülők a kisebbik fiú „gondviselése alatt takarítottak és temetettek el”. Ekkor János a nagyobb fiútestvér, mivel addig „mindenekben csak harmados volt kíván újólag megosztolni az östétől Gothárd Pétertől mindenekben az mikben illik...”. A nagyobb testvér kívánsága az akkor érvényes szokásrend szerint bizonyosan jogos volt, mert ezzel nem ellenkezik a kisebbik sem, hanem „egy akaratból és értelemről” újraosztották az ingatlan örökséget.

A Nagyobb Gothárd István birtoka 138 különálló kisebb nagyobb parcellából állott. Ebben a korszakban a földterületek hivatalos mértékegysége a köböl volt (félholdnyi terület, kb. egy négy vékás föld, azaz 28 ár), de ez a mértékegység nem ment át a mindennapi gyakorlatba. Ekkor „általában még hatástalanok maradtak a központi rendelkezések, melyek országszerte egységes mértékrendszert kívántak kötelezővé tenni”. A parcellák elosztásánál a testvérek egyetlen esetben sem jegyezték fel területi mértékegységeket.

A földbirtok ösföldekből és zálogos földekből állott, ez utóbbi az egyén tulajdon szerzeménye volt. Alább látni fogjuk, hogy a kötelezettségek és rendelkezési jogosultságok különböztek a kétféle eredetű birtok esetében. A birtokrészek közötti értékangsort tükrözi a leírás sorrendje is. A

legértékesebbek a falu belterületén lévő telkek. *Bennvaló* ős örökös jószág négy telek volt, ebből kettő „házakkal, csürrel, pajtákkal”, a másik kettő tanoroknak nevezett üres telkek. *Bennvaló zálogos jószág* a falu belterületén öt volt, mind beépítetlen telkek. Ezeken kívül egy hasonló birtokolt a család a szomszédos Lövétén is.

A *szántóföldek* a határ három fordulójában a következőképpen oszlottak meg (a fordulók elnevezésüket, a falu belterületéről nézve, az azok irányában lévő szomszéd falvak nevei után kapták):

	ősföld	zálogos
a Vargyas felé fordulóban	13 parcella	16 parcella
Karácsonfalva felé fordulóban	12 parcella	9 parcella
Abásfalva felé fordulóban	14 parcella	2 parcella
a külső határon	10 parcella	4 parcella

A fentieken kívül nem jegyezték fel 10 külső határon lévő parcella birtoklási, használati formáját. Ez a nagyvonalúság egyetlen nyomáshatáron lévő parcella esetében sem fordul elő. A falutól távoli, ökörfogattal kb. két és fél óra járásnyira lévő, a domborzati viszonyok miatt is trágyázhatatlan – csak pihentetéssel regenerálódó – irtásföldek, minden bizonnyal, értékteleenebbek voltak a faluhoz közelebbi szántóknál. Figyelemre érdemes, az ős szántók arányos eloszlása a három fordulóban, és a zálogos parcellák nagymértékű szórtsága. Az ősföldek arányos eloszlása arra utal, hogy az elődök gyakorlatában is fontos szempont lehetett az ugyanabban a fordulóban lévő ősföldek egyenlő elosztása, hogy minden termelési ciklusban legyen elegendő szántó. A zálogos parcellák nagymértékű szórtsága (9; 2; 4) a három fordulóban, ezek használatba vételének, kiváltásának alkalmosságát jelzi.

A *kaszálók* szintén ős és zálogos szénafű helyek voltak: az ős 20 darabban, a zálogos 18 helyen feküdt a Vargyas völgyében és a vízválasztó gerincek lankásabb részein.¹²

A beltelkek, szántók és kaszálók mellett a „a magunk cseréje”-ként emlegetett erdőt is birtokolt a család, de ez osztatlan maradt más földdarabokkal együtt.

A megosztozás előtti földbirtok tehát összesen 10 beltelekből, 90 szántó- és 38 kaszálóparcellából állott. E parcellák térbeli elhelyezkedésének és határainak írásbeli rögzítéséhez 155 helynevet említenek, 215 esetben pedig a szomszédos földparcellák tulajdonosainak nevét. Nem jegyezték fel egyetlen esetben sem a parcellák méreteit, a birtoknagyság kérdésében – egy másik írásos forrás alapján – csak viszonyításokra, becslésekre szorítkozhatunk. 1811-ben szintén a homoródalmási Gothárd család egy másik ágán, Gothárd Dániel, „Udvarhelj Szék hűtös Assesora”, hatvan éves korában feljegyezte a „tsizióbeli meg jedzése” és a „házi orvoság”-ok mellett a családi birtokok hollétét a határban „ki vicinitasaban valo letit mekoraságát mi féle voltat” is. Ez a család 42 szántóparcellát és 12 szénafűhelyet birtokolt. A szántók közül 32 földdarabnak Gothárd Dániel lejegyezte a méreteit is. Mértékegységként a vékát használták (1 véka = 7 ár, kb. ekkora területet lehet bevetni egy véka gabonával), ez a mértékegység a köznyelvben ritkán még ma is használatos a faluban, az ár és a hektár mellett. Az említett 32 parcella több mint háromnegyede három vékás, vagy annál kisebb. Az ismert méretű földek esetében az átlagos parcellanagyság alig volt több mint 20 ár. A külső határon lévő parcellák többségének méretét – szintén nagyvonalúan – csak becslésekkel jelzi Gothárd Dániel. Ma már aligha megállapítható területi különbségek lehettek az „egy darab”, „egy jó darab” és az „egy nagy darab” kiterjedésűnek leírt parcellák között. Ezek közül az egyetlen nagyobb föld – a 12 vékás – az erdős legelőn volt, eredete szerint „a falutól vőt”.

Ennél is bizonytalanabb a kaszálóterületek kiterjedésének felbecsülése. Az egyes szénafűhelyek méretére a fűtermés mennyiségével utalnak (pl. hat szekérre való, két boglyára való, stb.). Ha elfogadható feltételezés, hogy néhány évtizeddel korábban is hasonló méretű lehetett az átlagos birtoknagyság – nem ismeretesek jelentős helyi birtokmozgásokra utaló adatok – az általunk vizsgált család szántóbirtoka hozzávetőlegesen 18-20 hektár körüli földterület lehetett.

A zálogos földekből a két fiútestvér nem egyformán részesedett. Az apa halála előtt „mint egy kevés üdővel mint egy testamentaliter meghagyta, hogy halála után a maga tulajdon keresménye”, vagyis a zálogos földekből egyharmad rész maradjon a kisebbik fia nyomorék gyermekének. A végrendelet valószínű szóbeli meghagyás volt. Tárkány Szűcs Ernő szerint nem szabad megfeledkezni arról, hogy ebben az időben a végrendeleteknek csak egy kis hányadát foglalták írásba, de a szóbeli végrendeletet az örökösök éppen úgy megtartották, mint az írásbelit, különösen, ha az abban foglaltakat a helyi szokások is megerősítették.¹³ Az osztozó testvérek atyjuk kívánságát tiszteletben tartva a zálogos földeket minden esetben három részre osztották: két rész jutott a nyomorék fiú apjának Péternek és egy rész Jánosnak.

A továbbiakban az elosztás technikáját próbáljuk rekonstruálni, vagyis azt a bonyolult műveletsort, hogyan lehetett a falutól nagyon különböző távolságokra lévő, változatos minőségű és méretű 138 parcella egy részét kétfelé, más részét háromfelé úgy elosztani, hogy munkájuk végeztével a felek elégedettek voltak: saját kezük írásával erősítették meg a maguk és utódaik számára az osztozódás örökösön való megmaradását és megmásíthatatlanságát.

A testvérek 22 parcella esetében (ebből 16 szántó: 9 ős- és 7 zálogos föld, és 6 kaszáló) találták úgy, hogy azok darabonként egyenértékűek, egyenlően eloszthatók, anélkül, hogy más földekkel pótolni, vagy ketté hasítani kellett volna. További 25 esetben „a földek oszolnak egyenlő részekre”, úgy, hogy a parcellákat „ketté szakasztották”. Ezek kivétel nélkül ősföldek voltak: 18 szántó, 5 kaszáló és 2 bennvaló ősjószág. A méréssel történő elosztás módjára csak egyetlen esetben történik utalás: a két beépített beltelek összehasonlításánál azokat egyenlő rudakkal mérték meg. 18 esetben olyan helyzet állt elő, amikor a felek egy parcellát két másik parcellával egyenlítették ki. De ez az eljárás nem a parcellák ily mértékű méretkülönbségeire, hanem éppen azonos kiterjedtségére utal, mert a legtöbb ilyen helyzet (15) a zálogos parcellák elosztásánál adódott, ahol a fennebb említett apai kívánság értelmében a megosztási arány 2 : 1 volt a kisebbik fiú javára. Ősföldeket csak három esetben egyenlítenek ki a 2 : 1 arány szerint, háromfelé pedig egyetlen esetben egy bennvaló helyet osztanak, ugyanis egy harmadrész a már kihásasított

leánytestvérüknek jutott. Ezek az adalékok is arra utalnak, hogy az ősrökséget nagyjából ugyanakkora területű parcellák alkották. Feltételezhető, hogy az örökölt ősföldeket az előző nemzedékek is hasonló elvek alapján osztották el, a méretazonosság azt is jelentheti, hogy ezek az ősföldek a falu szabadjaiból nyilas osztással vagy vásárlással kerülhettek a család tulajdonába. A nagyobb területű zálogos földdarabokat 12 esetben a már említett megfontolásból 3 egyenlő részre osztották, ezekből 7 szántó, 2 szénafühely és 3 zálogos bennvaló hely volt.

Fennebb már említettük, hogy nem minden esetben osztották el az örökölt földbirtokot, maradtak osztatlan parcellák is, sőt az apai ágról örökölt osztatlan földekre is van példa: a falutól távoli külső határon lévő 4 szántóföld és 4 kaszáló (ezekből 3 ős, 1 zálogos) már az apa nemzedékében is osztatlan apai örökség volt, továbbra is közös maradt az osztozó felek nagybátyjával. Gazdasági szempontú magyarázatként kínálkozhat, hogy nem találták meg a megfelelő cserearányokat, vagy hasznosabbnak látták az évenként változtatott közös birtoklásformát, mint a falutól távoli földek háromfelé aprózását, de a nagycsaládi földhasználat szokásjogának maradványa is lehet ez az eljárás. Az osztozkodó testvérek az apai örökségből maguk között is újabb 5 parcella „közön maradó” osztatlan földet hagynak, ezekből 4 darab ősföld és 1 zálogos szántó.

Az örökölt földek elosztása alkalom volt a testvérek közötti egyéb vagyoni természetű egyenlőtlenségek rendezésére is. Gothárd Pétert 1752. február 3-án, saját feljegyzése szerint, törvényre citáltatta szomszédja, Boka Andrásné László Judit, „ezen jóságért, meljben lakom.” Mivel a bennvalóhely fölötti pereskedés a végleges megosztozás előtt történt, ennek költsége a testvéreket együtt terhelte. Gothárd Péter részletesen feljegyezte minden alkalommal milyen javakat („egy sajt, egy rud szappan, egy kövér lud, egy bárán, egy véka rozs”) és mennyi pénzt költött a törvényre, valamint a „maga és a lova fáradozásának, dolga múlásának” pénzértékét, majd amikor eljött a megosztozás ideje a költségeket mind pontosan el lehetett számolni. A kiegyenlítés olyan módon történt, hogy egy beépítetlen ős jószágot a falu belterületén (tehát értékes földet) két részre osztottak, és az adós testvér a neki jutó rész használati jogát átengedte a törvénykezésre költő testvérnek mindaddig, amíg a

költés felét – „ami megjen ab Flo: Hung 3 den: 65 idest három forint hatvan ött pénz” – ő vagy utódai meg nem térítik Gothárd Péternek.

Az örökség nemcsak haszonnal, kötelezettségekkel is járt: a földek és jószágok után „minden ős haza Fiának kötelessége a faluból kivezető utaknál a vetés kapuk és kertek csinálása, mikor az szer hozza”. A testvérek elosztották, hogy a faluból mindhárom forduló felé kimenő utak mellett hány „karo kert és kapu tartása” jut egyik-egyik félnek.

A megosztás leírását egy szövegcorpusz zárja, amelynek funkciója, hogy a földvagyon elosztásával a két család között létrejött új helyzet elfogadott, érvényes valóság legyen az összes érintett (családtagok, utódok, szomszédok) számára. Ugyanakkor az új tulajdonlási és használati viszonyok sértetlenségét biztosító kötelezettségeket és szankciókat is tartalmazza.

“Ezen fen megírt osztózásban mind két felek mihez tartsuk és tartsák mind magunk mind posteritásink magokot, egymás között töttünk ilyen örökös és megmásolhatatlan végezést.

1mo Megosztván két egyenlő részekre mind kün és benvaló örökségeket, azok közül az melyek in loko ketté hasítottak azoknak a mekorasága mindenütt egyenlő és ha határa eltévedjének is a mekorasága szerint kel mindenik résznek megmaradni, mivel egyik félnek együtt, ha a job rész jutot, más osztózásban annak az aláb való rész maradot.

2do Ha valamelyik félnek részében jutott örökséget valaki el akarná venni és károsítani akármi uton módon, az az megkárosodó fél a más félnek hirt tegyen és együtt tartozzanak oltalmazni mind törvénnyel kötéssel és fárattsággal, és abból következő kár avagy haszon leszen egyaránt szenvedgyék. Ha penig a kárban forgó fél a más félnek hirt nem teszen, vagy ha hirt teszen is és a más félnek akarattyá ellen kezéből kibocsássa, egyedül vallja maga kárát. De ha hirt teszen a más félnek és más fél vakmerőségtől és nem egyéb októl viseltetvén a megkárosodó felet semmi uton módon nem segitti oltalmazni a kártól, a megkárosodott félnek az ő kárát egészen tartozzék megfizetni a vakmerő fél még is az elkárosodott jószágért részében jutott jószagot tartozzék a káros féllel felosztani. Itt penig a vakmerő féllel nem özvegy, árva

vagy nyomorult erőtlén értessek hanem oly aki a meg károsodó félnek oltalmazására elégséges ember.

Az zálogosokról edgyeztünk ez szerént:

Meg osztván a zálogosokat a fen megírt mód szerént egy rész Gothárd Jánosnak két rész Gothárd Péternek. Mely részére jutot zálagos jóságára oly gondviseléssel és vigyázással legyen mind a két fél a maga tulajdon részére és jussára, hogy abból következő kár avagy haszon leszen, mindenik fél maradgyon meg vele és egyiknek a másikon semi praetensiója ne legyen hanem mindenik fél a maga tulajdon részit oda teheti az hova szinte szereti és akarja tenni.

Ezekben egyik a másiknak oltalommal nem is tartozzék, hanem ha valamelyik fél oly erőtelenségre vagy árvaságra maradna, hogy a maga igasságában sem tudná magát a kártól oltalmazni, ekkor a közelebb való nagyobb atyafi tartozzék pártját fogni a kártól, a mennyiben lehet oltalmazni az árvát, mint atyafi.

Mely egyességből lött osztozódásunknak és végezésünknek örökösön való megmaradására s megmásolhatatlanságára mű két fél osztozó atyafiai a magunk munkánkot magunk tulajdon kezünk írásával is megerősítettük, megbírlván ezen dologban az ide aláb megírt személyeket kézbe adással sub p[o]ena calumniae hogy a fen megírt dolognak megállói leszünk ad posteritates mind két felek.

Gothárd János mp. és Gothárd Péter mp.”

Más jellegű kézírással következnek a tanuk igazoló sorai:

“Münköt ez ide aláb megírt személyeket ezen fen megírt osztozódó két fél atyafiai úgy mint Gothárd János és Péter urunk kézbeadással megbírlának sub p[o]ena calumni[a]e ut supra, hogy ezen fen megírt osztozódásoknak és végezéseknek megállói lesznek in perpetum mind magok mind pedig posteritások, mely dologról atestálunk fide nostra m[e]d[iant]e pecsétünkkel megerősítjük és tulajdon kezünk írásával mű Nemes Udvarhely Széki Homoród Almásón lakó nemes személyek

Kinyeres Istan mp. Kinyeres András mp”

A földek elosztása tehát összefüggésrendben szemlélhető, az osztozók nemcsak a parcellák nagyságára, hanem a változó talajminőségre is tekintettel voltak. A testvérek ugyan elosztották és külön-külön birtokolták ezeket a földdarabokat, a föld birtoklása azonban nem jelentett a mai értelemben vett teljesen individualizált tulajdonlást. Az örökölt ösföld az elosztás után is szoros társadalmi kötelezettségeket rótt a megosztozott örökösökre. Nem minden örökölt földet osztanak el, sőt örökölnék és maguk között is hagynak osztatlan földdarabokat. A „végezés” a vérségi kapcsolatban lévő leszármazottak között megerősíti a jövőre nézve is a családi ösörökség közösségi, integráló, összekötő funkcióját. Az ösföld olyan integrációs intézmény, amely fenntartja a társadalmi kohéziót: szabályozza a cselekvésmódokat, kötelezettségeket rögzít az egyéni, társadalmi biztonság érdekében.

A zálogos földek egyéni szerzeménynek minősültek. Ezek fölött teljes rendelkezési joga volt a földek használójának mindaddig, amíg az elzálogosító személy vagy ennek valamelyik rokona szintén az ösiség jogán „vérségére” vissza nem váltotta a földet. A zálogos földek fölötti rendelkezés az individualizált magántulajdoni használathoz áll közelebb, védelmére a testvéreknek nincsenek szigorú kötelezettségeik.

Összefoglalásként elmondható, hogy a kisnemesi család társadalmi, vagyoni viszonyaiban a nemzetségi-nagycsaládi vagyonközösség és a nukleáris családi tulajdonlás formái párhuzamosan gyakorlatban voltak. Még léteztek a vérség előjoga, a testvéri osztatlanság és a külön birtoklás mellett az ösiségen alapuló közös kötelezettségek. Azonban a szabad rendelkezés gyakorlata az egyéni szerzemény fölött, a lazább kötelezettségek ennek védelmében, már előremutatnak egy másfajta társadalmi berendezkedés felé.

JEGYZETEK

1. Wellmann Imre: *Erdély népessége és agrárfejlődése*. In: Tanulmányok Erdély történetéről. Debrecen, 1988. 112-113.
2. Elég e helyen utalni Imreh Istvánnak a székely faluközösségekkel foglalkozó, közismert munkáira.
3. Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok. História*. Bp., 1993. 271.

4. A kéziratos füzetet Szabó Lászlóné – Rigó Mária – (Főút, 1. sz.) adomá-nyozta a szerzőnek.
5. Csetri Elek, Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767-1821*. Buk., 1980. 17.
6. Zepeczánér Jenő: *A Kishomoród mente gazdaságtörténeti vázlat*. Kézirat. 1993. 12. (Számított adatok.)
7. Uo.
8. Wellmann Imre: i.m. 53.
9. Pálmay József: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Székely-Udvarhelyt, 1900. 84.
10. Egy másik dolgozat témája lehet a XVIII. századi homoródalmási írásbeliség feldolgozása. Az Unitárius Eklézsia irattárában és magángyűjteményében több helyben keletkezett dokumentum fennmaradt, ezek többsége családi iratanyag.
11. Részlet a dokumentumból: „Mű nemes Udvarhely Széki Homorod Almási Nagjób Gothát István, Orbán Sigmond, Kiseb Kenyeres János es Mihaly Ferencz minyájan Nemes Személyek Jelentjük ez mű jelen valo levelünknek rendiben quad in hoc anno presenti 1731 die 14 Septembris Hozá nű nekünk fen megirt Szeki es Falubeli Orbán János Vice Király Biro Tkts Ns. Török Menyhárt Úr eo kglme pecsetit, melyben is eo kglme parancsol mű nekünk hogj mű elmennénk es Orbán János Úr es fia Orbán Ferencz közöt valo Controversiakot törvény szerint el igazitanok [...]”. (A szerző tulajdoná-ban.) A békéltető iratot Gothárd István saját kezűleg írta alá.
12. Ezen a területen a XX. század közepéig fennmaradt a XVII. században is létező, az erdei szállásokon, a pajtáknál folytatott, a nagyállattartást feltéte-lező szénagazdaság. Erről lásd Márkos András: *Homoródalmási szállások*. In: *Ethnographia* LXIX (1958) 3. 437-477.
13. Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Bp., 1981. 731.

FORRÓ ALBERT

Adatok az udvarhelyszéki protestáns népoktatás történetéhez (1700-1850)

Az iskolatörténet szerves részét képezi művelődéstörténetünknek. A feudalizmuskori erdélyi magyar népoktatás-történeti szintézisnek egyik alapvető feltétele a megfelelő gazdagságú történeti adatok ismerete. Ezek feltárását és feldolgozását, Sebestyén Kálmán kalotaszegi, majd erdélyi, Sipos Gábor marosszéki vonatkozásban, részben már elvégezték.¹ Az egykori Udvarhelyszék minden felekezetére kiterjedő népoktatására, általánosítások megfogalmazására is feljogosító összefoglaló munka idáig nem született. Hiánypótló tanulmány e téren Albert Dávidnak az udvarhelyszéki Kis- és Nagyhomoród-mente, XVI-XIX. századok közötti népoktatását bemutató írása.²

A jelen tanulmány elsősorban Udvarhelyszék falvainak protestáns (református és unitárius) népoktatás-történetéhez szolgáltatta a szakirodalom által eddig ismeretlen levéltári adatokat az 1700-1850 közötti időszakból.

A népoktatás kezdetei:

A szakirodalom szerint Erdélyben a XV-XVI. században a falvak többségében már létezett iskola, azonban a rájuk utaló adatok csak szórványosan maradtak fenn.³ Ismereteink szerint 1520-ig külföldi egyetemeken 2026 erdélyi diák tanult, legtöbben közülük Erdély központi területeiről (Kolozsvár, Kalotaszeg, Mezőség), valamint Aranyos- és Marosszék falvaiból kerültek ki.⁴ Feltehetően a középkori Erdélyben ezeken a területeken volt a legsűrűbb az iskolahálózat. Ebben az időben a gyermekek tanítása az egyházközségi plébániai iskolákban történt. A plébániákon valószínűleg olyan egyházi férfiak működtek, akik a kántori teendőik mellett a gyermekeket is oktatták. Udvarhelyszék középkori iskoláiról kevés adat maradt fent. Az erdélyi vajdaság korában a székely

anyaszék falvaiból tíznél is kevesebb diák peregrinált külföldi egyetemekre tanulni. Ez a szám önmagáért beszél, a vizsgált vidék gyér falusi iskolahálózatára utal.

A reformáció hatására a középkori iskolákból lassan kialakultak a népiskolák, amelyek száma ugrásszerűen növekedett. A reformatori elvekből fakadóan felmerült az alsóbb társadalmi rétegek oktatásának igénye. A prédikátoroknak a hívek lelki gondozása mellett oktatói-tanítói feladatokat is kellett vállalniuk egészen addig az időig, amikor a falu a pap mellé tanítót is tudott fogadni. A kisiskolákban ettől fogva már nem csak egyházi vagy laikus pályára készülő fiatalokat oktattak, hanem „a lehetőség szerint minél több gyermek nevelése” volt a cél. Az erdélyi reformátusok 1563. évi tordai hitvallásának XIV. cikkelye a gyülekezetek kötelességévé teszi, hogy tanítót tartsanak. A református „egyházmegegyék” a XVI. század második felében, a középkori katolikus egyházszervezetet örökölve, sokszor több falut foglaltak magukba, amelyek a *mater ecclesiában* tevékenykedő prédikátorok mellé kántorokat is fogadtak, akik énekevezéri feladatukon túl átvállalták a tanítást is. Habár ezek az „oskola mesterek” nem rendelkeztek akadémiai végzettséggel, mégis munkájukkal megalapozták a XVI. század végére Udvarhelyszéken az anyanyelvű írásbeliség elterjedését és a világi értelmiség kialakulását. Udvarhelyszék protokollumaiban 1587 és 1600 között 34 írástudó, de-áknak nevezett személyt találunk, akik jogi ismereteiket a székelyudvarhelyi domonkos kolostorban, a római katolikus vagy a református esperesség székhelyén létező iskolában sajátíthatták el ahhoz, hogy kivegyék részüket a magán okleveles gyakorlat megteremtéséből.⁵

A tanítás színvonala a XVII-XVIII. század fordulóján kezdett emelkedni, amikor a székelyudvarhelyi református kollégiumban végzetek közül többen mesteri állást vállaltak kántori teendőik mellett. Ugyancsak a tanulás társadalmi megbecsülésére vonatkozó adat az is, hogy Udvarhelyszék 33 településéről közel 150 diákot tartanak nyilván a nagyenyedi református kollégium anyakönyvei az 1662-1848-as évekből, akik közül sokan hosszabb-rövidebb ideig tanítói állást töltöttek be.⁶ A távoli máramaroszigeti grammatikai szintű kollégiumnak a XVIII. század során mintegy 16 diákja volt udvarhelyszéki származású.⁷

A XVIII. század második felében a népiskolák hálózata folyamatosan bővült és korszerűsödött a felvilágosult Habsburg abszolutizmus oktatási törvényeinek – a „Ratio educationis”-nak (1777), a „Norma Regia”-nak (1781) és az 1784. évi népiskolai rendtartásnak – hatására. Az 1799 és 1839 közötti négy évtized alatt Udvarhelyszéken a népiskolák száma 83-ról 93-ra emelkedett. A mai értelemben vett oktatásiügyi reformra azonban csak a reformkorban, az 1839-1840-es országgyűlésen került sor, ahol felvetődött a népnevelés országos átalakításának gondolata.

Az iskolamester:

A XVII-XVIII. században a falusi iskolamesterség átmeneti foglalkozásnak számított, pénzszerzési lehetőség volt. Az „oskola mesterek” az erdélyi kollégiumok diákjai közül kerültek ki, akik néhány évi tanítás után folytatták tanulmányaikat, külföldi egyetemekre, egyházi vagy hivatalnoki pályára készülve. A tanítói mesterség az 1700-as évek második felében válik önálló értelmiségi foglalkozássá.

Erdélyben 1848-at megelőzően a tanítóképzés intézményesített formája a próbálkozások ellenére sem valósult meg, így a falusi iskolamesterek nem részesültek tanítói szakképzésben. Ennek ellenére, a jozefinista iskolapolitika hatására, az 1786-os református főkonzisztóriumai rendelkezés a kollégiumi professzorok kötelességévé tette, hogy a tanítói pályára készülő ifjakat olyan tudományokra tanítsák, „melyek jövőbeli szolgálatjukra szükségesek”.⁸ Egy 1807 novemberében Székelyudvarhelyen datált esperesi körlevél arról számol be, hogy „.....a M[éltósá]gos Fő Consistorium az Falusi Oskolákat nagyon szívére vette...”. „Mesteri Seminarium” név alatt egy tanítóképző felállításával próbálkozik, „amelyben a Mesterségre menendők különösen készíttetnek, és mikor Mesterségre kimennek, ha jó Censurat azokból nem adnak, ki nem botsáttatnak.”⁹

Az iskolamesterek választása minden esetben az egyházközségek joga volt. A tanítókat rendszerint Szent György naptól alkalmazták. Az évenként tartott *canonica vizitációk* döntöttek a mester további alkalmazásáról, amikor is az egyházközség tagjait megkérdezték, hogy elégedettek-e a mester magaviseletével, erkölcsével, oktatói tevékenységével. A felvi-

lágosult abszolutizmus egyik célja az ún. hasznos állampolgár nevelése volt, ezért II. József elrendelte, hogy ha a mester miatt nincs előrehaladás, az esperes a parciális zsinat nélkül is „suspendálja” a tanítót. A mester-marasztalás rendszerint hangos vendégeskedéssel járt, amit 1777-ben büntetés mellett zsinatilag betiltottak. Az újonnan megválasztott tanító költöztetésének költségeit a falu állta. Újszékelyen 1829-ben az „új mester költöztetésére” 1 Mft.-ot és 56 dénárt fizettek.¹⁰

Az erdélyi protestáns egyházak számára fontos volt az iskola és a tanító jó hírneve. Az egyházkerületi és parciális zsinatok rendszeresen foglalkoztak a tanító, mint „persona ecclesiastica” életmódjával, erkölcsével, magaviseletével. A református egyház 1783. évi zsinata három forint büntetés terhe alatt megtiltotta, „hogy a papi vagy mesteri háznál lármázások, veszekedések, tántzolások” legyenek. Illetlen dolognak nyilvánították, s a kánonok is elítélték, „hogy a papi és mesteri házakban musika szó, hegedülés és táncz legyen. Senki azért a maga házában a hegedű szót, a tántzot meg ne engedje se nemes emberek iránti respectusáért, se katonák kedvéért, se a magok gyermekeiknek kívánságokért.” A 83. kánon megengedi a papoknak és a mestereknek lakodalmakon vagy temetési torokon való részvételt, de tiltja az aratási, fahordási vagy bármilyen kalákai vendégségben való megjelenést. Helyteleníti a városi sokadalmak látogatását, szüreteken való részvételt, valamint a „mulatságot szerető Nemességhez” járást és a komáskodást.¹¹ A hodgyai anyakönyv bejegyzései szerint a falu tanítója, Pálfy Zsigmond a XVIII. század utolsó éveiben többször vállalt komaságot „élete párjával” a helybéli nemes Benkő család kérésére.¹² Udvarhelyszéken általános szokás volt az általunk vizsgált időszakban, hogy az iskolamesterek keresztpaságot vállaltak a falu papjának, az eklézsia patrónusainak gyermekei keresztlőjénél.

Fogarasi Tamás körispataki tanítóról 1711-ben feljegyezték, hogy részeses és gyilkosságba keveredett. Orbán Ferenc „rectort” ugyancsak részeseskedése miatt menesztették a körispatakiak, aki bosszúból az általa ültetett gyümölcsfákat az iskola kertjéből kivágta.¹³ 1804-ben a bágiaiak kérték Bardotzi Elek református „Oskola Mester” elhelyezését, mivel „eklézsia botránkoztatására leányi módon hajadon fővel jár.” Hátszegi András városfalvi unitárius mestert 1821-ben megintette a

parciális színódus részsége miatt. Három év múlva újból az a panasz ellene, hogy olyan részegen ment nagypénteken a templomba, hogy a csizmájába vizelt. Ekkor elhelyezték, de mivel nem volt nagy választék unitárius mesterekből, 1824-ben a szomszédos Homoródszentmártonban kapott állást, ahonnan szintén részsége miatt a közeli Abásfalvára helyezték.¹⁴

Azok az iskolamesterek, akik belső személyhez illő életet éltek, hivatásukat buzgón, lelkesen folytatták, kiérdemelték az egyházközség tagjainak megbecsülését, s hosszú időt töltöttek egy-egy falusi iskolában. Így például Lázár János Hodgyában (1799-1836), Gellérd Mózes Küsmődön (1804-1824), szentgyörgyi Nagy Sándor Peteken (1818-1848), Veres Dániel Homoródszentmárton református iskolájában (1823-1854), Szabó József Dályában (1825-1848), Szabó Lajos Égében (1829-1864). Az 1848-ban elhunyt „jámbor, szelíd férfiú”, Szabó Mihály 22 évig volt Medesér megbecsült unitárius iskolamestere, Kovács János pedig „az oklándi nemes megyében 27 évet mint Oskola igazgató, tanító és énekvezér” szolgált (1822-1849).

Az erdélyi unitárius Kerületi Egyházi Tanács 1840-ben kiadott határozata szerint az eklézsiák a „magokat érdemesített oskola mesterek” közül is választhattak lelkipásztort. 1815 áprilisában az Egyházi Tanács Kolozsváron engedélyezte Homoródszentmárton elszakadását a lókodi „mater Ecclesiától”, valamint, hogy külön papot és kántort tartson. A derzsi iskolamesterből ekkor lett az újonnan létesült gyülekezet első lelkipásztora. „Ugyan ezen esztendőben a Consistorium által legelső Papjuknak rendeltetem, minekelőtte a Dersi népes Ecclesiában négy Hónapok hijján tizenkét Esztendőket mesteri hivatalban eltölttettem volna én, Brotár Ferentz, mely hivatal viselésére, hogy a Szent Isten a szükséges dolgokat kiszolgáltassa, imádom azért naponként.”¹⁵

A tanító kötelezettségei közé tartozott a harangozás is. Azokban az egyházközségekben, ahol leánytanítót alkalmaztak, az ő feladatuk lett a harangozás. Sükőben minden gazda évenként fél kalongya búzát és ugyanannyi zabot tartozott fizetni a harangozásért az iskolamester részére.¹⁶ A homoródalmási anyakönyv Bomhér Mózes, az „egyházmegye Harangozója és Leány Oskola tanítója” nevét említi.¹⁷ A harangozásért itt „minden béradótól 3 kéve búza, annyi kéve zab, adatik minden

fordulóban 3 véka föld és esztendőnként 3 szekér szénahely.” Homoródszentlászlón szintén az „Oskola Tanító” feladata volt a harangozás.¹⁸

Az iskolamesterek a már említett oktatói és harangozói kötelezettségeik mellett, mint egyházi személyek, a gyülekezet kurátorával és presbitereivel együtt tanúként jelen voltak a házasságkötéseknél, paráználkodáson ért személyeknek egyház-megkövetésénél sőt, a pap távollétében vagy hiányában rendszeresen eskettek, kereszteltek és temettek Udvarhelyszék falvaiban is.

A XVIII. századi mesterek társadalmi származásáról elmondható, hogy erdélyi viszonylatban is kevés volt köztük a nemesi családból származó. A tanítók többsége ebben a korban jobbágy, vagy szabad székely ivadék, hiszen csak nekik jelentett társadalmi emelkedést a falusi iskolamesteri pálya. Egy 1721-ben Udvarhelyszékben végzett összeírás a falvak lakossága közt számos „exemptust”, a földesúri szolgáltatások alól kivételezett személyt említ, akiket valamely iskola rectoraként tüntettek fel. Ez az összeírás Dályából négy exemptust jegyez fel, a petki, dályai, keceli és bágyi iskolák tanítóit, Miklósfalván az egyik szabados 33 évig volt a helyi iskola mestere, de a conscriptorok, agg kora és köszvénye miatt a további szolgálatra képtelennek találták.¹⁹

A tanító fizetése:

A tanító megélhetését a falu közössége által megállapított díjlevél biztosította. Az egyházközségek anyakönyveibe, protokollumaiba bejegyzett konvenció jelentette a tanító hiteles fizetését.

A fizetés egy része, a kor gazdasági viszonyai miatt, az egyházközségek tagjainak természetbeni szolgáltatásaiból származott.

A XIX. század elején a homoródszentmártoni református „Papi és Mesteri Conventio” a következő tételeket tartalmazta:²⁰

1. „Minden Házos Ember ad a Papnak 2 Kalongya Búzát, 2 Kalongya Zabot, a Mesternek felit.
2. Az ollyan Gazdák, kik mezei gazdaságot folytatnak ugyan, de 12 Kalongya Búzájok nem termik, fél bért fizetnek Szalmájában ú.m. egy Kalongya Búzát a Papnak, felet a Mesternek. Zabot is annyit.

3. Akiknek mezei gazdaságok nints, hanem kétkezi munkájokkal keresik élelmeket, fizetnek a Papnak szemül egy véka Búzát, két véka Zabot, a Mesternek fél annyit.
4. Az olyan özvegy Aszszonyok, kik orsójokkal, gusajokkal keresik élelmeket, fizetnek a Papnak 4 Garast, a Mesternek 2 Garast.
5. Az olyan Gazdák, kiknek igavonó Marhájok vagyon, ha mezei gazdaságot nem folytatnak is, fizetni tartoznak egy Szekér fát több egész Gazdáknak példája szerint, melynek két része a Papé, egyharmada a Mesteré.
6. Amelly Aszszonynak a férje elhal, de Gazdasága nem csonkul, tartozik egész Bért fizetni.
7. A Keresztelésért mindenkor a T[iszteletes] Papnak egy Tyúkot.”

A vizitáció 1805-ben úgy rendelkezik, hogy azok a gyepesiek és almásiak, akik a szentmártoni református egyházközösséghez tartoznak, „Isteni Tiszteletre oda járnak”, a papnak és mesternek bért fizessenek. A vizitáció előtt 1820-ban a megyebíró a tanítói fizetésben 50 kalongya búzáról, 40 kalongya zabról, 12 szekér fáról, 1^{1/2} szekér szénáról és egy 9 vékás szántóról tett említést.

Bögözbén a tanító minden embertől kapott egy-egy kalongya búzát és zabot. Ezen kívül a mesternek, a felső határban, egy két köblös illetmény-földje volt, melynek „vicim alól Ladó Gergely, fellyül Mihály János”. „Ugyanott a felső határban, a Predicator földén alól egy föld, rakva tövissel, belémenne hét köből. Mester számára való.”²¹ Sükőben a pap évente a saját fizetéséből adott a tanítónak 12 kalongya búzát, 9 kalongya zabot, 25 kévéjében számítva. „Ismét ad 3 terű fát, melly fizetés kerüllő szerben mégyen az ekklezsián, kirendelvén a béhordás előtt a T[iszteletes] pap és M[egye]bíró, hogy kik fizessék a Mestert azon évben búzával, zabbal és fával.” Továbbá „minden gazda évenként ad fél kalongya búzát, fél kalongya zabot, 25 kévében, ezt tartozik megfizetni az olyan gazda is, ahol a háznépnek fele pópista, vagy más akárminémű vallású. Ebbe a fél kalongyába beléértetődik a harangozó kéve is úgy, hogy azután azt senki különösen nem tartozik” fizetni. A mesteri hivatal után a „jóságok”, a földek a következők voltak:

“a. A lengyelfalvi határ felé, János kerti nevű helyben egy 5 vékás föld, melyet eddig is bírtak a Mesterek, a Tractus jegyzőkönyvébe is be vagyon írva.

- b. Farcád felé út mellett 3 vékás.
- c. Ugyan Farcád felé, a Tiszta bükkben 5 vékás.
- d. Kobátfalva felé fordulóban 5 vékás szántó, a Máté kendere nevű helyben.
- e. Kápolna nevű helyben egy szénafű, két szekérre való.
- f. Kenderes kertben kis gyümölcsös és kaszáló.
- g. Büdös nevű helyben, Malomfalva felé fordulóban, a falu közhe-lyéből jó szekér szénára való hely, bekerítve.”

A fent írt illetményföldeket, amelyeket 1835-ben mértek ki, az egyházközség tagjai szántották és évenként egy gazda egy szekér trágyát „viszen reájok mikor ugarba kerülnek, a maga udvarából a mester magot ad mind az őszi, mind a tavaszi vetéskor, learatja maga a termést, be is hordja. A földek szántásakor, vetésekor a mester egy kupa pálinkát ad és kenyeret melléje.” A felsorolt mesteri fizetéshez az eklézsia évente még 40 magyar forintot adott a falu jövedelméből. Temetéskor éneklésért, harangozásért 15 váltó krajcár volt a bére.

1824-ben, Újszékely önálló egyházközséggé alakulásakor „megállították közönséges akaratból a mester bérít” is. Évi jövedelme 44 kalongya búza, 98 véka „tsöves törökbúza”, 4 szekér széna és 17” szekér fa volt. A tanító által használt illetményföldek, a szántó és kaszáló nagysága 12,5 hold volt. Mind a pap, mind a mester által bírt földeken a tavaszi és őszi szántást a falu lakossága végezte, a széna és búza „behordására magokat a Hallgatók kötelezék”, melynek teljesíttetésére a kurátor bízták meg. A kurátor a tanító évi jövedelmét még egy szekér szénával egészítette ki, amely adományt utódaira is kiterjesztett. „Tekintetes Kováts Móses Úr, most az Eccl[esi]a[na]k Curatora, az Ecclesiahoz s Istenhez való indulattyából az Ecclesia következő Mesterének ajándékozza minden Esztendőben egy egy Szekér szénafüvet, melyet késő Maradékijára is kiterjeszteni kíván oly formán, hogy ha Unitaria Vallásról más Vallásra állnának is, mégis ezen ajándéka minden Esztendőben kiadassék, lévén feles szerzemény.”

A természetbeni szolgáltatáshoz tartozott az iskola és a tanítói ház fűtését szolgáló failletmény. A tűzifa kitermelését és hazaszállítását az egyházközség tagjai végezték. Sükőben a falu erdejéből évente a mes-

ternek egy nyíl fát mértek. Újszékelyen 1824-ben „Minden Marhás Gazda fél fél szekér fát, Tenyérrel fizetők egy egy nap számát” fizették.

A tanító a gyermekek oktatásáért a szülőktől meghatározott összegű készpénzt, tanulópenzt (didactrum) kapott. Újszékelyen az eklézsia megyebírójának 1822. évi számadása szerint az „oskolabéli gyermek fizetése” a következőképpen határozatott meg: az initiások 15, a syllabizálók 18, az olvasók és könyv nélkül tanulók 30 dénárt adtak a tanítónak. 1830-ban ez az összeg minden tanuló után egyformán 8 dénár volt. Süköben az „oskolába tanuló gyermekek ki-ki fizet személyre 1 váltó Mft., 6 kupa búzát és egy terű fát.”

A XVII. században az erdélyi fejedelmek nem csak a kollégiumokat és városi iskolákat, hanem a falusi iskolákat is támogatták dézsma, só, vám adományaikkal. Udvarhelyszék tanítói közül, ismereteink szerint a székelykeresztúri és a siklódi mesterek kaptak sót a sófalvi aknából. A sóadást a XVIII. század folyamán a Habsburg kormányzat előbb pénzen váltotta meg, majd fokozatosan megszüntette. Különösen a református tanítók panaszkodtak a sójövedelem elmaradása miatt: „a mestereknek a sót néhol ugyan kiadják, de többnyire nem [...], holott katolikus mestereknek s oláhoknak kiadják” – írták 1752-ben egy beadványban. Az udvarhelyszéki református mesterek 1755-ben a Főkonzisztóriumot beadványukban felszólítják, hogy a kormányzatnál „a Schola Mestereknek savát” kérjék, „mert a Catolikus Mesterek és Cantorok számára kijár.”²²

A tanítói jövedelmek kiegészítésére a jómódú személyek fundációkat hoztak létre. Az udvarhelyi református esperességben, 1807-ben a következő falvakban léteztek papok és iskolatanítók részére fundációk: Alsórákos, Betfalva, Bögöz, Csekefalva, Fehéregyháza, Fiafalva, Héjjasfalva, Hévíz, Keresztúr, Kissolymos, Moha, Petek és Szederjes. Az újszékelyi „Mesteri fundatio” 1820-ban 16 Mft. és 50 dénár, amelyet 1833-ban „id. Dajka Sámuel Uram” további 6 Mft.-tal és 66 dénárral egészített ki.

A különböző jövedelmeket – természetbeni, munka és pénzszolgáltatás – egész évre, mint évi jövedelmet fejezték ki és pénzben határozták meg. A bágyi mester évi jövedelme 1782-ben 26 Rft. és 18 krajcár, 1844-ben 13 Rft. és 35 krajcár, a homoródszentmártoni református tanító

bére 1782-ben egész évre 25 Rft., Újszékelyen pedig 1819-ben az iskolamester részére 16 Mft. 50 krajcárt fizettek.

A szakirodalom szerint az udvarhelyszéki tanítók felének a jövedelme a létminimum alatt volt. A zsinatok is többször foglalkoztak a papok és tanítók fizetésének elmaradásával, s a kurátorokat és egyházfiakat felkérték a jövedelmek begyűjtésének felügyeletére. „Sok baj vagyon az Ecclesiákban amiatt is, hogy a Papok s Mesterek fizetése esztendőről esztendőre szoktanak maradni. Légyen azért olyan gondgyok az Ecclesiák Curátorainak s Egyházfiainak arra, hogy a maga idejében szolgáltassák bé, ne panaszkodgyanak az Egyházi Szolgák, és ne kényszeríttessenek azért Seculare Brachiummal élni. Különben ha a Curatorok s Egyházfiak elmulattyák, hogy megfizessenek, külső Tiszt ereje által a Curatorok és Egyházfiakéból desummaltatik.” Ugyanezen az 1777. évi zsinaton meghatározták, hogy „A félbért fizetők közé számláltatnak az özvegyek közül akiknek Férjek halálával cessal Aeconomiájok. De amely özvegyaszszonynak vagy felserdült Fia vagyon, vagy egész tehetsége Aeconomiája folytatására, egész papi és mesteri fizetéssel és egyéb Ecclesiához való Contributioval tartozik.”²³

A XVIII. század második felében a bögözi egyházközség megyebírója, megválasztásakor esküt tett, hogy a papi és mesteri béreket „személyválogatás nélkül, sem haragot, bosszút, kedvezést, atyafiságot nem nézvé, mindentől beszolgáltatja.”

A vizitációs jegyzőkönyvek tanúsága szerint a tanítók, szűkössé jövedelmük gyarapítása végett, intellektuális felkészültséget igénylő mellékfoglalkozásokat – falusi jegyzőséget, uradalmi tisztartóságot – vállaltak, vagy megélhetésüket valamilyen kézműves mesterség gyakorlásával próbálták biztosítani. 1782-ben a bágyi iskolamesterről jegyezték fel, hogy „az asztalosi munkát űzi s a gyermekekkel a maga dolgát véghez viteti.”²⁴

Udvarhelyszéken a tanítók fizetése általában alacsony volt, mivel az egykori anyaszék falvainak többsége kevés létszámú, anyagi gondokkal küzdő település. Ezek a gyülekezetek csak nagy erőfeszítések árán tudták eltartani tanítójukat, akik maguk és családjaik létfenntartása végett mellíkkeresetekre szorultak.

Az iskolalátogatás:

A Habsburg kormányzat az ifjúság tanítását fontosnak tartotta az ún. hasznos állampolgárok nevelése céljából. Az uralkodói rendeleteket gyakran bemásolták az egyházközségek anyakönyveibe, protokollumaiba. II. József meghagyja, hogy a fiúkat és leányokat iskolába beírassák, taníttassák. Akik a király parancsának nem engedelmessé válnak, „azok mint vakmerő refractarius és a közönséges jóval nem gondoló emberek, a T. Continua Táblának a büntetés végett minden kedvezés nélkül személyesen által irattatnak.” Az erdélyi református püspök 1808-ban a gyermekek iskolalátogatásának fontosságát hangsúlyozta körlevelében, akár hatósági kényszerítés mellett is: „az oskolába feladni, mind rationabilis okokkal ösztönöztessenek, mind pedig az hol elégséges nem volna, külső jurisdictio ereje által is kényszeríttessenek.”²⁵

A XVIII-XIX. századi falusi iskolázás egyik nagy problémája a rendszeres iskolalátogatás. Az iskoláztatás nem csupán a szülők hozzáállásán múlott, mert ezek a mezőgazdasági munkákban kénytelenek voltak gyermekeik segítségét is igénybe venni, a rendszerint magas földesúri szolgáltatások miatt.

Székeludvarhelyen 1843-ban a helyi református esperes hatáskörébe tartozó lelkészeknek és iskolamestereknek „az egyházi előjáróság által megállított kötelességeik” az iskolákra nézve a következők voltak:²⁶

I. A lelkészek utasítása:

1. Összel, Sz. Márton nap előtt közönséges tanításában a fiú és leány gyermekeket az oskolába jártatásra felkérni.
2. A fiú és leány gyermekeket héttől fogva 14 évesekig a Matricula segítségével számba venni, névsorba írni és a világi Inspectoroknak kézbe szolgáltatni.
3. Az oskolákban gyakran megjelenni, kiváltképpen a gyermekek vallásos neveltetésükre nagy figyelemmel lenni, őket Isten félelemre, a Templom gyakorlásra, a Felsőbbeknek engedelmességre, az öregeknek megbetsülésére s erköltsős magaviseletre serkenteni s lelkesíteni.
4. Felvigyázni arra is valyon a gyermekek a szerént amint a névsorba vagynak írva, feljárnak-e szorgalmasan az oskolába. Utasí-

tásban kérvén a mestereket, hogy minden hétvégén készítsen egy kimutatást arról, hogy azon a héten kik és hányszor maradtak el az iskolából, melyet a tiszteletes pap a világi vagy egyházi Inspektornak, amelyik közelebb lészen, elküldeni szorossan köteleztetik.

5. Felügyelni arra is, valyon az Oskola Mester az egyházi előjáróság által kiadott, vagy kiadandó utasítás szerint szorgalommal teljesíti-e a maga kötelességét.
6. A tavaszi examen idejéről az egyházi és világi Inspectorokkal és az Oskola Mesterrel értekezni annak a több azon járásbeli iskolákhoz képest legalkalmasabb napját meghatározni, azon megjelenni, azt minden lehető ünnepélyességgel folytatni.”

II. A tanító utasítása:

1. A helybéli pap az iskolamester legközelebbi inspectora.
2. Nyilvántartást vezet a gyermekekről, külön a fiúkról, lányokról, s azok iskolalátogatásáról.
3. Szorgalmasan tanítani, minden tantárgyból a gyermekeket „a tavaszi examenekre múlhatatlanul” felkészíteni és előállítani.
4. Legfontosabb „a gyermekek erkölsére nagy figyelemmel vigyázni, a szokott reggeli s estvéli s több imádságokra serkenteni, buzdítani, a káromkodást, veszekedést, szidalmazást, esküvéseket, hazugságot, fajtalan beszédeket keményen megtiltani, a nagyobb és értelmesebb, jóindulatú gyermekek közül custosokat tenni, kik az az ellen hibázókat a tanítónak tartoznak bejelenteni: a tanító az ilyenek nevét írja fel a fekete táblára s a tiszteletes papnak bejelentvén, az ilyen erkölstelen, engedetlen, nyakas gyerekeket a T. Pap, a Megyebíró vagy valamelyik Presbiter s az Oskola Mester érdemük szerint büntessék meg.”

A vizitációs jegyzőkönyvek, megyebírói számadások adatokat közölnek az iskolák tanulóinak létszámáról. A XIX. század első felében Erdély protestáns népiskolaiban a beiskolázottak számaránya Udvarhelyszéken volt a legnagyobb. 1823-ban a homorórdmenti unitárius egyházközségekben végzett összeíráskor az iskolaköteles gyermekeknek 67%-a, 1826-ban Keresztúr-fiúszék unitárius iskoláiban 54%-a, míg egész Udvarhelyszék 32 református iskolájában 88%-a volt jelen.²⁷ Szentmártonban a

református iskola gyenge állapota miatt 1782-ben a szülők az unitárius iskolába járatják gyermekeiket. A református gyülekezet anyakönyvének 1816-ban keltezett beírásában olvasható: „Nem tartván Oskolát ebben az esztendőben az Oskola Mester, azonban pedig lévén Oskolába járható gyermekek. Szorosan imponálja a Sz. Visitatio az Oskola Mesternek, hogy minden haladék nélkül az arra alkalmas gyermekeket felkeresse s gyűjtse, és kötelessége szerént szorgalmason tanítsa, elkövetvén minden kiparantsoló külső- és belső eszközöket, különben, ha ezt mégis elmúlná szoros számadás alá vonatik; ezt pedig a T. Pap a következő vasárnap a gyermekeknek felkérése mellett közönséggé tenni köteleztetik.” 1825-ben a vizitáció csak két gyermeket talál a református iskolában, „sillabikusok, a többi az unitárius oskolába lévén adva, rendelés tétetett, hogy onnan kivetessenek és a Mester eleibe adassanak.” A felsőbb egyházi hatóságok rendelkezése nem sok eredménnyel járt, mivel a következő évben az eklézsia protokollumának bejegyzése szerint „Oskola nem tartatott, arra való Gyermekek nem lévén”. 1842-ben a gyakori himlős megbetegedések miatt az iskola „el lévén oszolva, köteleztetik az Oskola Mester a himlő elszüntével felgyűjtettetni és tavalyi Exament mutatni.” (Ebben az évben öt szentmártoni iskoláskorú gyermek halt meg himlőben.) Mátisfalván 1817-ben a vizitáció úgy találta, hogy a „feljárások kevés idejéhez képest van előmenetel” a tanulásban. Mivel a faluban nem volt tanító, a mátisfalvi gyermekek a pap keze alatt tanultak, vagy a szomszédos agyagfalvi iskolába jártak át.²⁸ Gyepesen, bár volt iskolamester, a vizitáció „az üres oskola háznál egyebet nem talált.”²⁹

Az iskolamesteri telek és a „skólaház”:

A falusi kisiskolák általában a templom mellett lévő egyházi telken álltak a papi parókia szomszédságában. Az iskolamesternek kötelessége volt az iskolaházban lakni. Simó János tarcsafalvi tanítót 1784-ben büntetésből más gyülekezetbe helyezték, mert többszöri figyelmeztetés ellenére sem költözött saját házából az iskolaházba. A skólaház külsőleg alig vagy egyáltalán nem különbözött a korabeli parasztházaktól. Jánosfalvi Sándor Istvánnak a két Homoród mentén tett utazásai során készített feljegyzéseiből tudjuk, hogy a gyepesi mester „egy cigánynál alábbvaló házban lakott s mészároskodott, vagy a jobbágy gazdáknak

napszámra járt dolgozni.”³⁰ Bögözbén 1773-ban építettek a mesternek házat. A presbitérium ezzel az alkalommal utasította mind a bögözi, mind a filiális ócfalvi gazdákat a mesteri házhoz való fa fuvarozására.

A mester háza kezdetben nemcsak lakásként szolgált, hanem a tanítás is itt folyt. Erről árulkodik a gyepesi eklézsiában az 1835-ös év során végzett esperesi vizitáció feljegyzése, miszerint „...a történet úgy hozta, hogy a mesteri ház apróbb tselédgyei az úgy nevezett ragadó nyavalyába, amelyről mondatik scabies facit parasitum belé borultanak, a mián a falusi gyermekek a köztanuló házba fel nem küldettenek s arra azokat szorítani nem is lehet.”

A XVIII. század végén felmerült annak az igénye, hogy a tanulók számára külön helyiséget biztosítsanak s egyes fálvakban, hamarosan megépülnek az ún. „classisok”. Homoródszentlászlón 1783-ban a vizitáció utasította a falut, hogy „a Mesternek felette kicsiny házacskája lévén [...], a gyermekek számára classist csináljanak.” Almáson bizonyíthatóan már 1733-ban létezett önálló iskolaház. A leányok részére 1822-ben különálló classis építését határozta a falu, de a munkálatok elhúzódása miatt mintegy két évtizedbe került, mire elkészült az iskola új épülete. Énlakán és Korondon 1832-ben a fiúknak és lányoknak szintén külön classisuk volt. Udvarhelyszék első kőből épült falusi iskolái Nagygalambfalván, Kisgalambfalván és Muzsnán létesültek 1844-ben, Korondon a lantornát 1833-ban üvegablakra cserélték.³¹ Küsmödon az 1700-as évek derekán a tanítás a Kalodaszeg utcában, az iskolamester lakásán történt. A falu 1786-ban építi fel első iskoláját, két tanteremmel. Homoródszentmártonban a falu az 1838-1845 közötti években a „Parochia és Oskola Ház Conservatiójára” 35 Mft., 28 dénárt fizetett ki. Veress Dániel helybéli tanító 1849-ben 50 magyar forintot kapott a „kebelbeli kéregetésből”, hogy az „Oskola Tanítói Háznak” a régi szalma fedele helyett új zsindelezést és fedelezést csináltasson. Újszékelyen az iskola régi épülete ugyancsak a templom melletti telken volt, amelynek költségeire 5 Mft., 54 dénárt fizetett ki a megyebíró. Az új iskolaházat 1833-ban kezdték építeni, költségei 168 Mft., 14 dénárt tettek ki. Felsőboldogfalván, 1836 áprilisában tűzvészben „elégtek az Eklésiának Papi és Mesteri jóságokon való épületei is.”

Az iskoláról, mesteri házról, templomról és a parochiáról való gondoskodás rendszerint a kurátorok és presbiterek kötelessége volt. A bögözi egyházköztség kurátora a „Mesteri telken lévő épületeket elpusztulni nem engedi, ezen telek után járó szántó és kaszáló helyeket elfoglaltatni nem engedi”. Továbbá „szorgalmasan részt vesz az iskolaház s az ahhoz tartozó épületek építésében, elpusztulni, ruinálódni nem hagyja.” Siklódon a presbiterek beiktatásakor mondott esküszövegbe a következőt foglalták: a „...Mesteri és iskolaházak körüli fogvatkozásokat tehetségem szerint orvosolom, orvosoltatom.”

A tanítás és a tananyag:

A XVIII-XIX. századi vizitációs jegyzőkönyvekből pontos képet kaphatunk a korszak népoktatásának tartalmáról, a tantárgyakról, a tanítás eredményességéről.

Az iskolai tanítás kezdetét a mezőgazdasági munkák határozták meg. Általában szeptember végétől április végéig tartott a tanítási időszak. A mátyásfalvi eklézsiában az 1815. év elején végzett vizitáció feljegyezte: „tsak most kezdvén feljární”, gyenge eredményt mutattak a tanulók. Két év múlva ellenben a „feljárások kevés idejéhez képest van előmenetel” – állapítják meg a januári vizitáció alkalmával.

A felvilágosodás szellemének megfelelően az egyházközségek protokollumainak bejegyzései, a vizitációs jegyzőkönyvek hangsúlyozták az iskola társadalmi hasznosságát, a gyermekek nevelésének fontosságát. 1792. szeptemberében a vizitáció dicséretesnek találja az égei gyülekezetnek a „felállítandó Oskola Mester aránt való gondolatját és szándékát. Az Oskola Mesternek jó fundamentummal való felállítása, mind a már szépen elkészült Templomuk díszére, mind pedig a Gyermekeknek, még a késő maradékokra is kiterjedő hasznokra és épületekre szolgálna és lenne.”³² Az ócfalviak 1774-ben a parciális zsinat előtt kértek külön tanítót gyermekeik oktatására, vállalva a bögözi „mater ecclesia” tanítóját megillető bér kifizetését is. „Lévén az otfalvi Filialis Eccl[esi]ában feles apró gyermekek, kik is a Bögözi Mater Eccl[esi]ától nem taníttathattak, s minden tanulás nélkül nevelkednek fel. Melyre nézve instálták régtől fogva az otfalviak a Szent Partialis előtt, hogy engedessék nekik egy Tanító Falujokba, még pedig úgy, hogy aki

gyermekit taníttatni akarja, azért külön fizet, de amivel a Bögözi T[iszteletes] Papnak s Mesternek tartoznak az addig való usus szerint azt hiba nélkül megadják. Most azért itt lévén a Sz[ent] Visitatio ezen dolguknak jól végire ment, és látja, hogy jó és hasznos dolog amit kérnek és a Mater Eccl[esi]ának is ennyiben nem prejudical. Azért megengedi a Sz[ent] Visitatio a M[é]l[tósá]g[o]s és T[e]k[inte]t[e]s Patronus Uraknak a Mater Ecclésiának consensusából, hogy az Otfalviak vihetnek egy Preceptori Titulus alatt lévő betsületes Személyt magok közé olyan Conditioval mind az által, hogy az otfalviak mindenkben tartják magokat a Mater Eccl[esi]ával való kötéshez, vagy Contractushoz, és sem külön valamelyik, sem annál inkább közönségesen a Mater Eccl[esi]a ellen legkisebbet is ne Ractinalodjék, mert különben ha úgy lenne az s a Mater Eccl[esi]a panasznál, comporta rei veritate, a Sz[ent] Visitatio azon autoritással, amellyel a Tanítót Otfalvára most admittálja, mindenkor tol[er]álja.”

Az iskolák felügyeletét, a tanítók munkájának ellenőrzését az egyházközségek papjai végezték, akiknek az iskolamesterek engedelmisséggel tartoztak. A fentiekben már ismertetett iskolamesterek utasítása szerint is a helybéli pap a tanító legközelebbi inspektora. Az említett 1843. évben keltezett utasítás elrendeli, hogy a tanító minden hétvégén készítsen kimutatást az iskolából távolmaradókról, és azt az eklézsia papjával tudassa.

A református Főkonzisztórium 1786. február 26.-án tartott gyűlésén a falusi iskolák ellenőrzésével a székelyudvarhelyi református kollégium professzorát, Backamadarasi Kis Gergelyt bízta meg. Az általa megfogalmazott iskolamesterek státusára vonatkozó utasításban hangsúlyozta az oktatói munka önállósodásának fontosságát, amelyet a tanító első számú kötelességének nevezett. A kor viszonyai közt ez még nem valósulhatott meg, mert az iskolamestertől a gyülekezetek a „hármashivatal”-nak (tanító, kántor, orgonista) való megfelelést várták el.

A felvilágosult uralkodói rendeletek kitértek a gyermekekkel való bánásmódra is. II. József meghagyta, hogy a mesterek „szorgalmatosan tanítsák a Gyermekeket, nem úgy mint némelyek szokták helytelen keménységgel, riogatással, melyekkel a Gyermekeket magoktól inkább elidegenítik, hanem minden nyájassággal, szelídséggel magokhoz éde-

sítsék; olvasásra, írásra, éneklésre és egy kis számvetésre, s a Keresztyén Vallás ágazatira tanítsák, oktassák, a kegyes élethez, jó életre szoktas-
sák.”³³

A királyi rendeletről nemcsak a tanító feladata derül ki, hanem az is, hogy a XVIII. század második felében az erdélyi falusi kisiskolákban mit oktattak. Az udvarhelyi református esperes 1807-ben kiadott körlevelében tananyagként bibliai históriákat, katekézist, aritmetikát, olvasást, írást, éneket és „egy kis Hazai Geographia”-t jelölt meg a népiskolák számára. Mátisfalván 1815-ben olvasást és vallást tanítottak, Szentmártonban az 1819-es tanévben olvasást, vallást, számokat, írást és éneklést, a következő évben „olvasást, Sz. Históriat, Kis Catét, számokat, írást, éneklést” tanultak a gyermekek. „Haza esmeretet” 1821-től, „erköltsi regulákat” 1832-től, mezőgazdasági tudományt pedig 1846-tól tanítottak a szentmártoni iskolában. Újszékelyen hasonló volt a tanrend, itt 1832-ben már a „Haza históriájá”-t is oktatták. Az égei és szentlászlói triviális iskola tanulói a vizitáció előtt 1830-ban olvasásból, vallásból, bibliai történetekből, földrajzból, hazai históriából, természeti tudományból, erkölcsi regulákból, aritmetikából, írásból és énekből tettek exáment. A Homoród menti unitárius iskoláknak az 1822-es összeírás-
kor, Oklándon a 17 fiú és 14 lány „csak írni és olvasni tanítottatott”, Karácsonfalván 22 fiú és 28 lány „alkalmasint cenzúráztak aritmetikán kívül mindenből”, Szentpéteren a 16 fiú és 2 lány „olvasásban, írásban, vallásban, éneklésben a megelégedésig tanítottak.”³⁴

A XVIII. század második felében a népiskolákban a tanítás nyelve többnyire a magyar. A legtöbb erdélyi falusi iskolában, ahol a mester deákul is tanított, a latin nyelv alapjainál alig jutottak tovább, s arra is általában csak a továbbtanulni szándékozó gyermekeket oktatták. Székelyudvarhelyen 1783-ban a vizitáció deklinistákat, conjugistákat és gramatistákat említ, Székelykeresztúron a nagyobb fiúk gramatikát tanultak. Ugyanekkor Kőrispatakon „némelyek [...] declinisták”, Nagyalambfalván „a nagyobbacsók declinációt tanultak”, Siklódon és Farcádon szintén a declinációig jutottak el a tanulók. Énlaka unitárius iskolájában, 1832-ben, 29 fiútanulóból 8 initiens, 7 silabizáló, 6 olvasó, 4 kis deklinista, 2 comparatista és 2 conjugista volt.³⁵

A latin nyelv a falusi népiskolák életében az 1830-as évek során végleg elvesztette jelentőségét. Udvarhelyszéken ezekben az években magyarul 27 faluban, magyarul és latinul csak 6 faluban tanítottak. 1841 nyarán Korondon az unitáriusok zsinatilag kimondták, hogy „az iskolákban minden tantárgy magyar nyelven taníttassék, mégpedig az 1841-1842. iskolai évtől kezdve.”

Az iskolamester munkájáról és a gyermekek tudásáról, a vizitátorok, a pap, az egyházközség elöljárói és a szülők jelenlétében tartott nyilvános examenek tanúskodtak. A canonica vizitációk alkalmával minősítették a tanulókat és az iskolamesterek munkáját is. Homoródszentmártonban a „T. Pap és Presbyterek relatioja szerint dítseretesen tanolnak.” Máskor a tanulásban „jól viseltetik magokat”, „jól igyekeznek”, a gyermekek „jól tanolnak”. Mátyásfalván 1817-ben a vizitáció szerint „van előmenetel”, Újszékelyen „dítseretesen viselték magokat” a tanulók, vagy „jóknak találtatnak”, „nagyon dítseretesekek” stb.

Szentlászlón a nyilvános vizsgán 1830-ban az alábbi minősítéseket adták:

1. Réti Ferenc, nemes származású, 8 éves fiú: eminens, engedelmes, szorgalmasan feljár az iskolába.
2. Erdős István, szabad székely származású, 7 éves: jó, engedelmes, „ritkán mulat” az iskolából.
3. Völgyi Máté, 9 éves jobbágyfiú: közepes, jó erkölcsű, szegénysége miatt nem járhat az iskolába.
4. Hegyi Máris, szabad székely, 10 éves: jó tanuló, jó erkölcsű.
5. Kertész Anna, új paraszt [=cigány nemzetiségű], 11 éves: gyenge, veszekedős, „sokszor elmúlattya az oskolát.”

Esetenként a főnemesi családok iskoláskorú gyermekeik mellé házitánítót fogadtak. A szentmártoni eklézsia 1831. évi vizitációja idején „...a Méltóságos Udvarban Exament adott a Tiszt[ele]tes Pap, Kováts János mentorsága alatt Méltóságos Farkas Mária Kisasszony az olvasásból, vallásnak tudományos esmeretéből, Sz. Históriából és Német nyelvből. Kinek is minden kérdésekre adott kész és értelmes feleleteiből idejét meghaladó értelme, emlékező- és ítélőtehetsége tetzvéni ki, minden jelenlévők, de különösen az Egyházi Visitationak nem tsak dítseretét, de bámulatát is megérdemelte.”

A munkájukat buzgósággal és eredményesen végző tanítókat nem csak az egyházközség tagjai becsülték meg, hanem a felsőbb egyházi hatóságok is elismerésben részesítették. Az udvarhelyszéki tanítók közül, 1836-ban püspöki körlevélben Fenyédi János farcádi, Kádár András keresztúri, Kis János kányádi, Kováts János etédi, Nagy Sándor petki és Szabó Lajoségei iskolamesterek kaptak dícséretet.³⁶

A XVIII. század folyamán a falusi iskolákban nem használtak a mai értelemben vett tankönyveket. A tankönyveknek a falusi oktatás fejlesztésében betöltött jelentős szerepét Backamadarasi Kis Gergely, az erdélyi református elemi iskolák felügyelője ismerte fel, aki a Főkonzisztóriumot arra kérte, hogy ezen iskolák számára nyomtassa ki a legfontosabb tankönyveket. A falusi iskoláknak tankönyvekkel való ellátása céljából az 1830-as években Erdély-szerte beindult a „Garasos Intézet” mozgalma. Szentmártonban 1832-ben az „Ekklésiai Oskolának adatott 5 Geográfiai könyv és egy Mappa, a M[é]l[tósá]g[o]s. Fő Consistorium intézetéből, a Garasos fundatioból.” Ugyanennek a keretében 1836-ban az újszékelyi „oskolának adatott 8 Geografia (könyv) és egy Mappa.” A korábbi években az újszékelyi egyházközség saját jövedelméből is vásárolt tankönyveket az iskola használatára. Az „oskola vezér” nevű könyvért 1820-ban a megyebíró 1 Mft., 24 dénárt, 1832-ben pedig „két könyvéért az Oskola számára” 1 Mft.-ot fizetett ki.

Az eklézsiák patrónusai szintén támogatták bizonyos pénzösszegekkel az iskolákat tankönyvek vásárlása céljából. Székelykeresztúron 1836-ban „Mélt[óság] Gróff Haller Karolina Úrasszony eo N[agysá]ga. kegyesen adott 5 Rfor. ajándékából az Oskola számára vásároltatott egy közönséges História, egy Sebők vallása és egy Szent História, úgy a jó tanuló gyermekek számára 10 abécés könyvet.”³⁷

A Főkonzisztórium 1841. évi leiratában arról tudósítja az egyházközségek elöljáróit, hogy „... a Bibliákbeli Históriak [...] szép képekkel ékesült kiadásokban, úgy a Luther kis Cathecismussa is mind a három nyelveken kinyomtatva, békötve és sok ezer exemplárokba az oskolákba bévíve és elterjesztve” vannak. A garasos intézmény, habár lényegesen segített az iskolák tankönyvekkel való ellátásában, a falusi iskolák tankönyv-gondját teljesen nem oldotta meg. A kezdeti lelkesedés után az önkéntes adományok összege csökkent, s az udvarhelyi esperes a gyüle-

kezeteket 1846-ban ismét pénz és gabona adakozásra szólította fel, hogy a befolyt összegből az egyházkerület iskoláit könyvekkel láthassák el.

A Homoród menti Szentpálon az unitárius „oskolában az a fogyatkozás tanáztatik, hogy sok tanuló gyermekeknek könyvek nintsen.” 1821-ben a Homoródjánosfalván tartott unitárius parciális színódus a tankönyvhiány kapcsán hozott rendelkezése szerint az eklézsiák pénztárából vásároljanak könyveket és később azok árát a szülőkől hajtásák be.³⁸

A fentiekben bemutatott falusi népiskolák az általunk tanulmányozott Udvarhelyszéken, akárcsak Erdély-szerte jelentős szerepet játszottak. Az iskolamesterek az oktatói-nevelői munkájuk révén lehetővé tették a szellemi élet folytonosságát a feudális erdélyi társadalom viszonyai közt. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharcot követő időszakban a falusi népoktatás is egy új korszakba lépett, amely átvette és hasznosította a korábbi népoktatás tapasztalatait és hagyományait.

JEGYZETEK

1. Az erdélyi népoktatás történetére vonatkozóan lásd Sebestyén Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig*. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok. Buk., 1979. 138-160.; Uő: *Erdély református népoktatása. 1780-1848*. Bp., 1995. (A továbbiakban Sebestyén: *Erdélyi népoktatás...*); Sipos Gábor: *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig*. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok. Buk., 1980. 107-135.
2. Albert Dávid: *Népoktatás a két Homoród mentén a 16. századtól a 19. század közepéig*. In: Cseke Péter, Hála József (szerk.): *A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*. Csíkszereda, 2000. 141-148. (A továbbiakban Albert: *Népoktatás...*)
3. Békefi Remig: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Bp., 1906. 23.
4. Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Buk., 1979. 198-347.
5. Albert Dávid: *A jogtudó értelmiség Udvarhelyszéken a XVI. század végén és a XVII. század elején*. In: *Areopolisz*. Székelyudvarhely, 2001. 6-17.
6. Jakó Zs., Juhász I.: *Nagyenyedi diákok. 1662-1848*. Buk., 1979. 95-259.
7. Balogh Béla: *Székely diákok a máramarosszigeti Református Liceumban (1682-1800)*. In: Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, 1999. 18-27.

8. Sebestyén: *Erdélyi népoktatás*.... 11.
9. Az Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, Csíkszereda. Anyakönyvek (A továbbiakban HmOL). Kissolymos református anyakönyve. Leltári szám (Itsz.) 52/641.
10. HmOL Újszékely anyakönyve, Itsz. 52/565. (Gazdag népoktatásra vonatkozó adatokkal.)
11. HmOL Hodgyai anyakönyv, Itsz. 52/289.
12. Uo.
13. Pirooska József: *Küsmőd évszázadai*. Marosvásárhely, 2002. 77.
14. Albert: *Népoktatás*.... 143.
15. HmOL Lókod anyakönyve, Itsz. 52/343.
16. HmOL Sükő anyakönyve, Itsz. 52/122.
17. HmOL Homoródalmás anyakönyve, Itsz. 52/384.
18. HmOL Homoródszentlászló anyakönyve, Itsz. 52/719.
19. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720-1721)*. Bp., 1896. 467.
20. HmOL Homoródszentmárton anyakönyvei, 52/368, 369, 370.
21. HmOL Bögöz anyakönyve, Itsz. 52/404.
22. Sebestyén: *Erdélyi népoktatás*.... 30.
23. HmOL Bögöz anyakönyve, Itsz. 52/404.
24. Albert: *Népoktatás*.... 143.
25. HmOL Kissolymos anyakönyve.
26. HmOL Homoródszentmárton ref. anyakönyve. Itsz. 52/369.
27. Sebestyén: *Erdélyi népoktatás*.... 40.
28. HmOL Mátisfalva anyakönyve, Itsz. 52/378.
29. Albert: *Népoktatás*.... 143.
30. Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. I. Kolozsvár, 1942. 39.
31. Sebestyén: *Erdélyi népoktatás*.... 43-44.
32. HmOL Ége anyakönyve, Itsz. 52/297.
33. HmOL Bögöz anyakönyve, Itsz. 52/404.
34. Albert: *Népoktatás*.... 144.
35. Sebestyén: *Erdélyi népoktatás*.... 60-61.
36. HmOL Sándorfalva anyakönyve, Itsz. 52/1.
37. HmOL Székelykeresztúr ref. anyakönyve, Itsz. 52/177.
38. Albert: *Népoktatás*.... 144.

TÓTH LEVENTE

Református népiskolai reformok nyomai Udvarhelyszéken (1780-1848)

A XVI. században Erdély területét meghódítja a reformáció. Az erdélyi református népoktatás kezdetei is erre az időszakra nyúlnak vissza. Hamarosan minden tehetősebb egyházközség saját tanítót, iskolamestert kezd tartani, majd a későbbiekben a kisebb egyházközségek is igyekeznek felzárkózni ezen a téren. A falusi iskolai hálózat a XVII. században egyre szerteágazóbbá válik. Ebben fontos szerepet játszanak a kollégiumok, melyek „szétterítik” Erdély-szerte a tudás magját. A felvilágosult abszolutizmus korában születnek meg az első iskolai törvények, melyek bizonyos szempontok és elképzelések szerint próbálják az iskolai oktatást egységessé, rendszeressé tenni. A „Ratio Educationis”, a „Norma Regia” és az 1784. évi népiskolai rendtartás céljai a „hasznos állampolgár” kinevelése. Bécs elképzelése nem volt könnyen kivitelezhető, ugyanis az erdélyi protestánsok ellenezték a beavatkozást, ragaszkodtak saját iskolarendszerükhöz. Ez azonban azt is jelentette, hogy – a későbbi negatív következmények elkerüléseért – a református egyház magára vállalta iskolarendszerének fejlesztését, korszerűsítését, egységesebbé tételét. A körülményeket és állapotokat figyelembe véve ez éppen a legjobbkor jött.

A XVIII. század második feléből származó egyházi forrásaink bővelkednek olyan feljegyzésekben, melyek azt bizonyítják, hogy a falusi oktatás egyre nagyobb problémákkal küszködik. Ezen problémák között találunk régebbi keletűeket, de újabbakat is. (Nem szándéksom példákat hozni, csupán a legjellemzőbb problématípusokat kívánom számba venni.) Jellemző volt általában az iskolamesterek hiánya, a meglévők újraválasztása, az oktatás minősége, a tananyag milyensége és az iskolaház kérdése. A korábbi időkben sokszor a lelkészi tevékenységet is végző tanító, a század vége felé már csak többnyire iskolai kérdésekkel foglalkozott. A tanítói pálya különválik a lelkészi tevékenységtől, a tanítók

hosszabb időre kapnak megbízatást egy-egy egyházközségben. Előtérbe kerül a viselkedési szokások, az erkölcsi magatartás kérdése. Sokasodnak az iskolamester és a lelkész közötti személyi összeférhetetlenséggel kapcsolatos esetek. Mind megannyi gátló és hátráltató tényező, mely az oktatás minőségének romlását okozta. Másfelől vizsgálva a kérdést, az oktatás azért nem – és nem is lehetett – igazán eredményes, mert külső körülmények is akadályozták: a szülők nem mindig engedték iskolába a gyerekeket, nem tartották be az iskola idejét, az iskolába induló gyerekek nem volt felszerelése. A szülők a mezőgazdasági munkák során többször kényszerültek arra, hogy gyerekeiket kivegyék az iskolákból, rá voltak szorulva azok segítségére is.

Az 1784-ben megjelent népiskolai rendtartás ezeket az áldatlan állapotokat volt hivatott felszámolni. Előírta, hogy az elemi iskolák a tanfelügyelőkön keresztül a Gubernium irányítása alá kerülnek, tehát az állam felügyelete alá. Megtiltotta az iskolaépületek más célra, mint a tanításra való használatát, ugyanakkor kikötötte, hogy csak bizonyítvánnyal rendelkező tanítót választhatnak az iskolák.¹ A rendtartás a 6-13 év közötti gyermekek számára kötelezővé tette az oktatást. E központi intézkedéssel párhuzamosan a református Főkonzisztórium is igyekszik kidolgozni egy olyan rendtartást, mely az iskolai oktatás felügyeletét hatékonyabbá tenné. 1786-ban jelenik meg az „Instructio”, melynek értelmében minden egyházmegye a képzett egyházi és világi emberek közül „*subalternus inspector*”-okat választ, kiknek pontosan körülhatárolt feladataik lesznek. Kovásznai István, az udvarhelyi református egyházmegye esperese 1785. szeptember 25.-én kelt levelében értesíti az egyházközségeket a kirendelt inspectorokról „*akik legalább minden két hétben egyszer a nevek után írt eklézsiában megfordulván, jól menjenek végire, ha a tanulásra alkalmas mind fiú s mind leány gyermekeiket feljártatják a szülők, ha classis vagyone, ha a mesterek szorgalmatosan tanítanaké, a gyermekekkel illendőképpen bánnaké, és a gyermekeket megpróbálgatván ki tanulni, ha épülneké.*”² Ezután közli a kinevezett inspectorok nevét és szolgálati helyüket: „*T. Bodor Pál és T. Pálfi Dénes uraimék inspiciálnak a nagygalambfalvi, kisgalambfalvi, betfalvi, rugonfalvi, keresztúri, fíjadfalvi és alsóboldogasszonyfalvi oskolákra, Csekefalvára is. T. Kis András és Balási Péter uraimék szenterzsébeti, kissolymosi,*

*nagysolymosi oskolákra és Szederjesre is. T. Kendi Sámuel és T. Követsi István uraimék bözödi, kőrispataki, etédi, küsmödi oskolákra és szolokmaira is. T. Jósza János és T. Málnási Gábor uraimék a siklódi, parajdi, sófalvi és kecseti oskolákra. T. Finta Ferentz és T. Bibartzfalvi János uraimék a sükei, fartzádi, hodgyai, felsőboldogasszonyfalvi oskolákra és Bikafalvára. T. Benkő Mihály és T. Gyárfás János uraimék az agyagfalvi, bögözi, ócfalvi, szentlászlói és kányádi oskolákra. T. Baktsi László uram az égeire és petkire. T. Tsákány László és T. Dáné János uraimék a dályai, bágyi, homorodszentmártoni, patakfalvi s telekfalvi, sándorfalvi oskolákra.”*³ Feladatuk, hogy legalább két hetente egyszer megforduljanak minden iskolában, ezenkívül minden hibákról tudósítsák az esperest, aki majd a további intézkedéseket illetően határoz. Kiss Gergely székelyudvarhelyi professzor, kit a Főkonzisztórium 1786. február 26-i gyűlésén a falusi népiskolák ellenőrzésével bízta meg,⁴ még ebben az évben 13 pontban foglalja össze az „alárendelt felügyelők” legfontosabb teendőit, melyet minden traktusnak elküld.⁵ A felügyelők párban járkák a falvakat, ellenőrzik az iskolamesterek tevékenységét, a gyerekek iskolába járását és ennek alapján évente kétszer jelentést küldnek a Főkonzisztóriumnak, decemberben és áprilisban. Meglehet, hogy az inspectorok rendesen végezték a kirótt feladatot, szigorúan ellenőrizték az iskolákat, de Kiss Gergely, majd II. József halála után az iskolafelügyeleti rendszer is a többi reform sorsára jutott. Két-három évnyi működés után elhalt.

Mint látjuk, a felvilágosodás szellemében fogant reformjavaslatok és törekvések nem voltak időtállóak, mélyrehatóak, a falusi oktatás állapota legtöbb helyen változatlan maradt. Az állapotokat mi sem mutatja jobban, mint az, hogy legtöbb iskolában nincs, vagy alig van néhány katekizmus és zsoltároskönyv, mely a gyerekek épülését szolgálná, vagy amely vezérfonalul szolgálna a tanítónak. A tankönyvek fontosságát és oktatásbeli szerepét Kiss Gergely az erdélyi református elemi iskolák felügyelője ismerte fel. Népiskolai felügyelővé való kinevezése után egyik első lépése volt, hogy tankönyvek kinyomtatását kérte a Főkonzisztóriumtól. Beadványában a magyar ábécés könyvet, magyar aritmetikát, egyházi történetet, keresztény etikát és történelmet nevezi meg, mint olyan tankönyveket, melyek a tanításhoz elengedhetetlenek.⁶

A Kiss Gergely által elképzelt tankönyvek és azok kinyomtatása nem történt meg, legalábbis nincs róla tudomásunk. A kérdés azonban nem került le a napirendről, és továbbra is a református elemi iskolák kérdésének egyik központi gondolata volt. 1829-ben a Főkonzisztórium 200 forintos pályázatot hirdetett iskolai tankönyvek készítésére, mely jutalmat most is, mint korábban annyiszor, a református nemesség egy-egy képviselője ajánlott fel.⁷ A jutalom elnyerésére az számíthatott, akinek munkája „...*legpracticaibb s kivihetőbb módon fogja kifejteni azt, hogy hazánkban a falusi nevelést a földművelő s mester emberek sorsához legcélarányosabban mi módon lehetne javítani, és, hogy mi módon lehetne a mint egy felől; a falusi tanítók vagy nem elegendő számmal lévő, vagy nem elég alkalmas individuumokból álló voltából fakadó akadályokat a lehetőségig elhárítani; úgy másfelől a tanulókra nézve azoknak számokat nevelni, szaporítani, a tanulásra való kedveket emelni, s a tanulhatást reájok nézve mentől könnyebbé tenni?*”⁸ A Konzisztórium elképzelése tehát két dologra vezette vissza a falusi oktatás áldatlan állapotát: egyrészt a kevés és nem mindig megfelelőképpen felkészült tanítókra, másrészt az iskolalátogatás alacsony fokára. A meghirdetett pályázat a jelek szerint nem hozott átütő sikert, ugyanis 1832-ben arról panaszkodik az egyházfőtanács, hogy a beérkezett munkák nem a legátfogóbbak és legjobbak, ezért ismét kihírdették egy évre.⁹ Ekkor született Salamon József kolozsvári tanár tollából „*A kölcsönös tanítás módjának rövid rajza*”, mely hamarosan egyik legismertebb és legelterjedtebb segédletként szolgált Erdély-szerte.¹⁰

Úgy néz ki, hogy a falusi iskolák kérdése továbbra is élénken foglalkoztatta az egyházi és világi hatóságok képviselőit. A Főkonzisztórium 1828-ban tartott gyűlésében kiemelten foglalkozott a falusi iskolák problémájával. Az október 6.-án és 7.-én tartott tanácskozáson négy fontos pontban rögzítették a legfontosabb teendőket: az iskolamesterek képzése, a tanítani szükséges tantárgyak, a szülők rábírása gyerekeik iskolába adására és az iskolai felügyelet.¹¹ Az első pontot illetően először találkozunk olyan elképzeléssel, melynek célja különválasztani a papi és a tanítói pályára készülő fiatalok oktatását. Cél az, hogy a tanítónak készülő fiatal egy professzor felügyelete alatt készüljön, „*ezáltal practice is elkészítődné arra, hogy a célnak megfelelő oskolamester váljon belő-*

le”.¹² A tanítandó tantárgyaknak a következőket javasolták és fogadták el: keresztény hitvallás, erkölcsi tudomány, egészségtan, számvetés és földmérés, természettan, történelem, hazai történelem, földrajz, állat- és növénytan, conceptusok (különböző fogalmazványok elkészítésének módja) és végül állategészségügy. Megfigyelhető, hogy az oktatásban fokozatosan kezdenek megjelenni és teret hódítani a gyakorlatiasabb, az egyszerű földműves emberek számára is fontosnak tartott diszciplínák. Talán az is lehetett ennek a célja, hogy a falusi gyerekeket iskolába csalogassák.

Egyik legérdekesebb és legtöbb eredménnyel járó intézkedés az volt, mely az iskolák felügyélését érintette. Ennek megszervezésére és lebonyolítására, valamint az iskolák állandó felmérésére létrehoztak egy központi és öt vidéki testületet. A „*centrális deputáció*” munkáját segítette az öt „*filiális deputáció*”, melyek központjai Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Nagyenyeden, Székelyudvarhelyen és Zilahon voltak. A Főkonzisztórium mind a központi testület, mind az öt vidéki testület felállítását kinevezéssel állapította meg. A centrális deputáció elnöke gróf Rhédei Ádám lett, tagjai pedig világi és egyházi személyekből lettek kiválasztva, grófok, bárók, kollégiumi professzorok és papok közül. Hasonlóképpen állt össze a filiális deputáció tagjainak sora is. A székelyudvarhelyi testület elnökének gróf Bethlen Sándort választották. Tagok voltak a kollégiumi professzorok közül néhányan, világi személyek és papok.¹³ Az udvarhelyi filiális deputáció hatáskörébe tartozott a Sepsi, Kézdi, Orbai, Erdővidéki és az Udvarhelyi tractusok felügyelete. Feladata volt beszedni az esperesektől a minden iskola által beadott conspectusokat (összeírások) és tudósításokat. Ezeket évente a centrális deputációhoz kellett felküldeni, mely a maga során továbbküldte a Főkonzisztóriumnak. Így a Főkonzisztórium ideális esetben évente átfogó képet kapott a falusi iskolai állapotokról: mennyi a tanköteles gyermek, abból mennyi jár iskolába, van-e tanító, hogyan tanít, mennyi a fizetése, van-e iskolaépület, van-e az iskolának megfelelő felszereltsége stb.

Az Udvarhelyszéki Református Egyházmegye Levéltárában található, 1830. január 31-én tartott filiális deputáció gyűlésének jegyzőkönyve szerint, a gyűlésen világi részről Ábrahámfalvi Ugron János adminiszt-

rátor és főkurátor, gróf Hídvégi Mikó Miklós főkurátor, Szöts András, Gyárfás Miklós, Sebessi István, Kis Zsigmond, Lukátsfi János, egyházi részről Pálffy Dienes esperes, Karátsoni Sámuel professzor, Csorja Ferentz, Bodola Sámuel vettek részt.¹⁴ A gyűlés napirendi pontjai többnyire megegyeztek a Főkonzisztórium 1829. április 27-én kelt levelében foglaltakkal: a korábban már említett 200 forintos könyvpályázat¹⁵, a polgári iskolák felállítása, iskolai felvigyázat és a gyerekek iskolába járásra kötelezése, valamint vélemények megfogalmazása a falusi iskolák állapotának jobbításáról. Az iskolák állapotának javításával kapcsolatosan több beadvány is érkezett: Beke János agyagfalvi paptól, Jantsó Áron kézdi református esperestől,¹⁶ de voltak „magános vélemények” is.¹⁷

Tulajdonképpen Beke János írása már korábban elkészült, hiszen gróf Kemény Miklós udvarhelyi egyházmegyebeli főkurátorsága idején próbálta rávenni a lelkészeket olyan „projectumok” megírására, melyek az iskolák jobb lábra állítását szorgalmazták volna. Ekkor született *„A triviális iskolákról irt gondolattya Beke Jánosnak agyagfalvi papnak 8. januarii az 1823. esztendőben”*.¹⁸ Az agyagfalvi lelkész, miután részletesen leírja a fennálló állapotokat, megnevezi a három legnagyobb bajt: a szülők hozzáállása, a tanítók felkészültsége és a tananyag. Majd ezek után levonja a következtetést: *„Igazítani kell hát 1^{ször} a szüléken, 2^{ször} a tanítókon, 3^{ször} a tanulmányon.”*¹⁹ Elképzelése szerint, a szülőket leginkább külső kényszerítéssel lehetne rábírní gyermekeik iskolába adására. Érdemes megfigyelni, hogyan ír – kissé gúnyosan – a korabeli pedagógiai módszerekről: *„Ma nálunk azok tartatnak legjobb tanítottoknak, akik repetitive úgy meg tudnak tanultatni valamit, hogy pereg a nyelvek, mikor mondják; innen elővesznek egy könyvet a vallásról, és egy kis geográfiai jegyzést, ezt meg taníttják szájja az utolsónak is, mint az elsőnek, mikoron producálni kell, él a közönséges fogással...”*²⁰ Ez szerint nem más, mint *„szem bé kötés, megtsalása az előljárósnak...”*²¹ A tananyag összeállításában óv a túlzott latin nyelvűségtől, de azt sem ajánlja, hogy teljesen kihagyják a latin tanítását, hiszen bárkinek lehet gondja majd egy levél, egy szerződés egy utasítás elolvasásakor, megfogalmazásakor. Igen nagy helyzetismeretről és tisztánlátásról, valamint kritikai szemléletről tanúskodik az említett írás. A véleményeket és jobbításra szánt

javaslatokat a filiális deputáció elfogadta és véleményezés céljából felküldte a centrális deputációhoz. Többnyire mindenik írás hasonló okokban látja a falusi iskolák alacsony hatásfokát: szülők szegénysége, iskola felszerelése, tankönyvek hiánya, iskolaház hiánya, a tanító személye. Az udvarhelyszéki falusi iskolai viszonyokra legjobban talán az agyagfalvi Beke János írásának elolvasása után tudunk következtetni.²²

A filiális deputáció tevékenységét jelzi, hogy az 1830-as évektől kezdődően évente statisztikai kimutatások készülnek az egyházmegyei iskolákról, az iskola látogatottságáról. Az egyházmegye levéltárában 1830, 1832, 1839, 1841, 1842, 1844 és 1845. évről maradt fenn ilyen statisztikai kimutatás.²³ Ezekben többé-kevésbé részletesen feljegyezték minden településről a következőket: népességszám, iskolakötelesek és iskolába járók száma, tanító neve, jövedelme és minősítése. A jelzett évekről az iskola látogatottságának fokát a következő táblázat mutatja:

év	tankötelesek száma	iskolába járók száma	%
1830	n. a.	1559	-
1832 ²⁴	-	1287	-
1841	1932	1462	75,67
1842	1971	1456	73,87
1844	2075	1836	88,48
1845	1988	1685	84,75

A reformkor éveiben tehát enyhe emelkedés látszik az iskolalátogatás terén, ami részben a fokozottabb ellenőrzéseknek és felügyeletnek is köszönhető. Emellett megszorító és félig-meddig kényszerítő intézkedések is szükségesek voltak a szülők jobb belátásra bírására, vagy a tanító megiregulázására. 1840-ben az erdélyi református püspök olyan levelet küld szét az egyházmegyéknek, melyben a generális zsinat határozata alapján előírja a papoknak, hogy csak azon gyermekek fölött kell prédikációt mondani temetéskor, akik rendszeresen látogatták az iskolát.²⁵ Egy másik, hasonló jellegű intézkedés a Főkonzisztóriumban fogalmazódott 1842-ben, és megtiltotta az iskolamestereknek, hogy kocsmát tart-

sanak, azaz, hogy italméréssel foglalkozzanak.²⁶ Emellett a tanítók és lelkeszek segítségül kérhetik a külső, katonai erőt, és kényszeríthetik a szülőt a gyerekek iskolába adására. Meglehet, hogy éppen ezeknek a – ma kissé durvának tűnő – intézkedéseknek köszönhetően nőtt az iskolába járó gyerekek száma.

A református egyháznak egy másik próbálkozása is volt a falusi népiskolákat illetően. Ez már egy olyan elképzelés volt, amelybe a híveket is aktívan be szeretete volna kapcsolni, és melynek célja az iskolai körülmények javítása és a szegény gyermekek tanfelszerelésének előteremtése lett volna. Ennek érdekében jött létre a Garasos Intézet, mely 1834-ben önkéntes adományokból – legalább egy ezüst garas – tanulmányi alapot hozott létre. Az Intézet pénztárába első években szorgalmasan gyűltek az újévi ezüst garasok, de a lelkesedés később fokozatosan apadni kezdett. A kimutatások a következő módon alakultak: 1835-ben begyűjtöttek 33 391 garast, 1836-ban 15 633-at, 1837-ben 15 926-ot, 1838-ban 4 943-at.²⁷ A számokból világosan kiolvasható, hogy a kezdeti lelkesedés a későbbiekben lassan-lassan odaveszett. Azért az akció nem volt teljesen sikertelen, mert a négy év alatt összesen begyűlt 3291 ezüst forintból a következőkre költöttek: 1000 darab színezett „földabrosz” és 10 000 darab „geographia” nyomtatásáért 1056 forint; 2000 bekötött új ábécés könyvért 200 forint.²⁸ A többi pénzösszeg nagy része tőkésítve volt, a maradék pedig nyomtatási költségként volt feltüntetve. Kétségkívül jelentős eredményként könyvelhető el, hogy egyszerre ennyi tankönyv és iskolai eszköz került a falusi iskolák használatába, de még ez sem tudta megoldani a hatalmas taneszköz hiányt. Továbbra is egyik legnagyobb problémája maradt a falusi oktatásnak az iskolák rossz felszereltsége, valamint a szegény gyermekek tankönyvvel való ellátása.

A fentiekben két korszak, a felvilágosodás és a reformkor oktatási reformpróbálkozásait igyekeztünk számba venni. Kiderült, hogy a kérdés minden korban másképpen, vagy legalábbis más szempontokat előtérbe helyezve került napirendre. Míg a felvilágosodás korában leginkább az egységesítés, a hasznos állampolgár kinevelése volt a kormányzat célkitűzése, és erre próbálta rávenni a református egyházat is, addig a reformkorban előtérbe kerülnek a helyi adottságok, sajátosságok kihasználását célzó elképzelések, a belső reformok. A református egyház

berkeiben, a reformkorban történt meg az első igazi oktatás-módszertani reform: az iskolamesteri és papi hivatás különválása, az anyanyelvűség, az új oktatási módszerek elterjedése, a tankönyvek és eszközök megjelenése. Ebben fontos szerepet játszottak azok a személyek, akik nap mint nap szembesültek az iskolai rendszer hiányaival, akik legjobban tudták, hol van a baj és hogyan kell azt orvosolni. Általuk és az ő támogatásukkal jöttek létre azok az intézetek és fórumok, ahol az oktatással kapcsolatos jobbító elképzelések nyilvánosságot kaptak, ahol a problémákra megpróbáltak megoldást keresni. A „Garasos Intézet” által kiosztott könyvek és eszközök, a filiális és centrális deputációhoz beküldött javaslatok, vélemények, a 200 forintos felajánlásra született pályamunkák együttesen járultak hozzá az oktatás körülményeinek, tartalmának, formájának javulásához. Kiss Gergely reformjavaslatai, Beke János és a többi „magános vélekedő” írása és hozzászólása a kérdéshez pedig azt bizonyítja, hogy Udvarhelyszék papjai, iskolamesterei is bekapcsolódtak az oktatásszervező és átalakító munkába. Az így kialakult és létrejött alapok a későbbiekben kiindulási pontként szolgáltak az általános népoktatás megszervezéséhez.

Függelék:

A triviális oskolákról írt gondolattya Beke Jánosnak agyagfalvi papnak 8^k januárii az 1823^k esztendőben

[f.2.r.] Millyenek a triviális oskolák közöttünk! Mi benne az hiba, vagy fogyatkozás? Hogy lehetne segíteni azokon?

Ennek bé állásának ideje volna Sz. Mihály nap tája; elbomlásának ideje Sz. György nap tája. De nem observáltatik, mert minthogy a falusi oskolák gazdaságot folytató mezei embereknek gyermekeikből áll nagyobbára mindenütt, a mezei gazdaság pedig Sz. Mihály napkor se szűnik meg mind addig míg barmaikot bé nem rekeszti a mezőről a téli idő, tanulni való gyermekeiket is a gazda szülék oskolába nem küldik, nem botsáttják holott sok szülék még szollani se tudják megtanítani gyermekeiket, hanem az oskolában kell megtanítani szóllani, halgatni, ülni és állani, egy szóval ita in moribus quam insendis initiálni. Fel kezdik tsak

ugyan adogatni a tisztt. pap sok intéseire Sz. Márton nap után, Advent heteiben, melyeket nyomban követnek a karátsoni Sz. Innep, a mikor [f.2.v.] egy kis pihenésnek és Innep szentelésnek van ideje: ilyen készülétre az Innepek elmulásával megjelenik a Sz. Visitatio, mindent kívánnának a tanító mestertől, hogy tanítványaival producáltasson, de ennyi időre minémű speciment lehessen egy olyan oskolában producálni, az hol hat A. B. Cet, kettő három syllabizálást, hét-nyoltz olvasást, négy öt repetitiót tanul, s egynek mégis ha van könyve, kettőnek nintsen, emellett mikor már az oskolának ilyen kemény bé állása meg van is, némelly szülék arról semmit nem gondolkodnak, hogy tsak egy napnak elmulatása is nagyon káros a tanuló gyermeknek, hanem ki fogják őket sokszor egy héten két nap is, sőt sokszor egy hétig is, mellyért a tanító még tsak ne is szóllyon. Ki ne látná hát, hogy itt a szülei szabadság felette ki van szélesítve? Én azért a tanítás béli első hibát helyeztetem a szülékben, a 2^k hiba vagyon a tanítóokban: ezek közül némellyik rest, némellyik tudatlan, némellyik ambitiosus. – aki rest, annak soha nem megyen a tanuló gyermek keveset az oskolába. [f.3.r.] ha egész héten tsak egyszer mennének fel se bánná, arról semmit se gondolkodik, tanulnak? Nem tanulnak? Ottan-ottan vacatiót is enged hol fél napot, hol egész napot, hol két napot. – aki tudatlan, a mást nem tanít, a vak nem vezetheti a világtalant. – aki ambitiosus, fantasta, noha ez is tudatlanságnak czímere, de lehet az ilyenben még valami jó mag, ha meg rostáltatik, az ilyen keveset curallya oskoláját, alatonságnak nézi magának, egy gyermeket betűre, syllabára, szora tanítani, mikor megmondja kettzer, a [...] gyermek egyszer se tudja, amaz indulatba jó, szitkozódik, megveri, kínozza a gyenge gyermeket, melly mián a gyermek elidegenedik a személlytől meg irtózik a tanulástól, és az szülék minden igyekezetek és költségek mellett is lészen semmi a gyermekből. Ma nálunk azok tartatnak legjobb tanítóknak, akik repetitive úgy meg tudnak tanultatni valamit, hogy pereg a nyelvek mikor mondják; innen elő vesznek egy könyvet a vallásról, és egy kis geografiai jegyzést, ezt meg tanítyák szájja az utolsónak is, mint az elsőnek,

mikoron [f.3.v.] producálni kell, él a közönséges fogással, és aki nem ismeri a betűt, Sebőkből jól felel; aki nem tud olvasni historicusnak esmerszik: mi ez, ha nem szem bé kötés, megtsalása az előljárásnak, a tanulni való gyermek idejének elvesztegetése, ő sem nem notióból, sem nem judiciumból mondja, hanem tsak mint a szajkó hangoztattya amit hallott. Fundamentumot kell előbb tsinálni, s osztán lehet állandó épületet rakni, e pedig úgy esik meg, hogy előbb tanullynon betűt, azután sillabát, szót és osztán dolgot, mikor annyira evalualódva van tehettsége, hogy a nyomtatott dolgot meg tudja olvasni, és érti, osztán kezdje meg tanulni s meg tartani. Hibának nézem azt is, hogy a falusi oskoláinkban egy hang deák sort se tanítanak; egy falusi oskolából minden gyermek nem mehet a Collegyomba, hanem lesznek bővebben falusi gazdákká, kik között gyakran fordulnak elő contractusoknak, testimoniumoknak, admonitioknak, instructioknak, tiszti commisioknak írások és olvasások, mellyekben lévő szokott terminusoknak megértése nem lehet meg deák esmerete nélkül. Igazítani kell hát 1^{ször} a szüléken, 2^{ször} a tanítókon, 3^{ször} a tanulmányon.

[f.4.r.] a, A szüléken úgy lehetne igazítani, ha per viam Gubernii meg parancsoltatnék terhes büntetés alatt, hogy minden ember arra való gyermekét oskolába jártassa, taníttassa, és a processualis tisztnak serio injungáltatnék, hogy arra szoross ügyelettel légyen, és a negligentiát s annak okát tudakolja ki, még pedig nem mástól, az hol igen könnyen meg tsalattatik, hanem a tanító mestertől, akinek diurnale protocolluma légyen, és abból demonstrállyon.

b, a tanítóknak választásában kell szemeseknek lenni [...], azaz előbb jól meg kell esmerni kik és mik légyenek, akik oskola mesteri s annál fogva tanítói hivatalra szánják magokat s az arra szükséges tudományokban meg is próbáltassanak, azt ne tsak kenyér keresésből, hanem interna vocatioból vállalyák, és a magok viseletek is légyen ahhoz való, szelídek, alázatosok, nyájasok, és a magok indulttyaikkal urai legyenek, magokat tudják szeretetni a tanuló gyermekekkel, egy mozdulásból, egy szóból meg

szereti a gyermek tanítóját, és ugyan abból meg is unnya, olyan okosságúnak kell hát lenni a tanítóknak, kik a kettő között tudjon hasznosan előmenni.

[f.4.v.] c, a tanulmány légyen, hogy legelőbb tanullyon meg olvasni, ez alatt lehet esmertetni a teremést, hogy ő maga is az, és semmi magától nem lett, és nem is állhat fenn, van aki azt teremtetten; e maga nem teremés, hanem teremő – Isten – ki örökké való ki allattyában egy, személyében három, Atya, fiú, sz. lélek; és mikor tud értelemmel olvasni, osztán kell memori-záltatni, és a hitnek fő fundamentumait megtanultatni, s úgy a deák írásban olvasásban gyakorolni, ehhez járulhat arithmetika, ének, sok félét egyszersmind tanítani nem kell, mert a gyermek-nek fejibe zavart csinál. Minthogy pedig ami keveset téiben tanul a gyermek, nyáron által elfelejti; igen helyes lenne vasárnapon-ként egy-egy órát arra kiszakasztatni, hogy az iskolai tanító, tanításait revocállya, és erősítse azokban gyermekeit.

JEGYZETEK

1. Fazakas István: *Vallás- és neveléspolitikai Erdélyben a fevilágosult abszolutilizmus korában*. Csíkszereda, 2003. 131.
2. Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára (a továbbiakban UREL). Régi ügyiratok 31/1/2.
3. Uo.
4. Sebestyén Kálmán: *Erdély református népoktatása 1780-1848*. Bp., 1995. 54.
5. Uo. 46-48.
6. „1. Abc-és könyveket, melyben deákul ne lenne semmi, hanem csak magyarul, olyan formán, mint Liptiában 1775-ben németül jött ki. ... 2. Egy Arithmetikácska magyarul. 3. Az Anyaszentegyháznak históriáját. 4. A Keresztyén etikának első kezdeteit, ... 5. A Haza Históriajának rövid, de bővebbecske summája...” A Református Főkonzisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában (A továbbiakban: FőkonzLvt.). 187/1786.
7. Báró Wesselényi Miklós 100 forintot, báró Wesselényi József 50 forintot és gróf Bethlen Elek 50 forintot. Lásd Sebestyén Kálmán: i. m. 70.
8. UREL. Régi ügyiratok 61/2. A 110/1829. számú konzisztórium leirat.
9. UREL. Régi ügyiratok 52/22. A 197/1832. számú konzisztórium leirat.

10. Sebestyén: i. m. 70-71.
11. FőkonzLvt. 338/1828.
12. Uo.
13. A tagok névsora: Ugron János, gróf Bethlen Domokos, gróf Mikó Miklós, Donát József, Major Szöts András, Sebessi István, Lázár Dávid, Gyárfás Milós, Antos József, Antal Imre, Kiss Sigmond, Bodor Pál, Magyarosi József, Csiszár Mihály, Bodola Ferentz, Kováts Sámuel, Gödri Ferentz, Intze József, Nagy Ferentz, Benkő Gergely. Lásd FőkonzLvt. 338/1828 – belső lap, a deputációk kijegyzése.
14. UREL. Régi ügyiratok 123/6. Jegyzőkönyv.
15. Lásd 7. és 8. lábjegyzet.
16. UREL. Régi ügyiratok 123/6. A kézdi evang. ref. egyházi kerületben lévő iskolák jobbítására tzelozó gondolatok. 1830. jan. 28.
17. UREL. Régi ügyiratok 123/5. Magános vélekedések a falusi iskolák jobb lábra lehető állíthatások tárgyában; a Sz. Udvarhelyen 31. januarius 1830. tartott Filialis Deputatio gyűlésében.
18. Az írás megtalálható az Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltárában. UREL. Régi ügyiratok 84/1 jelzet alatt. Lásd függelék.
19. Uo. f.3.v.
20. UREL. 84/I f.3.v.
21. Ezek után érdemes lesz jobban megvizsgálni az iskolai jelentések tanulók felkészültségéről szóló bejegyzéseit is.
22. Lásd függelék.
23. Az 1830. évi kimutatás 123/11 szám alatt, az 1832. évi 123/20 szám alatt, az 1839. évi 123/23 szám alatt, az 1841. évi 123/25, az 1842. évi 123/26, az 1844. évi 123/27, az 1845. évi 123/28 szám alatt található az egyházmegyei levéltárban (UREL. Régi ügyiratok).
24. A tankötelesek száma nincs minden település esetében feltüntetve, így csak az iskolába járók számát közöljük.
25. UREL. Régi ügyiratok 59/11.
26. UREL. Régi ügyiratok 57/6. 162/1842-es konzisztórium rendelet.
27. UREL. Régi ügyiratok 55/3/c. A 301/1838 számú konzisztórium leirat. Udvarhelyszéken 1835-ben 2978, 1836-ban 1887, 1837-ben 384 garas gyűlt össze, 1838-ból már valószínű, hogy egy sem, hiszen a kimutatásban üresen maradt a rá vonatkozó hely.
28. Uo. A Garasos Intézet kasszájának kimutatása.

KOLUMBÁN ZSUZSÁNNA

Egyházi és világi értékrend-módosulások a XIX. századi Székelyföldön (a válóperes iratok fényében)

A XIX. század Európa számára a megújulást, a modernizációt jelentette. Ebben a korszakban gyors fejlődési folyamaton esett át a gazdaság, növekedett az életszínvonal, átalakult a régi demográfiai szerkezet, a bonyolult területi és társadalmi viszonyok egyszerűsödtek, a politikai térkép ésszerűbbé vált. Ezek a változások nagymértékben befolyásolták a közgondolkodást, új eszmék jelentek meg, a korábbi nézetek új formát öltöttek.

Bár az átalakulás tagadhatatlan, ez a folyamat nem egyszerre és nem azonos mértékben játszódott le Európa minden régiójában. Az öreg kontinens egyik, fejlődésében megkésett mikróregiója volt a Székelyföld is. A XIX. századi politikai események és az általános megújulási folyamat, ha kisebb erővel és időben megkésve, de itt is éreztették hatásukat.

Jelen tanulmány célja, hogy a XIX. századi székely társadalom közgondolkodásának, erkölcsi értékrendjének átalakulására derítsen fényt. Egy igen nehezen feltárható jelenségről lesz szó a következőkben, hiszen a közösség „véleménye”, az egyénnel szembeni elvárásai ritkán rögzítődtek írásban. Ám ahhoz – amint azt a székelység történelmét kiválóan ismerő történész Imreh István írta –, hogy a társadalmat és a benne élőket igazabban láthassuk: meg kell ismernünk azt az értékrendet, amelyet a szükségleteit kielégíteni, az önmagát megvalósítani vágyó ember mérceként állított fel.¹ Olyan forrásokat kell keressünk tehát, amelyek megismertetik velünk a hajdanvolt kisemberek erkölcsi világát, hagyományos értékrendjét, egyes emberek ellenállását a mindenkori elvekkel szemben és a hagyomány által szentesített rend lassú átalakulását. Az ősök etikai síkon való vizsgálására alkalmas források közt megemlíthetők a boszorkányperek jegyzőkönyvei,² a falutörvények és falujegyzőkönyvek,³ valamint a vizsgálati és vizitációs jegyzőkönyvek.⁴

A tanulmányunk által értékesített forrásanyag talán kissé eltér jellegében az előbb említettektől, azonban eddig ismeretlen szemszögből világítja meg a XIX. századi székely társadalom erkölcsi világát, hagyományokon alapuló értékrendjét és annak változásait. Az Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltárában található válóperes iratokról, a parciális zsinati jegyzőkönyvekről és a házassági törvényszék jegyzőkönyveiről van szó,⁵ eddig ismeretlen, feldolgozatlan forrásanyagról, amely egyaránt tartalmaz néprajzi, demográfiai, jog- és egyháztörténeti adatokat.

Elemzésünk időben a XIX. századra, térben pedig az udvarhelyi református egyházmegyét alkotó településekre terjed ki. Mivel az említett forrásanyag által szolgáltatott információkat egy tanulmány keretei közt kell bemutatnunk, az összegyűjtött anyagból főként a családbomlás okait tartalmazó idéző leveleket, a tanúvallomásokat és a református egyház bíraskodási funkcióját betöltő intézmény által hozott ítéleteket fogjuk hasznosítani. Azokat a dokumentumokat tehát, melyek által fény derül a református székely kisemberek együttélési szabályaira, a református egyház által felállított értékrendre, az említett két értékrend közötti kapcsolatra, valamint a XIX. század folyamán bekövetkezett változásokra. Mellőzzük az egyház ellenőrző rendszerének kialakulását és működését, az egyházi törvénykezés részletes értelmezését és a református család, a házasság intézményével kapcsolatos adatok elemzését.

Az udvarhelyi református egyházmegye történetére vonatkozóan, nagyon kevés forrásanyaggal rendelkezünk. A kutatható állapotban maradt levéltári anyagból megállapíthatjuk, hogy a XVI. században lezajlott reformáció jelentősen megbolygatta a Székelyföld egyházi szerkezetét is. A középkori egyházi beosztás átalakult, új csoportosulások jelentek meg, melyek eredményeként a csiki, marosi és udvarhelyi kerület már nem alkotott egységet.⁶ Az udvarhelyi egyházmegye kialakulását a reformáció századának 80-as éveire tehetjük. Erre enged következtetni többek közt Agyagfalva jegyzőkönyvében egy 1815. évi bejegyzés, mely az egyházmegye egy 1579. évi határozatára utal vissza.⁷

Területi szempontból az egyházmegyét a XVII. században 42 anyaegyház és 18 leányegyház alkotta. Az anyaegyházak közül nyolc megyei területen feküdt, következésképpen az egyházmegye határai nem egyez-

tek meg Udvarhelyszék határaival. Ezek a községek, a nagyszebeni egyházmegye 1808-ban való létrehozásával, kiszakadtak az udvarhelyi református egyházmegye fennhatósága alól, melyet így az általunk vizsgált periódusban 35 anyaegyház és a hozzájuk tartozó leányegyházak alkottak.⁸

Az udvarhelyi református egyházmegye népességére vonatkozóan az 1850-es népszámlálás alapján végeztünk számításokat. Amint kiderült, az egyházmegyét alkotó helységek összlakossága 41 717 főre tehető, melyből 27 559-en voltak református és evangélikus vallásúak.⁹ A lakosság nagy része földműveléssel foglalkozott, annak ellenére, hogy a Székelyföldön soha nem léteztek a mezőgazdaság folytatására optimális feltételek. A székely családfők általában kis birtokkal rendelkező személyek voltak. Általános napi jövedelmük egy napszamos napi jövedelmének, vagyis 20 krajcárnak felelt meg.¹⁰

Elmondhatjuk tehát, hogy egy elég számos és aránylag szegény, a mindennapi gondok által emésztett társadalommal van dolgunk, mely számára a XIX. században az első és legfontosabb intézmény a család volt. Minden egyén igyekezett megházasodni, hiszen ez volt a család, a földi biztonság létrehozásának egyedüli eszköze. A család a társadalomban betöltött sokoldalú szerepe által – a gyereknevelés és nevelés, a rend és erkölcs fenntartása, a szexuális élet törvényesítése, az anyagi életkörülmények biztosítása és a szerzett javak öröklésének rendezése – mindekor az egyházi és világi hatalom fennhatósága, ellenőrzése alatt állt. A református egyház a családot, a hívek szaporításának elsődleges eszközét, egy erkölcsi alapokon nyugvó köteléknek tartotta, melynek legfontosabb feladata az emberi lény boldogságának biztosítása.¹¹ Éppen ezért különböző szabályok, törvények által megpróbálta ellenőrzése alatt tartani az élet három nagy állomását: a születést, házasságot és halált, a cölibátust pedig elvetette, ahogyan a társadalom is.¹²

Az egyház és a világiak állandó ellenőrzése, a társadalom elvárása ellenére mindig léteztek olyan esetek, melyek a család felbomlásához vezettek. A válás, a párkapcsolat jogi szempontból történő felbontása, a XIX. század folyamán az egyház ellenőrzése alatt állt, miközben a világi hatalom az egyház bíráskodási intézménye által átadott „bűnösök” felett gyakorolta hatalmát 1894-ig.¹³ A válóperek színtere így 1800-1868

között a parciális zsinat, 1868-1894/95 között pedig a házassági törvényt szék volt.

A válóperekkel kapcsolatosan nagyon sok probléma tárgyalható, mint a tanúvallomások vagy az ítélet, mely nem kizárólag a válás kimondása lehetett, de mindenek közt talán a legfontosabbak a családbomlást okozó bűnök. Az általam tanulmányozott válóperek¹⁴ esetében megfigyeltem, hogy a perek 63%-át (mind a század kezdetén, mind pedig annak második felében) a nők kezdeményezték a következő okokra hivatkozva:

- nem szeretetből ment férjhez, szülei erőltették bele a házasságba
- férje részeges, alkoholistája, a család pénzét italra költi
- férje agresszív, bántalmazza a gyerekeket
- a férj „nyilvános parázna”, esetleg vadházasságban él egy más nővel
- férjének törvénytelen gyereke született
- párja rossz gazda, rossz családfő, családját eltartását biztosítani nem tudja
- férje gyógyíthatatlan betegségben szenved, esetleg olyan testi hibája van, ami a gyereknemzést lehetetlenné teszi

A férfiak által indított válóperek esetében általában az előbb felsorolt válóokok fordítottjával találkozunk, vagyis a feleség paráznaságával, törvénytelen gyerek születésével, a gazdaság és a család elhanyagolásával, káromkodással, alkoholizmussal, gyógyíthatatlan betegségekkel, testi hibákkal, szexuális tehetetlenséggel. Természetesen léteztek olyan válóokok is, melyek nemhez kapcsolódtak, mint például a veszekedés, a veszekedős jellem a nőkhöz, a verekedés a férfiakhoz.

A fennebb említett válóokok, „bűnök” nem külön-külön, hanem mindig csoportosan jelennek meg. Például az alkoholizmus, mind a nők, mind a férfiak esetében, az agresszivitással, verekedéssel, veszekedéssel, káromkodással illetve a gazdaság és a család bizonyos mértékű elhanyagolásával társult. Ugyanúgy a paráznaság, tehát a szexuális hűtlenség, a házastárssal való kapcsolat megromlását, a családhoz kapcsolódó kötelezettségek bizonyos fokú mellőzését okozta.

A családbomlást okozó vétkek közt létezett egy ranglétra, egy hierarchia is, pontosabban kettő: a református székely társadalom hagyományokon alapuló értékrendje, valamint a református egyház által kialakí-

tott értékrend. Az említett két értékrend közt nagyon sok a közös elem, hiszen az egyház volt az újkor társadalmára legnagyobb hatással lévő intézmény, de számos különbséget is megfigyelhetünk. Például míg a református egyház a család intézménye ellen elkövetett legsúlyosabb bűnnek az erőszakon alapuló házasságot tartotta, mivel az Isten előtt kimondott eskü ebben az esetben hamisnak minősült, addig a társadalom a bűnök hierarchiájának élére a szexuális bűnöket, illetve a gazdasághoz, családhoz kapcsolódó kötelezettségek elhanyagolását helyezte. A XIX. század folyamán a székely társadalom erkölcsi világa, értékrendje lényeges változáson esett át. A társadalmi mentalitás szintjén végbement átalakulást kiválóan érzékelteti többek közt a káromkodásnak, mint a közérkölc ellen elkövetett bűnnek a fokozatos eltűnése, az erőltetett házasságok számának csökkenése stb.

Amint már említettem a válóokok, a családbomlást okozó bűnök a válóperes iratokban sohasem külön-külön, hanem csoportosan jelennek meg. Ennek ellenére elemzésük, áttekinthetőbb bemutatásuk kedvéért a következőkben egyenként tárgyaljuk őket.

Az erőltetett vagy szülői akaraton alapuló házasság

A szülők akaratából kötött házasság a teljes XIX. század folyamán a leggyakrabban tapasztalható jelenség a válóperes iratokban. (Meg kell jegyeznünk, hogy ezen esetek száma mindenképpen csökkenően volt.) A XIX. századi református székely családokon belül szinte akadály nélkül érvényesült a szülők hatalma, de leginkább az apa akarata. Ehhez hozzájárult az is, hogy a lányok férjhez meneteléhez és a „kiskorú”, önálló gazdasággal még nem bíró fiúgyerekek házasságához, az egyházi törvények szerint kötelező volt a szülői beleegyezés.¹⁵

A házasságra erőltetéssel mindkét nem esetében találkozunk, de míg a fiúk esetében „rábeszélésről”, „győzködésről” van szó, a lányok esetében erőltetésről. A XIX. században még nem tartották fontosnak a nők érzelmeit, nem volt fontos a lány személyes, lelki vonzódása jövőendőbelijéhez. Ezt a tényt támasztják alá a házasságra erőltető szülők kijelentései, mint a következők: „meqlásd a házasság után, majd megszereted”, „a gazdagság megszeretteti majd veled”, „jó gazdaember, nagy jószága van, vele jól megélhetsz, s majd megszereted” stb. A házasság aktív fele

tehát a férfi volt, ő kérte meg a házastársként általa vagy szülei által kiválasztott lány kezét.

A szülők által való házasságra erőltetés minden esetben anyagi jellegű okokra vezethető vissza. Például a lányok számára férjnek kiválasztott legény már külön gazdasággal bírt, jó gazda, szorgalmas ember, aki képesnek látszott egy család eltartására, esetleg gazdag örökségnek nézett elébe vagy köztisztvisletnek örvendő nemes ember volt, köztisztviselő, tanult személy.¹⁶ Sokszor megesett viszont, hogy a magát gazdagnak kiadó férfiúról később kiderült, hogy vagyontalan, a nemes emberről pedig, hogy közönséges szélhámos.

A házasulandó fiúknak a szülők az előbbiekhöz hasonló meggondolásból választottak jövődöbelit. Például a lány gazdag családból származott vagy egyedüli gyerek volt, tehát az apa gazdaságát egyedül örökölte.¹⁷ Ez utóbbi akkor volt lényeges szempont, ha a fiú családjában több volt a fiúgyerek, tehát az öröklés a gazdaság felaprózódását okozta volna. Természetesen a szülők által kiválasztott lány sem bizonyult mindig tökéletesnek, így rövid időre a házasság után a fiú indított válópert felesége lustasága, rossz neveltetése, kényessége, macacssága alapján.

A házasságra erőltetéssel kapcsolatosan kell megemlítenünk az árva, gyámok által nevelt fiatalok helyzetét is. Ezekben az esetekben a gyám azért választott párt nevelt gyereke számára, hogy saját vagyonának felaprózódását elkerülje.¹⁸ A módszerek, melyek által a szülők akaratakat kiviteleztek, igen változatosak voltak. Találkozunk olyanokkal, akik szép szavakkal, hitegetéssel próbálkoztak, mások viszont vagyonukból, örökségükből való kitagadással fenyegetőztek vagy megverték az akaratauknak ellenállót.

Amint már említettem a református egyház szemében az erőszakon alapuló házasság a legnagyobb bűnként jelent meg, melyet a család intézménye ellen el lehetett követni, hiszen a házastárs, az egyház, a társadalom félrevezetését jelentette, valamint az Isten előtt való hamis eskütételt. Éppen ezért e házasságokat minden erkölcsi alapot nélkülöző kapcsolatoknak tekintették, a válást azonnal kimondták, a bűnös felet pedig eklézsiakövetésre ítélték. A XIX. század második felében a nyilvános megszegényítő büntetések alkalmazását beszüntették, így a század

vége felé kizárólag pénzbeli büntetéssel találkozunk. Érdekes megjegyeznünk azonban, hogy míg a század elején a hamisan esküvőt büntette az egyház, a század második felében a pénzbeli büntetés a házasságot erőltető szülőket sújtotta.

A református székely társadalom más szemmel tekintett az erőltetett házasságokra. Amint a tanúvallomásokból is kiderül, az események szemtanúi nem magát a házasságra való erőltetést helytelenítették, hanem a fiatalok nyilvános verését, mint a szülői akarat kivitelezésének módszerét.

Vadházasság

A szexuális élethez kapcsolódó bűnök első és legsúlyosabb formája a vadházasság. Tulajdonképpen két fél törvénytelen, tehát házasság nélküli együttéléséről van szó, mely úgy testi, mint lelki kapcsolatot feltételez, valamint egy közös gazdaság fenntartását.¹⁹ Ilyen jellegű kapcsolat vagy kiskorú személyek közt, akik még nem érték el a házassághoz szükséges kort, vagy – a mi esetünkben – családjukat elhagyó személyek közt alakult ki.

Az egyház és a világi hatalom elsődleges célja a vadházasságok elkerülése, illetve a már létező törvénytelen kapcsolatok törvényesítése és ellenőrzése volt. Ezért ezen esetekben a válást azonnal kimondták, a bűnöst pedig pénzbeli büntetésre ítélték. A házasság nélküli, törvénytelen együttélés főként a XIX. század utolsó évtizedeire volt jellemző, az említett esetek száma pedig állandóan növekedett. Így, míg 1874-ben 4 esetben mondtak ki válást vadházasság vétke alapján, 1884-ben már 8, 1895-ben pedig már 12 esetről beszélhetünk.

Ha megpróbáljuk összefoglalni a vadházasság okán felbomlott családokban lejátszódott eseményeket, a következőket állapíthatjuk meg: egy bizonyos ideig tartó együttélés után a veszekedések, esetleg az egyik fél alkoholizmusa, paráznasága miatt a nő hazaköltözött szüleihez vagy szeretőjéhez, akivel vadházasságban élt tovább. Az egyedül maradt férfi egy más nőt vitt házához, akivel mint feleségével, tehát vadházasságban folytatta életét. Ezekben az esetekben, mikor a férfi a bűnös fél, a házhoz vitt új asszony a védekezés során általában mint szolgáló jelenik meg.²⁰

A vadházasság tagadhatatlan jele azonban minden esetben a közös gazdálkodás, illetve egy közös gyerek születése volt.²¹

A XIX. század utolsó évtizedeiben egy újabb jelenséggel találkozhatunk ami a vadházasságok kialakulásának kedvezett. A Romániába, munkásnak, illetve szolgálonak való elszegődésről van szó, mely kezdetben a férfiak, majd a nők estében is állandó „szokássá” vált. Az említett országba távozott személyek sok esetben új párkapcsolatot alakítottak ki anélkül, hogy előző, törvényes kapcsolatukat felbontották volna.²² Az otthonmaradt fél a Romániába távozott rokonok, ismerősök által vagy ritkán levélben értesült párja vadházasságáról, mely alapján kérte elválasztásukat.

Paráznság

A házastársi hűtlenség második formája, a paráznság, a házassági köteléken kívüli kiegyensúlyozatlan szexuális életet jelentett. A paráznság, úgy az egyházi hatalom, mint a református társadalom nézőpontja szerint, a család intézménye ellen elkövetett egyik legsúlyosabb bűnnek számított, következeképpen azonnali válást vont maga után. Az újkor kezdetén még alkalmazott halállal való büntetéstől²³ már távol járunk, de a XIX. századi nyilvános parázna személy is a legsúlyosabb büntetést kapta: az exkommunikációt (a közösségből való kizárást), a ligázást (az újabb házasságtól való eltiltást) és a világi büntetésre való átadást. A XIX. század második felében, az egyház büntető mechanizmusának átalakulásával, kizárólag pénzbeli büntetést alkalmaztak.²⁴

A paráznsággal is mindkét nem esetében találkozhatunk, azonban a nők által elkövetett bűn mindig súlyosabbnak minősült, mivel törvénytelen gyereket hozhatott a családba, aki alaptalanul a családfő vagyonának örökösévé vált. Ezt a tényt bizonyítja az is, hogy a XIX. század elején a parázna nő büntetése súlyosabb volt az ugyanazon bünt elkövető férfi büntetésénél. Így, míg a nyilvános parázna nőket exkommunikálták, tiszti büntetésre ítélték és ligázták, a férfiaknál ezen utóbbi büntetés elmaradt.²⁵ Az egyházi szabályok szerint az a parázna, aki elszenvedte az egyház által kirótt büntetést, elnyerte bűneinek bocsánatát, azonban, amint az a tanúvallomásokból is kitűnik, a társadalom megvetése végig-

kísérte a bűnös életét. A nyilvános parázna elveszítette társadalmi státusát, szavait megkérdőjelezték.

Itt kell azt is megemlítenünk, hogy mennyire nehéz lehetett másokat félrevezetve paráznaként élni. Az évszázadokra visszanyúló hagyományok szerint élő társadalom élesen figyelte a közösség minden tagját, nem feltétlenül kíváncsiságból vagy rosszsziszteműségéből, hanem az egymásért való felelősség érzése miatt. Nagyon gyakran találkozunk ezért a tanúvallomásokban a következőkhöz hasonló kijelentésekkel: „láttam, hogy egy idegen ment be a szomszéd házába, utána mentem hát hadd lássam, mi történik”, „láttam, hogy éjfél után is világ van a hátulsó szobában, ezért belestem az ablakon”, „észrevettem, hogy éjjel egyedül távozott a házból, utána mentem...” stb.

Ugyancsak a tanúvallomásokból derül ki az is, hogy mit minősített a társadalom a paráznaság első jeleinek:

- férjes nőt férje távollétében idegen férfi társaságában láttak
- egy feleség idegen férfit engedett házába
- férjes nő idegen férfi szekerére ült, tőle ajándékot fogadott el
- egy nő férje távollétében egyedül vagy idegen férfi társaságában bálba ment
- nős férfi túl gyakran utazott, főként városokba, felesége hiányában
- egy férj idegen nőnek ajándékot vett
- nős férfi idegen nő házában hált, saját házába idegen nőt engedett, idegen asszonyt bálba hívott
- nős férfi kocsmákba, mulatóhelyeken töltötte idejét stb.²⁶

Kijelenthetjük tehát, hogy a társadalom elvárásai szerint egy feleségnek férje távollétében nem volt tanácsos a házból hosszabb időre távozni, idegen emberekkel társalogni, mulatni vagy utazni. Egy nős férfi számára pedig ugyanúgy kerülendő volt az idegen nőkkel való társalkodás, mulatás vagy a nem gazdasági célú utazás.

Törvénytelen gyerekek

A szexuális élethez kapcsolódó bűnökkel, a vadházassággal és paráznasággal összefüggésben kell említenünk a törvénytelen gyerekek problémáját is. Ezek az esetek a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok nem kívánt következményei voltak.

Azért, hogy a törvénytelen gyerekek születését elkerüljék, úgy a világi, mint az egyházi hatalom egy sor óvintézkedést vezetett be különböző szabályok, törvények által, mint például az éjszakai mulatóhelyek működésének korlátozása, mivel ezek kedvező feltételeket teremtettek a fiatalok számára az alkohol tartalmú italok fogyasztására, verekedésre, veszekedésre és a tiltott szexuális kapcsolatok létrehozására. A szabados viselkedést büntették, a pap és az iskolamester pedig kötelezettségként kapta, hogy családjával együtt példaként szolgáljon a fiatalok számára.²⁷

A törvénytelen gyerekeknek életet adókat, a törvénytelen születésű gyerekeket számon tartották. Törvénytelen voltuk bevezetődött az anyakönyvekbe, így a keresztlevéltre is feljegyződött. A törvénytelen gyerekeknek életet adók magukon viselték a társadalom bélyegét. Tanúvallomásuk érvénytelennek minősült, társadalmi státusukat elveszítették.²⁸

Világos, hogy a törvénytelen gyerekek nemzésének vétke mindkét nemhez kapcsolódik, azonban míg a férfiak esetében e bűn elkövetésére a vadházassággal és a paráznaság vétkével kapcsolatosan derül inkább fény, a nők esetében más jelenségeket is megfigyelhetünk. Így például a terhessége miatt férjhez menő lány esete, aki becsületét menti, törvénytelen szexuális kapcsolatát titkolja, attól függetlenül, hogy a választott pár a gyerek apja vagy sem, tud a nő terhességéről vagy sem. Megemlíthető ugyanakkor az erőszakos testi közösülés miatt terhesen maradt nő, illetve az úr, a házigazda által terhesen hagyott szolgálólány esete is.

A törvénytelen gyerek születése legtöbb esetben paráznaságra vagy vadházasságra vezethető vissza, tehát a válást e bűnök alapján mondták ki.²⁹ A törvénytelen gyerekeknek életet adó nő, illetve a törvénytelen gyereket nemző férfi büntetése az exkommunikálás, ligázás és a tisztí büntetésre való átadás volt.³⁰

Veszekedés. Verekedés.

Az egyházi szabályok szerint a veszekedős jellem, mely szinte kizárólag a női nemhez kapcsolódott, másodfokú bűnnek minősült, tehát nem jelentett válóokot. A XIX. századi református székely társadalom erkölcsi világának megfelelően a családi életben a vezető szerep a férfit, a családfenntartót illette meg, tehát a nő köteles volt férje akaratának alávetni magát, mind a gazdasági, pénzügyi dolgok tekintetében, mind

pedig a szexualitás terén.³¹ Következésképpen a veszekedős jellem minden esetben azt jelentette, hogy a nő megkérdőjelezte férje vezető szerepét, ezen vétek pedig, más hasonlókkal együtt „engesztelhetetlen gyűlölséghez”³² vezethetett, amely már a válások egyik fő okát képezte.

A veszekedős, házsártos feleség képe több valóper irataiban fellelhető, főként olyan bűnökkel kapcsolatosan, mint a paráznaság, az alkoholizmus, a gazdasággal, családdal járó kötelezettségek elhanyagolása vagy kivitelezésükre való képtelenség.³³ Az asszonyok házsártosságát elszenvedők a következőképpen mutatták be a XIX. századi feleségek fent említett vétkét:

- „... 11. esztendeje, hogy nőül vettem alperes nőt, s ezen egész idő alatt alperes nőnek nyelvéssége, dacos magatartása kiállhatatlanná tette vele az életet. Alperes nő gyanús magatartású, gyanús életet folytat, hűtlenségét az utóbbi időben nyíltan is gyakorolja...”³⁴
- „... alperes nő szüntelenül mocskol, kisebbít, hűtlenséggel vádol, önbecsülésem csorbítja. 8 éve élünk együtt, de már az első hónapok után, vagyonom, termésem, gabonám a piacra hordta, annak árát magának tette el. Jó híremet, nevemet, becsületemet ette, nyelves, ami által lelki nyugalمامat folyton megzavarta...”³⁵
- „... alperes veszekedős, külön gazdaságot akar folytatni, tanácsaimat nem fogadja meg...”³⁶

A társadalom a békés családi életet állandóan veszélyeztető, veszekedős jellemet sokkal nagyobb bűnnek tartotta, mint a református egyház, amely szerint a veszekedés csak egy vétek volt, nem válóok. Éppen ezért ezekben az esetekben jelzik, hogy az állandó veszekedés hozzájárult a házastársak elidegenedéséhez, de a peres feleket a XIX. század elején „összeadták” (további együttélésre kötelezték), a század második felében pedig hat hónapig tartó békepróbának vetették alá.³⁷

A veszekedős, házsártos feleség esetének párja, az agresszív, verekedő férfi is gyakran feltűnik a házassági törvényszék jegyzőkönyvének lapjain. Általában a verekedés is paráznasággal, alkoholizmussal, szexuális agresszivitással, telhetetlenséggel, káromkodással, a család és gazdaság elhanyagolásával állt kapcsolatban, és akárcsak a veszekedés, a házastársak egymástól való eltávolodását okozó véteknek minősült, nem válóoknak.³⁸

Létezett mégis a verekedésnek egy változata, mikor a házassági törvényszék bírói azonnal kimondták a válást, a bűnös felet ligázták, tiszti büntetésre ítélték. Azokról a verekedőkről van szó, akik agresszivitásukkal a házastárs életét veszélyeztették. Ilyen helyzetek akkor alakultak ki, mikor az alkohol hatása alatt álló férj valamilyen súlyosabb tárggyal, pl. puskával, lapáttal, vasvillával bántalmazta feleségét.³⁹ Az életveszély fennállását a tanúvallomások és az orvosi vizsgálat után kiállított bizonyítvány alapján állapították meg. Az orvosi bizonyítványok szerint életveszélyre utaló jelnek minősült az eszméletvesztés, a nagyobb méretű vérző seb, illetve az, ha az ütések helye több hónap múlva is felismerhető volt.

Alkoholizmus

A túlzott alkoholfogyasztás vétke is gyakori a válóperes iratokban. Az alkoholizmus mindkét nemhez kapcsolódott és főként a paráznasággal, verekedéssel, veszekedéssel, káromkodással, a gazdaság és család elhanyagolásával társult.⁴⁰ Az alkoholizmus a református egyház szabályai szerint nem jelentett válóokot, csak abban az esetben, ha engesztelhetetlen gyűlölséghez vezetett. Ennek ellenére komoly problémát jelentett, mind az egyház, mind a társadalom számára, következésképpen gyakran képezte a parciális zsinatok vitáinak tárgyát. Azért, hogy az alkoholisták számát csökkentsék, szabályok által korlátozták az alkoholt forgalmazó helyiségek programját, betiltották az alkohol piactereken való nyilvános árusítását, azon személyeket pedig, akik nyilvános helyen ittas állapotban jelentek meg, megbüntették.⁴¹

A társadalom mindenkor elítélte az iszákosokat, ugyanis a túlzott alkoholfogyasztás következményei közt ott találjuk azokat a bűnöket, melyeket a közösség a család intézménye ellen elkövetett legsúlyosabbaként tartott számon: a paráznaságot, a gazdaság és család elhanyagolását, verekedést, veszekedést, káromkodást és tolvajlást. A közösség megvetését leginkább a tanúvallomások és az idéző levelek tükrözik:

- „...oly eláradott, részeges, pusztító, hogy vele házat tartani nincs oly nő, aki képes lehetne. Éjjel nappal csak a kocsmákat bújja, otthon civakodik, veszekedik, a kocsmából is gyakran, mint dögöt úgy hányják ki. Ezen részegességével nőinek több károkat oko-

zott, nagy adósságot hozott nője nyakába. Nőit nem becsülte, égrekiáltóan káromkodott és láttam, hogy ki akarta hurcolni abból a házból ami nőjének tulajdona...”⁴²

- „...1860-ban nőül mentem alpereshez, de benne rossz férjet találtam, mert alperes részeges ember, gazdaságom, minthogy az én gazdaságomban lakunk, az ő részegsége tekergése miatt annyira megcsökkent, hogy már alig vagyok képes valamennyire helyrehozni. Míg gazda volt másokkal voltam kénytelen szántatni, vetetni mivel ő a kocsmába volt...”⁴³

A túlzott alkoholfogyasztás ugyanolyan rossz hatással volt a nőkre, mint a férfiakra. 1874-ben például egy alsórákosi nő ellen indított férje válópert, annak alkoholizmusa miatt. A nő iszákossága ebben az esetben igen komoly következményekkel járt. Mikor férje már nem tudta fedezni kocsmabeli költségeit, a nő lopásra adta magát. Először férje javait hordta piacra majd apósától 700 forintot lopott el, ami akkor hatalmas összegnek számított. Az említett asszonyt végül férjétől elválasztották és 3 év szabadságvesztésre ítélték, melyet a segessvári börtönben kellett letöltenie.⁴⁴

Káromkodás

A káromkodás, a református egyház szabályainak megfelelően, igen súlyos bűnnek számított, mivel a társadalom erkölcsét veszélyeztette. Éppen ezért minden református lelkipásztor kötelezettségei közé tartozott a káromkodók összeírása, hogy azon személyek az egyházi vizitációk alkalmával büntetés alá essenek. A káromkodók listáját nyilvánossá tették, azon tiszteletes, iskolamester pedig, aki a káromkodás bűnébe esett, elveszítette állását.⁴⁵

A XIX. század elején a káromkodókat még általános félelem övezte, mivel a bűnös a 10 parancsolat ellen vétett, következésképpen az akkori közgondolkodás szerint Isten büntetését az egész közösségnek viselnie kellett.⁴⁶ A közösség tagjai ezért figyeltek a káromkodókra, megjegyezték káromkodásaikat, szidalmaikat (pl. disznó teremtetted, kutya teremtetted, Krisztus tagadó, disznó veszett teremtetted stb.⁴⁷), és adandó alkalmakkal, válóperek, perek, vizitációk alkalmával panaszt emeltek ellenük.

A XIX. század második felében jelentős változást észlelhetünk. A református egyház szemében a káromkodás továbbra is súlyos bűnnek számított, bár büntetése, az egyház büntető mechanizmusának átalakulásával, anyagi jellegűvé vált. A társadalom közgondolkodása azonban tagadhatatlanul megváltozott. A válóperes iratokban a káromkodás, mint a családi békét megbontó, az istenes életet lehetetlenné tevő bűn, egyre ritkábban jelenik meg, csak mellékes megjegyzés formájában, maga a káromkodás pedig nem rögzítődik írásban.⁴⁸ Világos, hogy nem az említett bűn eltűnéséről van szó, hanem annak általánossá válásáról. A társadalom a XIX. század második felére hozzászokott a káromkodás egyre gyorsabban terjedő jelenségéhez. Az egyháztól való folyamatos távolodás miatt, már nem tartották olyan bűnnek, ami a közösség erkölcsét veszélyeztetné, vagy Isten teljes közösséget sújtó büntetését vonná maga után.

Tolvajlás

A közösségi együttélés alapvető törvényének, a magántulajdon tisztelben tartásának megsértése súlyos bűnnek minősült mind a világi, mind az egyházi hatalom törvényei szerint, és maga után vonta a társadalom megvetését is. A tolvajság, mely veszélyeztette a közösségi együttélést, a család biztonságát, a magántulajdont, a válóperek esetében mégsem minősült válóoknak, csak egyike volt azoknak a vétkeknek, melyek „engesztelhetetlen gyűlölséghez” vezettek.

A tolvajok büntetését tekintve már távol járunk a XVIII. században még gyakorolt csonkításoktól vagy a tolvaj azon kötelezettségétől, hogy a lopott dologgal a kezében megjelenjen a falu központjában és a közösség nyilvános elnézését kérje.⁴⁹ A hanyatló egyházi fegyelem ellenére a tolvaj XIX. században is elnyerte méltó büntetését. A református egyház által alkalmazott büntetés általában az exkommunikálás volt, de megjegyzendő, hogy a bűnöst minden esetben a világi hatalom kezére juttatták. Következésképpen a tolvajlás büntetése a szabadságvesztés volt.⁵⁰

A büntetés letöltése azonban nem mosta le soha a társadalom megvetését a tolvajlásba keveredőről. A tisztességes munka után élők, leginkább a pénzt és haszonállatot eltulajdonítókat ítélték el, de a kisebb, személyes tárgyak, kis mennyiségű zöldség, gyümölcs tolvaja is elveszí-

tette szavahihetőségét, becsületét.⁵¹ Tolvajnak minősítette és elítélte ugyanakkor a közösség a saját javait eltékozló, családja javait titkon eladó személyt is. Általában alkoholista személyek, akik, hogy ital vásárlására pénzhez jussanak, titkon „ellopták” és eladták a családi vagyonnak számító javakat.⁵²

Betegségek, testi hibák, szexuális tehetetlenség

A válóperes iratok közt talán a legkülönösebbek azok, melyeket betegségek, testi hibák alapján indítottak, hiszen betekintést nyújtanak számunkra a XIX. századi társadalom betegségekhez kapcsolódó hiedelemvilágába is. A református egyház felfogása szerint a gyógyíthatatlan betegségek, testi hibák, a szexuális tehetetlenség minden esetben válóoknak minősültek, mivel lehetetlenné tették a gyereknemzést.⁵³

A református székely társadalom teljesen más szemszögből értékelte az említett jelenséget. A gyógyíthatatlan betegségeket, főként a bőrbetegségeket, testi hibákat a „rossz” jeleként kezelték, a szenvedőt elkülönítették, elkerülték. Elmondhatjuk tehát, hogy a hiedelmek, babonák világában élő társadalommal van dolgunk, amely betegeinek kezelését, annak ellenére, hogy több orvos működött a szék területén, elsősorban kuruzslókra, kenő emberekre bízta.⁵⁴

A XIX. század elején az orvosokat még általános bizalmatlanság övezte. Ez a tény kitűnik azon válóperek irataiból, hol testi hibák, betegség vagy testi bántalmazás vádja miatt az egyházi bíraskodás képviselői orvosi vizsgálatot rendeltek el. Megemlíthető itt egy terhes nő esete, aki ellen férje testi hibák alapján indított válópert. A székelyudvarhelyi asszony, aki végül egészségesnek bizonyult, az orvosi vizsgálat elhalasztását kérte terhessége és „hatheti tisztulása” idejére a következő indoklással: „...nehogy attól való ijedésemnek vagy asszonyi gyenge szemérmetességemnek miatta valami idéetlen szülés következzen...”⁵⁵

A század második felében már észlelhetünk némi változást. Először is a betegségekkel, testi hibákkal kapcsolatos perek esetében a peres felek már maguk kérték az orvosi kivizsgálást. Másodszer pedig, annak ellenére, hogy a betegek gyógyításával továbbra is a „kenő emberekhez”

fordultak, ha a kívánt eredményt nem érték el vagy a betegség súlyosabb volt, felkeresték az orvost is.⁵⁶

A közgondolkodásban bekövetkezett változás az 1848. évi (augusztus és szeptember) kolerajárvánnyal hozható összefüggésbe. Bár a járvány nem érintette túl súlyosan a Székelyföldet, ez az időszak, amikor a szék területén szervezett módon ellátták a lakosságot a járvánnyal és az általános higiéniaiával kapcsolatos információkat tartalmazó szórólapokkal, és szabályos időközönként orvosi vizsgálatokat szerveztek.⁵⁷ Így megtört az orvosokkal szembeni bizalmatlanság, melynek hatása a század második felében már érzékelhető.

A válások okai közt megjelenő betegségekkel, testi hibákkal kapcsolatosan talán még annyi megjegyezhető, hogy a teljes XIX. század folyamán szembetűnő módon jelentkező betegségekről van szó, mint például romlott fogak, különböző mértékű nyomorodások, kancsalság és rövidlátás, szülés által okozott testi deformálódás, túlsúlyosság és bőrbetegségek.⁵⁸ Az említetteken kívül találkozunk a szexuális életet érintő hibákkal is. A társadalom reakciója ezekben az esetekben különböző volt:

- a telhetetleneket elítélték, elkerülték⁵⁹
- a tehetetlenek problémáit inkább értetlenül szemlélték és semmiféle megkülönböztetést sem alkalmaztak velük szemben⁶⁰

Így a társadalom számára a református egyház által hozott ítélet néha visszásnak tűnhetett. Az egyház ugyanis a telhetetlenektől válni akarókat békepróbára kényszerítette, a tehetetleneket pedig azonnal elválasztotta. Azonnali válás mellett döntöttek a nyomorékok, gyógyíthatatlan betegek esetében is, hiszen ezek az emberek nem tudtak megfelelni a gyereknevelés feladatának. A beteg és tehetetlen személyeket teljes felgyógyulásuk bekövetkeztéig eltöltötték az újraházasodástól.

A gazdasággal, családdal kapcsolatos kötelezettségek elhanyagolása

A válóokok egy külön kategóriáját alkotják a családhoz, gazdasághoz kapcsolódó kötelezettségek elhanyagolása, valamint a kivitelezésükre, végrehajtásukra való képtelenség. Azok az esetek sorolhatóak ide, mikor

a férfi rossz gazdának, férjnek, az asszony rossz feleségnek, gazdasszonynak minősült.

Az egyházi szabályok szerint a gazdasághoz, családhoz kötődő kötelezettségek mellőzése nem jelentett váloókot, tehát mindössze egy másodfokú véteknek minősült, ami bizonyos idő után hozzájárult a házasság felbomlásához. Éppen ezért ezekben az esetekben, ha az említett vétek nem társult valamilyen komolyabb bűnnel, mint pl. a parázñaság, a peres feleket „újból összeadták” vagy, a század második felében, 6 hónapig tartó békepróbára ítélték. Ezzel szemben a társadalom az említett jelenséget a család intézménye ellen irányuló egyik legsúlyosabb bűnnek minősítette. A rossz gazdát, férjet, rossz feleséget, gazdasszonyt a közösség lenézte, megszólta.

A társadalom ilyenszerű viselkedése, gondolkodásmódja valószínűleg a családban századok alatt kialakult és megszokott funkciókkal állt kapcsolatban. Ez szerint a férfi, a családfenntartó rendezte a „nagygazdaságot”, tehát a falun kívül található földek megművelését és az azokról származó termény piacra szállítását, eladását, a nő viszont a „kis gazdasághoz”, tehát a házhoz és az azt körülvevő kerthez kapcsolódó tevékenységeket látta el. A nő és a férfi feladatköre kiegészítette egymást. Így az a személy, aki nem végezte el funkciójából adódó kötelességeit, elhanyagolta családját, kisebbitte gazdaságát és családjá jövedelmét, gondokat okozott partnerének, aki vagy elvégezte párja feladatait is, vagy pénz ellenében másra bízta azt.

Hasonló helyzetek kialakulásának alapját számos dolog képezhette, mint pl. a parázñaság, alkoholizmus, a házasságra erőltetés, de a tudatlanság és a gyakorlat hiánya is. A társadalom rossz gazdasszonynak, feleségnek minősítette azt a nőt, aki nem főzött vagy fogyaszthatatlan ételt készített, nem szerette a házimunkát, nem mosott, takarított, nem segítette férjét a mezei munkában, nem vitt ételt a mezőn dolgozó férjének, nem tudott kenyeret sütni, nem tartotta rendbe kertjét, nem szőtt, font, nem készített ruhákat férjének és gyerekeinek, nem rendezte őket, nem fogadta meg férje tanácsait, külön gazdaságot akart tartani.⁶¹

A férfiak esetében rossz gazdának, férjnek minősült az, aki kocsmákban töltötte idejét, a család pénzét itálra költötte, nem művelte meg a család földjét, nem értett a mezei munkához, a termékek eladásához,

feleségét, gyerekeit nem oltalmazta, sőt bántotta őket, nem szerette, segítette feleségét, elüldözte családját házából.⁶² Megfigyelhetjük, hogy a rossz gazdasszonyt általában rossz feleségnek, a rossz gazdát rossz férjnek tartották. Bizonyos mértékben ez a két eset mégis elkülönül egymástól, hiszen a családhoz kapcsolódó kötelezettségek mellőzése nem mindig feltételezte a gazdaság elhanyagolását, illetve fordítva.

Amint már említettem a református egyház törvényei szerint a gazdaság, család elhanyagolása nem jelentett válóokot, mégis létezett egy olyan helyzet, amely azonnali családbomláshoz vezetett. A szexuális kapcsolat megtagadásáról van szó, melynek következtében lehetetlenné vált a gyereknemzés, így a család alaptalannak minősült.⁶³

Ha megpróbáljuk összefoglalni az előző oldalakon leírtakat, elmondhatjuk, hogy a székelyföldi református társadalom életét az előző századokban kialakult, hagyományos és ősi mintákon alapuló értékrend szabályozta. A babonák, hiedelmek és az elmaradottság ellenére kialakult egy olyan értékrend, melyen belül első helyre a közösség érdeke és az egymásért való felelősség került.

Tagadhatatlan az is, hogy a székely társadalom erkölcsi világára nagy hatással volt, a kisemberek életében talán legfontosabb szerepet betöltő intézmény, az egyház is. Ennek ellenére az egyház és a székely társadalom által kialakított értékrend soha nem volt azonos. Ha a különbségek szemléltetésére megpróbálnánk a valóperes iratokban szereplő „bűnöket”, az említett két értékrend szerint külön-külön, de egymással párhuzamosan sorrendbe állítani, talán a következő eredményt kapnánk:

EGYHÁZ	TÁRSADALOM
1. Erőltetett házasság	1. Vadházasság
2. Vadházasság	2. Paráznaság
3. Paráznaság	3. Törvénytelen gyerekek
4. Törvénytelen gyerekek	4. Gazdaság, család elhanyagolása
5. Szexuális kapcsolat hiánya	5. A partner életének veszélyeztetése
6. A partner életének veszélyeztetése	6. Veszekedés, verekedés

EGYHÁZ	TÁRSADALOM
Engesztelhetetlen gyűlölséget okozó bűnök	
7. – káromkodás	7. Alkoholizmus
8. – alkoholizmus	8. Káromkodás
9. – tolvajlás	9. Tolvajlás
10. – veszekedés, verekedés	10. Szexuális kapcsolat hiánya
11. – testi hibák, betegségek	11. Testi hibák, betegségek
12. – gazdaság, család elhanyagolása	12. Erőltetett házasság

Az értékrendek közti eltérés két helyen is kitűnik: az erőltetett házasságok, valamint a családhoz, gazdasághoz kapcsolódó kötelezettségek elhanyagolásának esetében. Míg az egyház az erőltetett házasságot a család ellen elkövethető legsúlyosabb bűnnek tekintette, addig a társadalom nem tekintette bűnnek, ugyanis a közgondolkodás szerint egy jó gyerek első kötelezettsége a szülők akaratának feltételek nélküli elfogadása volt. A második nagyobb eltérés a gazdaság és családhoz kapcsolódó kötelezettségek mellőzésének eseteiben figyelhető meg. Az egyház álláspontja szerint ezen esetek nem jelentettek válóokot, a társadalom viszont a legsúlyosabb bűnök közé sorolta őket.

A református egyház és a székely társadalom által kialakított értékrendekkel kapcsolatosan kell megemlítenünk a XIX. század második felében történt átalakulásukat is. Ha a változások irányát szeretnénk meghatározni, mindenképpen az egyháztól való folyamatos távolodást kell előtérbe helyezzük. A székely társadalom egyháztól való eltávolodását, a káromkodásnak, mint bűnnek, a közerkölcs elleni bűnök ranglistáján való elmozdulása, sőt eltűnése jellemzi leginkább. Míg a XIX. század elején a káromkodó, mint a 10 parancsolat ellen vétő, az egész közösséget veszélyeztette, addig a század végére az említett bűn általánossá, megszokottá vált, eltűnt a bűnök listájáról.

A székelyföldi református társadalom közgondolkodásának ilyenyszerű átalakulása, melynek alapját a XIX. századi politikai események és a nyugati országokból beszivárgó új eszmeáramlatok képezték, alkalmazkodásra, megújulásra készítették a református egyházat is. Az új elvárá-

sokhoz való alkalmazkodás fontosabb pontjai közt megemlíthetjük az 1861-71 közt kialakított egyházalkotmányt, a házassági- és a köztörvényszék létrehozását, a nyilvános, megszegényítő büntetések eltörlését stb.⁶⁴

Az egyház által foganatosított változtatások azonban nem hozták el a kívánt eredményeket, az egyházfegyelem szigorodását és a társadalommal való kapcsolat megerősödését, sőt inkább felgyorsították a XIX. század közepén már visszafordíthatatlanná vált folyamatot. A református egyház alkalmazkodási kísérleteinek sorsát végül az 1894. évi XXXI–XXXIII. törvények határozták meg, melyek által kötelezővé vált a polgári házasság, az egyház elveszítette a hivatalos jellegű iratok kiadására való jogát, a házassági törvényszéket felszámolták, a válóperek ellenőrzése pedig a világi hatalom kezébe került.⁶⁵ Az egyház ezzel elveszítette a társadalom ellenőrzésének legfontosabb eszközeit, a közgondolkodásra is kiható általános modernizálódási folyamat pedig gyorsult ütemben folytatódhatott a XX. század első évtizedeiben.

JEGYZETEK

1. Imreh István: *Ősök és erkölcsök Keresztúr fiúszékben*. In: Erdélyi hétköznapok. Buk., 1979. 25.
2. Lásd Bogáts Dénes: *Boszorkányok és boszorkányperek Háromszéken a 17-18. században*. In: Acta 1998. II. kötet. 91-99.
3. Lásd Kiss András és Imreh István műveit.
4. Példaként Szőcsné Gazda Enikő: *Erkölc és közösség*. Csíkszereda, 2001. (a továbbiakban Szőcsné, 2001.)
5. Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára (a továbbiakban UREL). Válóperes iratok. 1874, 1884, 1895. (I-II.); Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806.; Házassági törvényszéki jegyzőkönyv 1874-től kezdődően.; Házassági törvényszéki jegyzőkönyv 1892-től kezdődően.
6. Juhász István: *Székelyföldi református egyházmegyék*. Kolozsvár, 1947. 15.
7. Nagy Lajos: *Az udvarhelyi református egyházmegye múltja és jelene*. Székelyudvarhely, 1942. 6. Az udvarhelyi református egyházmegye történetére vonatkozóan lásd még Zayzon Ferenc: *A székelyudvarhelyi evang. reform. egyházközség története megalakulásától 1780-ig*. Székelyudvarhely, 1893.

8. Az udvarhelyi református egyházmegyét alkotó anya és leányegyházak listáját lásd Juhász István: i.m. 42-44.; Vö. Benkő József: *Erdély földje és népe*. II. Buk.-Kolozsvár, 1999. 60-63.
9. Traian Rotariu (coord.): *Recensământul din 1850. Transilvania*. Buc., 1997.; Varga E. Árpád (összeállította): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850-1992 között*. I. Csíkszereda, 2000.
10. UREL. Válóperes iratok. 1895. 6.
11. Németh Sándor: *Polgári házasság és egyház*. In: Protestáns Közlöny XXV (1895) 25. sz. 196-197.
12. Adriana Florica Munteanu: *Motivații ale căsătoriei în mediul rural Transilvănean din a doua jumătate al secolului XIX-lea*. In: Studii de istorie a Transilvaniei. Cluj, 1999. 53-55.
13. 1894-ben a XXXI. törvénycikkely által a házassági törvényszéket felszámolták, a válóperek ellenőrzése a világi hatalom fennhatósága alá került. Az említett törvény szövegét lásd Csíky Kálmán, Kolozsvári Sándor (szerk.): *Magyar törvénytár. 1894-1895. évi törvénycikkek*. Bp., 1897. 179-195.
14. Összesen 286 válóperről van szó, melyből a XIX. század elején, 1801-ben 23, 1802-ben 31, 1803-ban 24, 1804-ben 32, 1805-ben 24, 1806-ban 15 pert kezdeményeztek. A század második felében, 1874-ben 36, 1884-ben 35, 1895-ben pedig 65 esetet oldottak meg.
15. Szeredy József: *Egyházjog*. II. Pécs, 1874. 1026.
16. UREL. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 68, 78-80, 80-83, 124-125, 184-185, 224-226, 239-240, 258-259, 277-278, 278-279, 292-293, 346-347, 451-453, 461-463, 547-548, 558-561, 564-566, 574-575, 601-602, 620-622.; Válóperes iratok. 1874. 7, 8, 10, 16, 19, 20, 21, 22, 29.; Válóperes iratok. 1884. 3, 9, 14, 19, 23.; Válóperes iratok. 1895. 5, 10, 11, 14, 21, 24, 30, 31, 36, 37, 44, 46, 48, 53, 56, 64.
17. Uo. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 102-105, 280-282, 287-288, 327-328, 376-377, 378-379, 396-400, 406-407, 407-408, 427-428, 438-439, 466, 492-495, 578, 585-588, 594-596, 602, 625-627, 636-638, 655-658.; Válóperes iratok. 1874. 3, 4, 9, 11, 23.; Válóperes iratok. 1884. 24, 31.; Válóperes iratok. 1895. 35, 58, 61.
18. Uo. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 274-278, 299.; Válóperes iratok. 1874. 21. Válóperes iratok. 1884. 9.; Válóperes iratok. 1895. 24.
19. Sorina Bolovan: *Familia în satul românesc din Transilvania în a doua jumătate a secolului XIX-lea și la începutul secolului XX*. Cluj, 1998. 243.; Petru Iluț: *Sociologia familiei*. Cluj, 1993. 227.
20. UREL. Válóperes iratok. 1874. 7.
21. Uo. Válóperes iratok. 1884. 10.; Válóperes iratok. 1874. 14, 15, 27.

22. Uo. Váloperes iratok. 1895. 52.
23. Sándor Attila: *Egyházi fegyelmezés a sövényfalvi református gyülekezetben*. In: Vallási néprajz 1995. 7. sz. 127.
24. A református egyház által a XIX. század elején alkalmazott büntetésekről bővebben lásd Bálint Emese: *A nyilvános büntetések társadalmi háttere a kora újkori Kolozsváron*. In: Erdélyi Múzeum LXIII. kötet (2001) 3-4. füzet. 66-82.; Barabás László: *Eklézsiakövetés a székely „protestáns szentföldön”*. In: Vallási néprajz 1995. 7. sz. 141-160.; Gönci János: *Vadházasság és eklézsiakövetés*. In: Protestáns Közlöny XXV (1895) 37. sz. 295-296.; Szöcsné Gazda Enikő: *Egyházi büntetések Orbaiszéken a XVIII. században*. In: Acta 1999. 313-323.
25. UREL. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 150, 166-167, 169.
26. Uo. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 88-90, 92, 105, 134-135, 142-144, 150, 166-167, 169, 184-185, 188-190, 219-220, 226-227, 251-252, 289-296, 296-298, 302-303, 322-324, 329-330, 370-371, 380-382, 410-412, 421-426, 451, 458-461, 579-582.; Váloperes iratok. 1874. 2, 5, 6, 13, 15, 16, 29, 31, 34, 35.; Váloperes iratok. 1884. 1, 2, 5, 8, 28, 30.; Váloperes iratok. 1895. 13, 39, 50, 52.
27. Az udvarhelyi református egyházmegyében elfogadott hasonló jellegű szabályokra példaként lásd Nagy Lajos: *Régi egyházfegyelmi szabályok az udvarhelyi egyházmegyében*. In: Az Út XIV (1932) 5-7. sz. (a továbbiakban Nagy, 1932.) 63-72.
28. UREL. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 234-240, 250-251.
29. Uo. Váloperes iratok. 1874. 9.; Váloperes iratok. 1884. 10, 28.; Váloperes iratok. 1895. 13, 52.
30. Uo. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 77-78, 138-140, 151-154.
31. Semlyén István: *A családi élet válsága nyugaton*. In: Korunk évkönyv. Kolozsvár, 1986-87. 234.
32. Szeredy József: i.m. 1165.
33. UREL. Váloperes iratok. 1874. 9, 13, 15., Váloperes iratok. 1884. 28, 29, 30, 35.; Váloperes iratok. 1895. 18, 43.
34. Uo. Váloperes iratok. 1884. 30.
35. Uo. Váloperes iratok. 1884. 35.
36. Uo. Váloperes iratok. 1895. 43.
37. Uo. Váloperes iratok. 1874. 9.; Váloperes iratok. 1884. 30.; Váloperes iratok. 1895. 18.
38. Uo. Váloperes iratok. 1874. 30, 35, 36.; Váloperes iratok. 1884. 4.; Váloperes iratok. 1895. 2, 6, 62.; Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 85-88, 136-137, 186, 204-206, 230-232, 240-241, 277, 285-286, 289-290, 290-292, 303-304, 315-314, 382, 461-463, 499-503, 514-515, 606.

39. Uo. Váloperes iratok. 1874. 30, 35, 36.; Váloperes iratok. 1884. 4.; Váloperes iratok. 1895. 6.
40. Uo. Váloperes iratok. 1874. 25, 26, 28.; Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 187-188, 212-215, 221-222, 292-293, 513-514, 530-534, 461-463, 466-467, 495-497, 499-503, 508-509, 517-518, 540-544, 606.
41. Nagy, 1932. 66-72.
42. UREL. Váloperes iratok. 1874. 28.
43. Uo. Váloperes iratok. 1874. 25.
44. Uo. Váloperes iratok. 1874. 26.
45. Uo. [Egyházi és világi törvények jegyzőkönyve. 1782-1844.] 1833. szept. 9. 2. bejegyzés.
46. Szőcsné, 2001. 129.
47. UREL. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 222-224, 298-299, 382, 603-605.
48. Uo. Váloperes iratok. 1874. 9, 13, 16, 19, 25, 28, 29, 34, 35, 36.; Váloperes iratok. 1884. 2, 6, 35.; Váloperes iratok. 1895. 4.
49. Lásd Szőcsné, 2001. 70-75.; Bálint Emese: i.m. 70.
50. UREL. Váloperes iratok. 1874. 26.
51. Uo. Váloperes iratok. 1874. 5, 30, 33.; Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 329, 341-342, 347-349, 464, 467-468, 628-633.
52. Uo. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 378-379, 396-400, 466-467, 508-509, 540-544.
53. Szeredy József: i.m. II. 1061, 1065-1067, 1105.
54. UREL. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 230-232.
55. Uo. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 415-418, 468-476, 483-489.
56. Uo. Váloperes iratok. 1874. 1, 12, 17, 33.; Váloperes iratok. 1884. 11, 16, 25.; Váloperes iratok. 1895. 20.
57. Az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár. Udvarhelyszék levéltára. Politikai iratok. 1848. 7. csomag. 1014, 1399, 1483, 1518, 1526, 1527, 1531, 1553, 1573, 1589, 1592, 1614, 1717.
58. UREL. Váloperes iratok. 1874. 1, 12, 17, 33.; Váloperes iratok. 1884. 11, 16, 25.; Váloperes iratok. 1895. 20.; Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 92-93, 221, 230-232, 236-237, 661.
59. Uo. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 74-77, 136-137.
60. Uo. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 258-259, 264-266, 292-296, 510-513, 537-540.
61. Uo. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 91, 170-171, 187-188, 212-215, 257-258, 264-266, 420-421, 517-518, 579-582, 605, 622-625.;

- Válóperes iratok. 1874. 11, 32.; Válóperes iratok. 1884. 18.; Válóperes iratok. 1895. 23, 32, 33, 43, 63.
62. Uo. Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800-1806. 136-137, 180-182, 206-212, 245, 277, 285-286, 303-304, 311-312, 315-317, 375-376, 403-405, 427, 444-445, 579-582.; Válóperes iratok. 1874. 30, 35, 36.; Válóperes iratok. 1884. 12, 13, 15, 21, 27.; Válóperes iratok. 1895. 12, 25, 29, 45, 50, 66.
63. Uo. Válóperes iratok. 1895. 23.
64. Lásd bővebben *Az erdélyi evangélikus református egyház új szervezete*. Kolozsvár, 1871.
65. Csíky Kálmán, Kolozsvári Sándor (szerk.): *Magyar törvénytár. 1894-1895. évi törvénycikkek*. Bp., 1897. 179-195.

RÓTH ANDRÁS LAJOS

Adalékok a székelyföldi mezőgazdasági ismeretek terjesztéséhez

Az *Udvarhelyi Híradó* 1877. április 14-i számában, mely a Székely Művelődési és Közigazgatási Egylet alakulásának indoklását tárgyalja, arról olvashatunk, hogy: a réti gazdaság fejletlen, az erdők pusztulnak, újat nem ültetnek, az állattenyésztés hanyatlik, az erdélyi lófajt hibásan keresztezik, a szarvasmarha csak igavonó, a juhok kevés gyapjút adnak, a sertés csak a helyi húsfogyasztást biztosítja, a méhészet kezdetleges, selymészet, haltenyésztés nincs, a gyümölcsstermesztés gyengén áll, Csík-Gyergyóban ritkaság a gyümölcsfa. A cikk írója továbbá megjegyzi: „*azon népnek ... melynek földje nem termi meg a mindennapit, nem szabad ... szántói felét vagy harmadát évenként ugarban hagyni*”.¹ Orbán Balázs, *Eszmetöredékek nemzetgazdasági hivatásunkról* című, ugyanebben az évben írt cikkében megállapítja, hogy „*alig létezik nép mely munkásabb, tevékenyebb, tanulékonyabb lenne; mely a kitartó szorgalommal nagyobb felfogási képességet párosítana, mely ipari és kereskedelmi vállaltokra nagyobb hajlammal bírna a székelynél*.” Viszont felteszi a kérdést: „*Honnan ered, tehát, hogy ily előnyös néptulajdon[ság]ok, ily kedvező népesedési arányok mellett népünk mégis szégyenséggel küzd, s maholnap az önfenntartási küzdelmei alatt való összeomlástól kell félnünk?*” Rögtön válaszol is rá: „*egyenesen eddigi nevelésrendszerünk és foglalkozásunk egyoldalúságából*.” Iskolázottjainkból úrfinál, jogásznál, hivatalnoknál, papnál és szakértelem nélküli gazdánál más alig került ki – jegyzi meg.² Megállapítása helytálló volt még akkor is, ha tudjuk, hogy Magyarország a XIX. század végére már igyekezett felzárkózni a Nyugat-európai (szak)oktatás szintjéhez.

Jelen tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy szemügyre vegyük azokat a tényezőket, amelyek hozzájárulhattak a XIX. századvég székely társadalmában tapasztalt helyzet megváltoztatásához.

A XIX. század közepétől fellendülő szakmai jellegű oktatást biztosító intézkedések történetének feltárásához a levéltári anyag mellett az iskolai értesítők szolgálnak adatokkal, bár nagyon sok iskola egyáltalán nem, vagy nagyon kevés esetben rendelkezett ilyennel. Erre vonatkozó ismereteinket a korabeli sajtó hasábjain található cikkek, a különböző gazdasági és kulturális egyesületek helyzetjelentései, gazdaköri tudósítások, szórólapok, egy pár szűkszavú szakmunka sorközi megjegyzései közül kell összeszednünk. A szakoktatás történetének XIX. századi irodalma szegényes³. A mezőgazdasági szakoktatás létrejöttében és elterjedésében olyan összetett tényezők játszottak közre, amelyeknek mindegyike külön súllyal bír, de szervesen összetartoznak. A mezőgazdaság kezdődő kapitalista átalakulására vonatkozó, elsődlegesen gazdasági jellegű, – a lojális, dolgos, megelégedett állampolgárok nevelését szem előtt tartó államhatalmi, politikai, valamint tartalmi szempontok meghatározóak voltak. A mezőgazdasági szakoktatást tágabban értelmezve gondolunk nemcsak a kimondottan iskolai oktatásra, nevelésre, hanem mindazon lehetőségek felhasználására, amelyek az agrárismeretek valamilyen módon történő terjesztését ölelték fel. Ilyen értelemben információ hordozóink sokrétűek, a gazdasági ismeretek terjesztését megalapozó népiskolák és tényleges szakoktatási intézmények mellett az iskolán kívüli oktatás lehetséges, különböző formáit is figyelembe kell veyük. Így mezőgazdasági szakoktatásunk története szoros kapcsolatban áll magával az agrártörténelemmel, amelyhez – Imreh Istvánt idézve – „*különböző medrekből folynak össze az ismeretek*”.⁴ Az elmúlt században történtek kísérletek a lemaradás behozására, de még így is sok feltáratlan rész maradt. Udvarhely- és Csík székek esetében még az általános jellegű oktatási s nevelési intézményrendszer teljes történelmi feltárása is várat magára.⁵ Több vidék, mint például Marosszék, Háromszék, Kalotaszeg, Toroczkó, Hétfalu, Sóvidék esetében a népiskolák működéséről valamelyes képünk már kialakult és ebben találunk az agrárjellegű oktatást érintő adatokat is.⁶ Feltétlenül szükséges felmérnünk azt a gazdasági, társadalmi közeget, amely igényli, illetve közömbösséggel szemléli a szakoktatást, ha éppen nem ellenzi azt. Hosszú éveken át heves viták zajlottak le ezen a téren, míg megalakulhattak az első ilyen jellegű intézmények. A szakoktatás szükségességét illető nézetek igencsak változatosak voltak. A „népneve-

lés jöjjön el a te országod a földművelő osztálynak is” állásfoglalás⁷ mellett, amely „minden elképzelhető javítás alfájaként”⁸ a népnevelést és a szakképzést tartotta, találkozunk ennek szükségességét teljes egészében tagadó nézetekkel: „a földművességet nem kell iskolában tanulni, aki ott tanul legyen hivatalnok”⁹, vagy „a népet nem kell tanítani, mert anélkül is elég ravasz már”. De léteztek eszményítő „minden kopár parasztudvaron gyümölcsfákat, hasznos növényeket, melegágyakat, déli oldalakon üvegházakat, a gazdasági udvarban szép és nemes baromfiak százai” álmodó nézőpontok is.¹⁰ „Ennyi balvélemény és ferde észjárás közepette valóságos istencsodája lesz, ha a felső népiskolák szép célja egykor mégis megvalósul, különösen miután az intelligencia egy része is osztozik a fenn említett felfogásban” – írja Kozma Ferenc 1879-ben, a Székelyföld gazdasági és közművelődési állapota című munkájában.¹¹ Azok, akik foglalkoztak a korabeli helyzet elemzésével, súlyos képet festettek a viszonyokról: „A tehén-, juh- és kecsketejet ma is úgy dolgozzák fel, mint ezer évvel ezelőtt, még csak a legközönségesebb tehéntúrót sem állítják elő, a sajtkészítésről beszélni is korai. A gyümölcsöt úgy aszalják, hogy frissen is élvezhetetlen, akár taplót találának föl; gyümölcsbor készítését, mely hivatva volna a pálinkát idővel leszorítani, vagyonosabb gazdánál sem találhatni föl; nem, mert még a gyümölcs-termelés iránt is közömbösebbek vagyunk s míg tágas teret juttatunk a község között libalegelőül, addig faiskolának hol gyermekeink megkedvelnék a kertészetet, nincs csak egy hold helyünk is. Zöldségek konzerválása ismeretlen valami, pedig ma már zöld paszulyt, ízeket, paradicsomot, ugorkát stb. Kaliforniából liferálnak Magyarországra.”¹² Ilyen körülmények között, bármilyen sürgős is volt, továbbképzésük csak áttételesen valósulhatott meg, a gazdasági ismeretterjesztés széles skáláját felölelő iskolán kívüli formákban. A gazdasági oktatás helyzetéről és törekvéseiről ad képet a háromszéki Székely Újság, amikor gróf Károlyi Istvánt idézi: „egy ezredéve vagyunk földművelő ország, de még eddig nem értünk rá a földművest, akinek csontjából való csont, véréből való vér vagyunk, a maga termelő mesterségére kioktatni, a munkája sikereire leselkedő torkos élősdiek elleni védekezésre megtanítani, gazdasági önállóságra szoktatni s ezzel szabadságra és függetlenségre nevelni.” A szervezett gazdasági előadásokkal kapcsolatosan jegyezte meg az újság-

író, hogy akadnak még községek, hol bizony nem sok érdeklődést tanúsítanak ezek iránt, sőt a többször meghirdetett előadásra alig néhányan mentek el.¹³

Darányi Ignác még első minisztersége idején kifejezte óhaját egy olcsó, könnyen terjeszthető, népies jellegű gazdasági káté kiadását illetően. Mások, mint pl. Festetich, egy népies gazdasági cikkeket közlő néplap, illetve a gazdasági ismereteknek a gazdasági iskolák tantervébe való felvétele által látták biztosítva.¹⁴ Vele szemben Incze Manó Sepsiszentgyörgyről úgy ítélte meg, hogy a gazdasági lapirodalom szegényes, az egyes lapok szerkesztési és anyagi gondokkal küzdenek. Ugyanakkor azt állította, hogy *„hazánk gazdaközönsége nincs megérve arra, hogy az egyedül célravezető, tudományos alapon keresse önjólétét”*. A kísérletezés nem a népnek való. Az egyébként is *„afféle valami az, melyet megbámulni igen, de követni nem tanácsos”*¹⁵ A Földművelésügyi Minisztérium 1898 telén a mezőgazdasági munkálatok szünetének idejében 39 vármegye 670 községében 472 előadóval 2005 előadást tartatott, melyeken több mint 200 000 hallgató vett részt. Számukra 88 000 gazdasági tartalmú füzetet osztottak ki. A sikert *„az arra hivatott társadalmi tényezők”* és a magyar földbirtokos osztály lelkes közreműködése biztosította – írta a sajtó – és minden konfliktustól mentes társadalmi béke érzetét keltő hangnemben fogalmazott, amikor azt állította, hogy *„az értelemkört fejlesztő és anyagi boldogulást előmozdító gazdasági előadások hathatós eszköznek bizonyultak arra, hogy a földbirtokos és a munkásnép között a csakis jó viszonyt kelthető érintkezést és jó társadalmi viszonyt ápolják.”* A népies gazdasági előadásokon figyelembe vették a földműves nép egyszerű viszonyait és csekélyebb szakismereteiket. Az előadások során a gazdaság körében előforduló hibák kiküszöbölésére fordították a hangsúlyt, továbbá célszerű fogásokkal és hasznos újításokkal ismertették meg a földműveseket. A vándorgazdasági előadásokon kívül öt vármegyében tizenegy gazdasági tanfolyamot is tartottak. Ezen mintegy 1000 kiskazda vett részt. A négyhónapos – avatottságot, gyakorlottságot és általános tájékoztatottságot biztosító – tanfolyamokon rendszeres gazdasági gyakorlati szakképzésre került sor. A tanításnál, számos előadás során, a gazdasági szakkérdések fejtegetésén kívül, a mezőgazdasággal közvetlen kapcsolatban levő s azt támogatni célzó

törvények és a társadalmi kérdések közül a szövetkezés ismertetésére is gondot fordítottak. Az eredmények láttán és a szerzett tapasztalatok folytán a földművelési miniszter folytatni kívánta a jelzett irányú népies gazdasági előadásokat a jövőben is. A gazdatársadalom szélesebb körű bevonásával még fokozni is akarta, hogy *„azok üdvös hatása minél szélesebb körben terjedjen”*. E célból felhívást intézett az összes vármegyei gazdasági egyesülethez, hogy a következő télen tartandó gazdasági előadások rendezésében vegyenek részt és erre vonatkozó tervezetüket folyó évi október hó elején mutassák be.¹⁶ Bartha Balázs értékelte még a XX. század elején a gazdasági tanítások jelentőségét. Kiemelte azok úttörő szerepét, amelyeknek révén *„félhomályt, ködöt oszlattak el és világosság kezdett derengeni”* a parasztok között. Az érdeklődés felkelésében az előjárók szerepét hangsúlyozta ki.¹⁷ Az ismeretterjesztésnek abban is szerepe volt, hogy megtörje a *„szent hagyományokhoz”* való ragaszkodást, elfogadtassa a korszerű és okszerű gazdálkodás fortélyait, ami koránt sem volt könnyű. Amint az egyik székelyföldi lap írta: *„bizonyára könnyebb volt Dariusnak roppant seregét pórázon rángatni, mint a mi gazdáinkat beismerőleg figyelmeztetni saját hibáikra...”*¹⁸ A népies előadásokkal szemben is elfogultak voltak egyesek. A kézdí-vásárhelyi *Székely Ujság* 1912-ben szkepticizmusának adott hangot, amikor hírül adta, hogy a földművelésügyi miniszter 4000 gazdasági előadást tervez arra az évre. *„12 000 községe van az országnak, ahol a mezőgazdasági kultúra terjesztésére szükség van. 8000 tehát az idén is amolyan árva gyermek számba fog jutni...”* – jegyezte meg a cikkíró. Szervezésüket a minisztérium pótlólagos cselekményeként értékelte: *„a miniszter ... voltaképpen csak azokat a mulasztásokat akarja némiképpen pótolni, amiket már a falusi elemi iskolákban, elkövetnek azáltal, hogy a földművesek gyerekeit mindenre tanítják, csak arra nem, amire élethivatása betöltése közben szükség van.”* Eredményességüket is megkérdőjelezte, mert – amint írta – *„szép dolog kétségtelenül az a 4000 gazdasági előadás, de vajon ki hiszi azt, hogy 1–2 órás, a legtöbbször felületes előadásokkal valaha a gazdasági elmaradottságot ki lehet küszöbölni. Valamit használnak az kétségtelen. Ha mást nem, azt, hogy a kultúra iránt való szomjúságot felébresztik. De azt a célt velük, hogy a 4000 gazdasági előadás bevégezte után, legalább 4000 ember fog megtanulni, helyeseb-*

ben gazdálkodni bizony aligha érjük el. A rendszeres gazdasági tanítást nem fogja pótolni soha.”¹⁹

Árnyaltabb, de közel hasonló véleményen volt Kohányi Gyula, aki a *Magyar Társadalomtudományi Szemlében* fejtette ki gondolatait. Ő a következőket állította: „a népkönyvtárak, népies előadások, háziipari és egyéb tanfolyamok, termelési és értékesítési szövetkezetek, mintagazdaságok egyaránt alkalmasak arra, s közösen, tudatosan csoportosítva teljesen célra is vezethetnek abban a tekintetben, hogy egyes aránylag kedvező viszonyok közt levő vidékek gazdasági fellendülése bekövetkezzék, de kétségtelen, hogy ezek az általános műveletlenség megszüntetésére elégségesek nem lehetnek”. Majd a téli ismétlő tanfolyamokról beszélve kijelentette: „a kitűzött tananyagot a tanító elvégezni képtelen: az redukálva az életre nem elegendő, a jövőben való pótlása pedig teljesen soha sem lehetséges”.²⁰

Sipos Sándor viszont felmérve a háromszéki gazdasági ismétlő iskolákkal szembeni magatartást, megállapította, hogy irántuk sincs nagy érdeklődés, amelynek okát a rendszer fogyatékságaiban, az eszközök hiányosságaiban és az alacsonyan díjazott tanítók közömbösségében kereste.²¹ Való igaz, hogy ebben az időben mind többen vetették fel a mezőgazdasági szakoktatás problematikáját, mint ahogy tette Károly Rezső is, *A gazdasági szakoktatás Magyarországon és külföldön* című, Budapesten 1909-ben megjelent munkájában. Czétényi, a *Magyar Társadalomtudományi Szemlében* recenzálva a kötetet megállapította, hogy „ez a kérdés, egyike a legaktuálisabbaknak és hogy mezőgazdasági szakoktatásunk valóban reformra szorul”.²²

Sipos szókimondóan ráolvasott a háromszéki gondolkodásmódra is. „Miért van az egész vármegyében alig 10 oly gazda, aki gazdasági szakiskolát végzett, miért van, hogy a földműves iskolákat növendékek hiánya miatt ma-holnap be kell zárni. Miért van, hogy a megye területén levő négy szaktanítós, önálló gazdasági ismétlőiskolából egyet, a torjait meg kellett szüntetni, s a más hármat sem látogatják a tanulók. A sepsiszentgyörgyibe példának okáért egy városi növendék állott vizsgára s végül mi az oka annak, hogy a legtöbb székelő gazda irtózik, hogy fia gazda legyen...?” Írásában némi választ is ad erre: „az iskola szervezete, tanterve pedig olyan, hogy még dióhéjban sem ad semmit, a gazdaság-

tanból, a föld szeretetét nincs alkalma bele csepegtetni a fogékony gyermeki lélekbe.”²³

A földművesiskolák nem váltották be a hozzájuk fűzött reményt. Tokaji László az *Erdélyi Gazda* 1906-os egyik nyári számában közölte azt a kimutatást, mely szerint 100, ilyen iskolában végzett fiatal közül 7 lett kisbirtokon a maga gazdája, 25 vált gazdasági altisztté, 3 emelkedett ki magasabb tiszti állásba, míg 45 került más pályára és még mindig maradt 20, amely elzüllött, vagy ismeretlen viszonyok közé került. Tokaji azt is megállapította, hogy a középfokú iskolák sem voltak tökéletesek. Azok csak káros konkurenciát jelentettek a felső oktatású intézményekre nézve, amelyek a maguk rendjén amúgy is „több okleveles embert produkáltak, mint amennyit az élet el tud helyezni”. Ezért ő is azt vallotta, hogy „tanítson a gyakorlat, a jó példa” és a mintagazdaságokat javasolta jövődöbéli iskolák gyanánt.²⁴

A nézetek további félévszázados alakulásában akadtak olyanok is, akik „átestek a ló túlsó oldalára”. Ezeket bírálva Imre Lajos az *Erdélyi Tudományos Füzetek* 1933-as hasábjain a következőket írja: „A nép kultúrája gazdasági kultúra... Ezen fogalmazás szerint a falusi iskola tulajdonképpen gazdasági iskola, mely a nép tudatába a továbbképzés elemeit, a jobb megélhetés módjait viszi be. Ennél az iránynál nem annyira ott van a baj, hogy gazdasági ismereteket akar adni, hanem abban az egész értékelésben, amely ezt a szempontot minden más szempont alapjává akarja tenni. Alacsony utilisztikus szempont alapján állunk itt, amely mindent aszerint néz hogyan lehet hasznosítani. A természetből hasznos és káros növények és állatok tárházát, az irodalomból mintagazdasági tájékoztatót, a művészetből mezőgazdasági kiállítást, az egész életből s a falunevelésből egy nagy gazdasági szaktanfolyamot csinált.”²⁵ Tény, hogy a kritizált irányzat létezett, és nem volt új keletű. Az abszolutizmus alatt jutott érvényre, amikor a hivatalos művelődéspolitikának a népiskola a társadalmi ismeretközlés legfontosabb alapkövét jelentette. Míg a *Tudományos Gyűjtemény* a XIX. század elején a rendi nacionalizmus érdekében látta jobbnak módot keresni arra, „hogyan miként lehetne a szélesebb paraszti rétegeket tanultabbá és egyben kezelhetőbbé, a rendi eszményekhez igazodóbbá nevelni”²⁶, addig Hideghéthy Antalnak ugyanezen század hetedik évtizedének vége felé tartott képviselőházi

előterjesztéséből már kitetszik az a szándék, hogy a népnevelést a „*valódi polgárosodás*” követelményeihez kell igazítani és pedig úgy, hogy ez „*a mezőgazdasági osztály minden rétegét*” áthassa. Ennek érdekében pedig gazdasági tanintézetek alapítását, a népnevelés kiegészítő részeként tekintett mezőgazdasági szaktanítást, és az ilyen irányú szakképzést előmozdító gazdasági egyesületek szabad mozgalmát és tevékeny részvételét szorgalmazta.²⁷

A falusi lakosság általános és szakirányú nevelésére valóban szükség volt, főleg a székelység körében, ahol a sajátos szervezkedés során különleges helyzet alakult ki, amely igencsak igénybe vette az emberi kitartást és leleményességet. A történelmi Erdély lakosságának közel egyharmadát kitevő székelység 4-5 vármegyébe tömörülve a XIX. század végén 2 769 908 kataszteri holddal rendelkezett, melynek majdnem felét az erdők jelentették. A rét és a legelő együttesen jóval meghaladta a szántóföld nagyságát. Jelentős részt képezett a terméketlen föld is. A jobban jövedelmező földek a szóban levő négy vármegye területének 25%-át sem képezték, de az itteni népességnek (504 260) mégis 65%-a (330 630) foglalkozott őstermeléssel.²⁸ A kolozsmonostori gazdasági tanintézet 25 éves fennállása alkalmából kiadott 1895-ös emlékkönyv szerkesztője joggal jegyezhetette meg, hogy „*oly országban, hol az összes lakosságnak legjelentékenyebb tökéje a földbirtok és általános foglalkozása a gazdaság, szakképzett, értelmes gazdákká kell lenniük.*”²⁹ Ehhez figyelembe kellett venni azt is, hogy az 1869-es népszámlálás adatai szerint, melyek között a legijesztőbb arányokat éppen Csík és Háromszék falusi lakossága mutatta, Erdély 1 750 000 körüli felnőtt lakosa közül mintegy 22,2% ismerte a betűvetést.³⁰ Így a *Magyar Gazda* 20 évvel korábbi megjegyzése, miszerint „*valódi szakképzést a szántóvető embernek hazánkban az őt környező példákból, a gyakorlati életben kell vennie*”³¹, még ekkor is helytálló volt. Azok, akik az elméleti oktatás mellett a gyakorlati útmutatásokra helyezték a hangsúlyt, nem álltak messze a valóságtól. Mindenesetre, amikor az *Erdélyi Híradó* 1877-es évfolyamának 108. számában a vezércikkíró „*igen talpra esetten*” fejtegette a Maros megyei gazdasági és ipari szakoktatás szükségességét, az *Udvarhelyi Híradó* megállapította, hogy „*a fejtegetés annyira talál az udvarhelyi viszonyokra is, hogy hajlandóságot érzünk magunkban az*

egykori örménnyel így kiáltani fel: *Ki beszél odaát a mi szájunkkal.*³² Hogy az azután eltelt fél évszázadban a gazdasági ismeretek terén alig változott valami, a székelyudvarhelyi Gyerkes Mihály által szerkesztett *Tanítók lapjában*, 1923-ban Szörnyű Béla, *Gazdasági Népnevelés a jövő népnevelése* című cikkében, riasztva állapítja meg: *„Mi még nem ismerjük a növény anyagfeldolgozó menetét, a táplálékkivonó képességét s ezért félszeg, nyomorék minden művelésünk. Mi nem tudunk még talajt és növényt összeválogatni, vagy kellően trágyázni. Mi nem ismerjük a növény tápsó szükségleteit s főleg, hogy föld és trágyanemek, valamint a termelt növény összeférnek-e. Mi még azt sem tudjuk, hogy amiért a disznó disznó, azért nagyon kényes állat... Nálunk még pörök származnak abból, hogy a drága értékes trágyalé egyik szomszédtól a másikig folyik... Könyvet lehetne ezekről írni. De akkor is csak oda lyukadunk ki, hogy a népnevelést gyorsan és gyökeresen reformálni kell.*”³³ Valóban, míg Európa más részein már rég alkalmazzák a teljes vetésforgót, nálunk 1923-ban az udvarhelyi állami elemi iskola gazdasági ismétlőiskolája gyakorló területeinek üzemtervében a 7 táblás felosztásban az utolsó táblán a répamag mellett még mindig szerepel a *„vagy ugar”* kifejezés.³⁴ Ilyen körülmények között a mezőgazdasági ismeretek terjesztésére irányuló fáradozások valóban a szükségszerűség erejével jelentkeztek a XIX. és XX. század fordulóján.

A mezőgazdasági oktatással, már az 1777-es Ratio Educationis is foglalkozott, befolyásolva az erdélyi helyzetet is. Az 1781-es Erdélyre vonatkozó Norma Regia az előbbihez képest már visszalépést jelentett. Ezt a problémát az 1790/91-es országgyűlés, majd az 1806-os második Ratio Educationis is tárgyalta.³⁵ 1827-ben vetődött fel a népoktatás szakirányú szabályozásának gondolata. Az azévi 8. tc. értelmében kiküldött országos bizottság úgy véleményezett, hogy a *„a nép oktatása (institutio plebis) ügyében két fő szempontból kell kiindulni: a közpolgárok alsóbb rendű osztálya már gyermekkorban a vallás és erkölcsstudományban, úgyszintén az ő saját helyzetére nézve multhatatlanul szükséges ismeretekben kell, hogy oktatást nyerjen”* s javasolták *„hogy az elemi iskolákban, kivált a földmívesek gyermekei a gyakorlati életnek minél inkább megfelelőbb oktatást nyerjenek, e szerint úgynevezett földmíves és ipariskolák állitassanak”*, ezeket célszerű kézikönyvekkel látva el.³⁶

Az ekkoriban megalakuló gazdasági egyesületekre hárult volna a feladat, hogy a hiányzó iskolák s a hiányos nevelési rendszer fogyatkozásait részletenként pótolják, hivatásszerű ismeretek terjesztése által – írja a *Magyar Gazda* 1846-ban, megoldási lehetőségként a rendszeres ünnep- és vasárnapokon való tanítást ajánlva, hasonlóan Európa „*jelesb tartományaihoz*”.³⁷ Ezeket az ötvenes évek végén ki is próbálták, de a legtöbb helyen létre sem jöttek. A kiegyezés utáni 1868-as magyar törvényhozás sok határozatot hozott, de ez nem sokat határozott a mezőgazdasági ismeretek bővítésében. A 38. tc. hivatkozott a parasztság szakismereteinek szervezett intézményes eszközökkel való emelésére, de ennek rendelkezései holt betűnek bizonyultak.³⁸ A falusi tanítók elméleti és gyakorlati mezőgazdasági ismerete sok kívánnivalót hagyott hátra. Így 1877-ben, azok, akik a Székely Művelődési és Közgazdasági Egyletet akarták létrehozni az előadott bajok orvoslását célzó teendők között, nemhiába emelték ki fontossági sorrendben a falusi árnyiskolák egyesítését, a tanzszer és tanítói fizetések javítását, az iskolalátogatás kötelezését.³⁹ A XIX. század nyolcadik évtizedétől kezdve – ekkor rendeződnek ugyanis a földdel kapcsolatos törvénykezések – új lendületet kap a mezőgazdaság s közvetve a mezőgazdasági jellegű oktatás is. Megszületnek az első mezőgazdasági iskolák. Sorra jelennek meg új gazdasági kiadványok, újságok gazdagítva a mezőgazdasági irodalmat.

Ha fel akarjuk mérni a gazdasági ismeretek iskolai és iskolán kívüli terjesztésének módozatait a népiskoláktól és az alsó fokú gazdasági jellegű iskoláktól a felső mezőgazdasági iskolákig és a különböző más formákig, akkor jócskán akad dolgunk, hiszen csak az alsó fokú mezőgazdasági iskolákból Somogyi József mintegy 12 fajtát ismert a *Hazánk közoktatásiügye a II. világháborúig* című munkájában. Ezek: gazdasági továbbképzők, mezőgazdasági nép- vagy önálló gazdasági népis-kola, földműves iskola, gazdaképző, téli gazdasági-, szőlészeti és borászati-, erdészeti-, tejgazdasági és tejipari-, méhészeti szakiskola, baromfitenyésztő tangazdaság, mezőgazdasági tanfolyamok és kertészeti szakiskola.⁴⁰ Természetesen székelyföldi viszonyok között ezek közül csak egy pár létezett, szemben a bányászati vagy más erdélyi részekkel. A XIX. század végén állami elemi népoktatásunk is gyenge volt ezen a vidéken.

Csik, Háromszék, Maros-Torda, Udvarhely megyék 519 községében 22 állami népiskola volt össze-vissza. A legrosszabb helyzetben éppen Csik volt egyetlen ilyen jellegű intézményével. Igaz, hogy az egész, 16 vármegyét kitevő Erdélynek majdnem 2600 községe közül is csak 111-ben – ez 4,2% – volt állami iskola.⁴¹ A gazdasági népoktatás 1902. évi rendelet alapján vette kezdetét. 1911-ben viszont a tervezett 844 önálló népiskola helyett csak 80 és a 4796 kisebb fokozatú iskola közül állítólag 2590 működött, azok is inkább csak papíron, s kevés kivételtől eltekintve igen kevés gyakorlati eredménnyel. Szakképzettség, egyszerűsített, tanítási eszközök és végrehajtási szándék hiányát hozta fel indoknak a *Székely Újság*.⁴² Az elemi iskola viszont nem arra hivatott, hogy szántó-vető embert képezzen, az csak néhány alapvető ismeretet ad és esetleg fogékonyabbá teszi a későbbi önnevelésre.⁴³ Korábbi értékelések szerint azonban, „*népiskolai tanítóinkból általában hiányzik a pályájukhoz megkívánható készség, hiányzik az ügy iránti lelkesülés.*”⁴⁴ „*Bizony elemi népiskoláink egy betű nem sok, annyit sem tanítottak a gazdálkodásból*” – írta Szörnyű Béla, több mint valószínű ellenőrizetlen forrásokra támaszkodva.⁴⁵ Ezzel kapcsolatosan megemlíthetjük, hogy a Bánságban már 1855-ben követelményként jelentkezett az az igény, hogy a népiskolákban a tanítók ismerjék az okszerű gazdálkodást és így felmerült a tanítóképzés rendszerének átalakítása is mezőgazdasági gyakorlati ismeretek tanításának bevonásával. A XX. század első évtizedében Temesvárt a mezőgazdasági ismeretek fejlesztésére hivatottak tanítóképezdékből látják el a tanítást.⁴⁶ A székelykeresztúri tanítóképzőhöz az onnan kikérülő tanítók gazdasági kiképzésére gazdasági szaktanár rendeltetett ki, akárcsak a csíksomlyói tanítóképzőhöz.⁴⁷ Erdély és Bánság 383, XIX. századvégi gazdasági ismétlőiskolájának zöme is Temes-Torontál és Bihar megyékben volt. Az 1912-13-as erdélyi római katolikus egyház-megyében csupán 28 községben volt gazdasági ismétlő iskola.⁴⁸

Az egész Székelyföldön a gyergyóditrói és gyergyóalfalusi gazdasági javításokkal foglalkozó iskolákon kívül nem volt más földműves iskola. 1892-ben Erdővidéken (Baróton), 1893-ban Görgényszentimrén alapítottak erdőőri szakiskolát, majd Sepsiszentgyörgyön javasolják 1901-ben egy új földművesiskola felállítását. 1904-ben a csíkszeredai „Magánjavak” székely birtokosai adtak 200-240 hold földet a csíkszeredai

földművesiskola céljaira. Szörnyű megállapítása szerint egy ekkora területen [Erdély], legalább 15–20 000 gazdára 1-1 földműves iskola kellett volna, hogy essen, tehát kb. 50-60 szakiskola kellene legyen, Bánságtól Máramarosig, Bihartól Szebenig, Csíkiig. És van 5-6. Ezen kívül még megemlíthetjük a Hunyad megyei Algyógyon, a háromszéki, csíki, udvarhelyi, Maros-Torda megyei, aranyosszéki, hétfalusi székely, illetve csángó gyermekek számára Kún Kocsárd adománybirtokán létrehozott, 1891/2-ben beindult székely földműves iskolát, amely a székelységbeli földműves iskolák függvényében magasabb rendű gazdasági intézetté szeretett volna válni, székely jellegének megőrzésével.⁴⁹ Sajátságos szint képviselt a Tordán 1906 novemberében beindított Szabó József féle kisebb magyar gazdasági iskola, melyben kisbirtokosok gyerekei nyerhettek gazdasági kiképzést. Az iskola alapításának körülményei is jelzik, hogy még a XX. század elején is mennyire nehézkes volt az ilyesfajta oktatásnak a kivitelezése.⁵⁰

Ezen intézmények tényleges iskolalátogatottságának, a képesített tanulók számának felmérése mellett figyelembe kell vegyük a többi lehetséges, gazdasági ismeretek terjesztését szolgáló oktatásformákat is, ha teljes keresztmetszetében akarjuk látni a mezőgazdasági szakoktatást. A gyakorlati ismeretek terjesztésében, főleg a gyümölcstermesztést illetően jelentős szerep jutott (volna) a minden faluban, az iskola vagy templom mellett létesítendő faiskoláknak, melyeknek felmérése szintén feladataink közé tartozik. Az Erdélyi Gazdák Egyesülete 1854/55-ben azzal a kéréssel fordul a püspökhöz és az illető egyházi tanácsokhoz, hogy ezek szorgalmazzák a felsőbb tanodákban a gyümölcs és eperfatenyésztes tantárgyként való kezelését és, hogy gondoskodjanak arról, hogy a falusi papok és iskolatanítók a cinteremben és más egyházmegyei helyeken gyümölcs és eperfa iskolákat állítsanak.⁵¹ Ezek megvalósításának mikéntjéről híven tanúskodnak az *Udvarhelyi Hiradó* 1877. évi hasábjain megjelenő írások. Az egyik cikk megjegyzi, hogy „*a hely melyen pityókat vagy akármi egyebet termelünk, nem faiskola! Valamint nem faiskola az sem, melybe pusztá szemszúrásból az erdőből hozunk vén vadfákat! Faiskola az, hol a megművelt földbe magot veteményeznek! Hogy az ifjú nemzedék fokozatosan vezettségbe s taníttassék a gyümölcs a gyümölcsfa nemesítés szép és hasznos tudományába.*” Érzékletesen fogal-

mazza meg az ezzel kapcsolatos elvárásokat a cikkíró, aki hatóságilag akarja érvényre emelni azt, „*hogy egy ifjú se bocsátassék addig házasságra, míg saját kezüleg nemesített fát be nem mutathat*”.⁵² Egy másik hír arról számol be, hogy László Ignác, farcádi református lelkész megindította a faiskola rendezési munkálatait és az érdeklődőknek útmutatást és egyéves csemetéket ajánl.⁵³ A homoródvidéki Tanítókör nevében pedig Árkosi János fejezi ki köszönetét Vass Ferenc bágyi tiszteletesnek, aki „*gyakorlatilag, gyakorlati mutatóanyagokkal, népszerű s tiszta érthető nyelvezettel...*” a faiskola okszerű berendezéséről tartott előadást.⁵⁴ Történtek tehát előrelépések, de mulasztások is. Kozma Ferenc 1879-ben igencsak neheztelt az általa elemzett 382 község 553 iskolájának számához mérten igen kevés faiskoláért és népkönyvtárért.⁵⁵ Ezen utóbbiak és a hozzájuk kapcsolódó olvasókörök teljeskörű felmérése azért is fontos, mert hasznosságukat, hatékonyságukat illetően megoszlottak a korabeli vélemények. Thirring Gusztáv a könyvek és népszerűsítő iratok útján való népnevelést kevésbé tartotta célravezetőnek, mivel ezek iránt – szerinte – az érdeklődést a parasztságban nem lehet felkelteni.⁵⁶ Tóth Rezső, a népkönyvtárak számára írt könyvjegyzékben meggyőződésként vallotta, hogy a könyvek csak „*a közvetlen prakszissal párhuzamosan a gazdasági és ipari tanítás keretében válnak hasznossá, csak akkor, ha a műhelyi gyakorlat ... hasznukat közvetlenül be tudja mutatni. Egyébként – minden erre vonatkozó statisztika szerint – beállítva egy-egy népkönyvtár könyvei közé épp ezek a legolvasatlanabbak.*”⁵⁷ Minden esetre az EMKE negyedszázados (1888-1910) működéséről Pákai Sándor József által írt munka kimutatásaiból kitűnik, hogy a XIX. század hetedik évtizedétől kezdve Csík és Udvarhely vidékén gomba módra szaporodnak az olvasókörök és népkönyvtárak. Köztük nem egy, mint például az 1900-ban alapított székelyderzsi, elég szép számú könyvet, 160-at tudhatott a magáénak.⁵⁸ Az 1902-ben Székelyföldön is elindított állami gazdasági támogatási akció 5 évről szóló jelentés szerint 1902-ben 63 népkönyvtár volt, de 1907-ben már 222.⁵⁹ A könyvtárak összetételében kiemelt helyet biztosítottak a mezőgazdasági jellegű műveknek is. Az Udvarhely megyei Népnevelési Egylet által 1877-ig alapított 12 népkönyvtárnak⁶⁰ ajándékozott, könyvtáralapítványnak számító 25 kötetből 10 volt agrártematikájú. Ezek között állattenyésztéssel, kertészettel, fa-

iskolával, trágyakészítéssel, eperfa- és selyemhernyó tenyésztéssel kapcsolatos kiadványok kaptak helyet, de szerepelt a székelyföldi körülmények között nem sok hasznot hozható, dinnyetermesztéssel kapcsolatos szakkönyv is. A megyében megrendelt 74 lap közül mezőgazdasági jellegű 5 volt, 33 példányban: *Falusi Gazda*, *Kertész Gazda*, *Erdészeti Lap*, *Erdélyi Gazda*, *Nép kertésze*.⁶¹

Az Udvarhely megyei Gazdasági Egyesület 1903 végén a megye több falvában, télen tartandó mezőgazdasági tárgyú előadásokat hirdetett meg „*a helyes gazdasági ismereteknek a nép közti terjesztésére, másrészt a népben az önművelődés iránti érzék felkeltésével annak a költséget, egészséget veszélyeztető léha összejövetelektől való visszatartása*” céljából. Bögöz, Homoródalmás, Szentkirály, Ülke, Derzs, Zetelaka, Homoródkarácsonyfalva, Muzsna, Bethlenfalva, Homoródszentmárton, Székelykeresztúr, Nagygalambfalva, Alsósímenfalva, Fiátfalva és Rugonfalva szerepeltek a tervben. Az előadásokra a megnevezetteken kívül a környező falvak gazdáit is meghívták az Udvarhelyi Híradó révén. A minél tömegesebb látogatás biztosítása érdekében a mozgósítást a körjegyzőkre, lelkészekre és tanítókra bízta. Az előadók *Hlatky Miklós*, *Benczédi Mózes*, *Licht Gyula*, *Kriza Sándor*, *Gyurcsovecz Károly*, *Lajos János*, *Perl Jenő*, *Sándor Gergely*, *Györfi István*, *Demeter Dénes*, *E. Keményfi Katinka*, *Zonda József*, *Szentannai Sámuel*, *Szász Ferenc*, *Kozma Miklós*, *Kovács István*, *Brüll Adolf* voltak, az Udvarhely megyei Gazdasági Egyesület vezetői, szakemberek, vagy erre külön felkértek. A téma változatos volt. Felölelte a mezőgazdaság majdnem minden ágát: az állattenyésztéstől, növénytermesztésen át a gyümölcsfatermesztésig és a termékértékesítésig. De szó volt a konyhakertészetről, az állatgyógyászatról, a szövetkezetekről, a biztosításokról, a gazdálkodás módjairól stb.⁶²

Tallian Béla földművelésügyi miniszter (1903. november 3. – 1905. június 18.), agrárprogramjában a magyar föld jóvedelmének tartós fokozása, „*az ősi tűzhely megtartására, a közép és kisbirtokos, családok konzerválása*” érdekében a leghathatósabb állami eszköznek a nép széles rétegében terjesztett szakismereteket tartotta. Miután a közép és felsőfokú gazdasági képzés intézményeit kiépítve látta a gazdasági felső- és középoktatást, a gazdasági akadémia szervezetét akarta átdolgozni, arra

fektetve a hangsúlyt, hogy a növendékek már a tanintézetben komoly munkához szokjanak. A szakismeretek terjesztését a tanítóknak szervezett nyári tanfolyamok, a téli népies felolvasások mellett a népoktatás intézményesítésében látta garantálva (gyakorlati nevelés, kézügyességi oktatás): *„A népiskolába kell bevenni a gazdasági ismeretek tanítását, a gyermek felfogásához mérten, úgy hogy mikor az iskola padját elhagyja, az írás, olvasás és számoláson kívül legyen annyi fogalma a gazdaságban előforduló munkákról, hogy mindennek a célját meg tudja érteni és a testi fejlettségéhez való munkákat el is tudja végezni.”* A földművelési iskolák – a miniszter bevallása szerint sem váltak be mindenhol teljes mértékben. Azok, gazdákat vagy pusztabírókat, vagy botos ispánokat kellett volna neveljenek. Mégis sokan, magukat magasabb kvalifikációval bírónak képzelve, gazdatisztként szerettek volna érvényesülni. Ennek a helytelen iránynak elejét akarta venni azzal, hogy a kincstári és a ménesbirtokoknál cselédekként alkalmazandó és az állam által fizetendő, jobb módú családból való fiúkat kívánt bevonni ebbe a lerövidített tanítási formába.

Tallián tervei között szerepelt az is, hogy a tanítóképző intézetekben és a teológusképző intézetekben gazdasági szaktanárokat alkalmazzon fokozatosan, és hogy az állami birtokok gazdatisztjeit, sőt a földbirtokos osztálybelieket is bevonja a nép oktatásába.⁶³ Tallián terveéhez az *Erdélyi Gazda* fűzött gondolatokat. A szaklap szerint a szokásos téli népszerű előadásokat csak ott kellene tartani, *„ahol egyidejűleg az ínséges nép egyéb igényein is segíteni lehet”*. Különben is a valóban ínségesnek mutató 1904-es esztendőre hivatkozva azt a kijelentést is megkockáztatta, hogy *„talán még jobb volna, ha az e célra előreirányzott folyó évi összeget egészen az ínségakció céljaira”* fordítanák. A gazdasági felsőbb szakoktatás intenzívebbé tételéhez annyit fűzött hozzá, hogy a *„túlprodukció”* elkerülése végett inkább a minőségre fektessék a hangsúlyt, mintsem a mennyiségre.

A falusi emberek nevelése, társadalmi átgyúrása azzal tetőződött be, hogy a Földművelésügyi Minisztérium gazdasági, szőlészeti, méhészeti, borászati, baromfitenyésztési stb. magasabb nivójú 1-2 hetes ingyen tanfolyamokat rendezett a falu urai: a pap, tanító, jegyzők, s más *„nadrágos”* emberek részére, egy-egy felszerelt állami telepen, azzal a céllal, hogy *„őket a falusi gazdák gyakorlati tudománya fölé helyezze, s így*

képessé tegye hogy az a 2–3 falusi úri ember, – ki-ki a helyére állítva – a gazdatömeget az egymásmegértés és jobb boldogulás útjaira vezessék”.⁶⁴ A Földművelésügyi Minisztérium a kirendeltség révén igyekezett a falvak vezető embereit (lelkészek, tanítók, élenjáró gazdák, jegyzők, stb.) megnyerni az ügynek. A falvakon főleg ezekre hallgat(hat)ott a közösség. Serényi Béla utasításában meg arra szólította fel az egyesületek, gazdakörök és kirendeltségek, földműves iskolák vezetőit, hogy előadók a gazdasági szakelőadások tárgyát ama vidék gazdasági viszonyaihoz alkalmazzák, ahol éppen az előadást tartják.⁶⁵ A földművelésügyi miniszter az ügy érdekében felhívást intézett a felekezetek püspökeihez, amelyben az agrárismeretek terjesztésének pártolására szólította fel őket: „*A földművelő néppel való közvetlen érintkezés útján különösen alkalma lehet e nemes munkára a lelkész és tanító uraknak, akiknek buzgó működése a most serdülő nemzedék helyes irányú vezetését is biztosíthatja. Ha a lelkész és tanító urak szorosabb értelemben vett hivatalbeli teendőiken felül az állattenyésztés, legelőrendezés, talajművelés, baromfi-tenyésztés, méhészet, gazdasági háziipar stb. dolgaival is törödnének, ha a serdülő ifjúságot a mezőgazdaság iránt való érdeklődésre serkentik, e munka megbecsülésére és szeretetére oktatják, olyan szolgálatot tesznek az országnak, mely a legteljesebb elismerésre és hálára méltó kezdés. Ha minden lelkész és minden tanító kiveszi részét a közérdekű munkából, sikerülhet mezőgazdaságunk jövőjét biztosítani.*” Ugyanakkor utasította a tárcához tartozó hivatalokat, hogy ezen a téren mindenben legyenek a lelkészek és tanítók szolgálatára.⁶⁶

A gazdasági ismereteket sajtó útján is terjesztették székelyföldi újságokban. Önálló cikkek formájában vagy közgazdasági rovataikban közöltek szezonjellegű növénytermesztési és állattenyésztési cikkeket. Székelyhídy Viktor 1903-ban a marosvásárhelyi *Székely Gazda*, „Rend a gazdaságban” című rovatában közölt sorozatot különböző mezőgazdasági témákról: az udvar berendezéséről, a trágyakezelésről és a trágyázásról, a komlóskertek felújításáról, a gyümölcstermesztésről, az állatok téli takarmányozásáról, a székely kivándorlásról, a székely cselédek romániai sorsáról, stb.⁶⁷ Keller Gyulának ugyancsak ott jelenik meg részletes cikke a mezőgazdasági háziiparról.⁶⁸

A gazdasági tudósítók vagy gazdasági szaktanárok, kirendeltségi megbízottak, mintagazdaságok vezetői számoltak be a tapasztalataikról, a máshol elért eredményekről. Ezt tette Szentannai Sámuel is, aki a kétheti orosházi tartózkodása alatt egy állami kertben megfigyeltekre emlékezett vissza, a zöldség termesztéssel kapcsolatosan. Amint írta itt *„az igazi szakértelem és a munkás kéz párosulva”* évi három termést eredményezett. Az ottan látottakra szeretne volna megtanítani a székelyeket. Az is kapóra jött, hogy hasonlóságokat talált az orosházi veteményes és a székelykeresztúri állami tanítóképző intézet kertjének nagysága között. A saláta, az ugorka és a paszulytermesztés bemutatása mellett költségvetési adatokat, művelési és értékesítési módozatokat közölt. A két vidék különbözőségéből adódóan viszont a székelyföldi gyógynövénytermesztés felkarolását javasolta, de a mentalitás megváltoztatásának szükségességére is utalt mondván: *„mindenki panaszol Székelyföldön, hogy a székelység év-év után szegényedik, az örökös panasz helyet jobb lenne olyan növények termesztését felkarolni, amelyek több munkát, szakértelmet kívánnak ugyan, de több jövedelmet is adnak. Okos munkával tíz ember élhetne ott boldogan, ahol ma egy tengeti nyomorúságos életét.”*⁶⁹ A növénytermesztés hasznáról korábbi cikkében is írt Szentannai, példaképpen hozva fel a hozzánk betelepülő bolgár kertészeket. *„Mikor jó el az ideje annak, hogy ezen bolgárokat piacainkról leszorítsuk... Mikor mozdulunk meg mi székelyek vagy a maradiság átka mindenkit az ekeszarvához kötött”* – kérdezte, a bolgár kertészek tehetségét, szorgalmát, szövetkezését, munkabírását méltatva és követendő példakép állítva be.⁷⁰

A népies gazdasági előadások szükségességéről, tárgysorozatáról, fontosságáról, módszertanáról sokat vitatkoztak. A szaklapokban cikksorozatok láttak napvilágot ebben a témában. Azt leszögezték, hogy az ismeretszerzés fő tényezője a munkából eredő saját tapasztalat. Ehhez a magyar társadalom gerincének tartott gazdaközönség *„könyv, írás és számiszonya”*, az önképzés iránti csekély hajlandóság, és ebből kifolyólag a szakképzettség hiánya is hozzájárult.⁷¹ Az *Erdélyi Gazda* hasábjain, 1906 nyarán Hadviger Albert és Tokaji László fejtették ki véleményüket. Megállapításaik annyiban voltak egybehangzóak, hogy mindketten a gazdasági ismeretterjesztés alapos átgondolására fektették a hangsúlyt,

a gyakorlati képzés jelentőségét emelték ki. Hadviger intelligencia fogyasztékoságról, a babona, a közönyösség, az önhiúság létéről beszélt. Szerinte a tanfolyam jellegű sorozatos előadások, a felolvasások és a szabad előadások között lehet válogatni, oly módon, hogy mindig a hallgatóság hangulatához, felfogási képességéhez kell alkalmazkodni, a megtartandó értekezések tárgyát pedig az adott hely speciális gazdasági viszonyaihoz kell alkalmazni.⁷² 1908-ban a székely nőket, a székely falusi asszonyokat is bevonták a falusi társadalmat öntudatra ébresztő eszmekörbe. A székely falusi asszonyok számára is rendezett előadásokon a nő (anya, feleség) szerepe került terítékre, a gyermeknevelés, a család-, otthonteremtés és háztartás témakörében. *„Ha tudjuk, hogy az anya, a feleség, tehát az asszony az otthon és a család tengelye, a ki körül megfordul az otthon és a család békéje, jóléte, erkölcsi és sok tekintetben anyagi helyzete, csak elismeréssel nézhetjük azt a törekvést, mely a székely otthont, a családot is felkeresi és a székely nőt a jövő nemzedékek anyáit is bevonja a székely akcióba“* – fejezte ki Máthé József a székely társaságok debreceni közgyűlésén.⁷³ 1910-ben a székelyföldi gazdakörök, méhészeti egyesületek, állattenyésztő és állatbiztosító szövetkezetek havi közlönyének – a Székely Gazdának – indulásakor Dorner Béla, a székelyföldi kirendeltség egykori udvarhelyi megbízottja, *„Szeretet és munka a faluban“* című írásával jelentkezett, amely vezércikként jelent meg. Ismerve a székelység sajátos problémáit, úgy érezte, hogy 800 km távolságból nemcsak *„győri anzikszkártyát“* küldhet a hozzá amúgy ragaszkodó kispapoknak, hanem szaktudása és szakismeretei közreadásával újból szolgálatukba szegődhet. A kimondottan *„kenyérkérdéseket“* tárgyaló, politikamentes szaklapot azért is üdvözölte, mert úgy ítélte, hogy a nép szellemi táplálkozása még nagyon gyenge, fogalmazásában *„elég baj Erdélyben a nagyfokú betűiszony“*. A jobb földművelés, a jobb vetőmagvak, a jobb eke, a több állat, a gépek, istállók, trágyatelepek használatára való törekedés mellett a falusi nép gondolkodásának, magaviseletének megfinomodására, erkölcsi érzésének, gazdasági tudásának és érzékének megnevelésére kell törekedni. Erre nézve bizarr ötlete is volt: a *„meggondolt, takarékos, rendszerető, lassú észjárású, de gyenge fizikumú“* szász jellemet társította volna a *„gyors észjárású,*

könnyelmű, békésnek nem mondható..., de kiváltképpen kitűnő, kemény, edzett fizikumú” székely jellemmel.⁷⁴

Az első világháborúig tárgyalt korszakunkban a több oldalú és ismertetelt, néha eredményekkel is járó kísérletek ellenére a korszerű gazdasági ismeretek lassan terjedtek. Az elméleti tudás nem mindig kamatoztatódott a gyakorlatban. S habár a világháború alatt sem állt meg a mezőgazdasági termelés, sőt a korábbihoz képest kihangsúlyozottabb szerepet is kapott, mégis visszaesés, de legalábbis törés, stagnálás vált észlelhetővé az agrárismeretek (terjesztésének) terén. 1926-ban Cs. Lázár László a mezőgazdasági szakoktatást elemezve élesen tapintott rá a helyzetre: „Miután az ország gazdasági érdeke a gazdasági fejlődés, útja nem faji és nyelvi elhatárolásoktól van függővé téve, s a többtermelés súlypontja nem a politikai igében és nem a faj és a nyelv kérdésein nyugszik, hanem azon, hogy földműves népünk akár román, akár magyar, felkészült gazdasági tudásával minél többet és jobbat termeljen az ország javára: égető szükségét látjuk magyar nyelvű földműves iskolák felállításának”. Ezt annál is inkább, mivel „dacára a belterjesebb gazdálkodásra való nemes törekvésnek s az ország érdekében kifejtendő több termelésre való igyekezetnek a legjobb akarat mellett sem képes a termelés tekintetében a hozzáfűzött várakozásoknak megfelelni, mert nélkülözi a gazdasági ismeretek azon felkészültségét, mellyel a mai rohamosan fejlődő gazdasági életben a legkisebb gazdának is rendelkeznie kell – állították a backamadarasiak, akik a gazdagylésükön földművesiskolát kértek.”⁷⁵

JEGYZETEK

1. Udvarhelyi Híradó I (1877. április 14.) 15.; (1877. április 21.) 16. sz.
2. Orbán Balázs: *Eszmetöredékek nemzetgazdasági hivatásunkról*. In: Udvarhelyi Híradó I (1877. szeptember 22.) 38. sz.
3. Balázs Árpád (szerk.): *Magyarország szakoktatási intézményei*. In: Emlékkönyv az 1896-i ezredév emlékének ünneplése. Magyaróvár, 1896. 68. Vö. Márkus G., Mészáros I., Gazda I.: *Magyar neveléstörténeti irodalom 1800–1944*. Bp., 1985.
4. Imreh István: *Agrártörténetírás és a székely múlt megismerése*. In: Aluta 1970. 160.
5. Szabó K. Attila: *A romániai magyar iskolatörténet-írás rövid áttekintése különös tekintettel a népoktatásra*. In: Erdélyi magyar iskolák az évszázadok

- sodrásban. Az 1996. októberében szervezett iskolatörténeti tudományos konferencián elhangzott tanulmányok. Csíkszereda, 2001. 33-38.
6. Sipos Gábor: *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig*. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Buk., 1980. 107-135.; Sebestyén Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig*. uo. 138-160.; Hochbauer Gyula, Veres Melinda, Farkas Attila (összeáll.): *Magyar iskolák a Kárpát-kanyarban*. H.n. és é.n. 3-65.; Tófalvi Zoltán: *A sóvidéki népoktatás története 1848-ig*. In: Századok 126 (1992). 427.
 7. *Magyar Gazda* VI (1846) 57. 932.
 8. *Magyar Gazda* VII (1847) 1.
 9. Balogh István: *A paraszti művelődés*. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1918. (tanulmányok) Bp., 1972. II. 518.
 10. Végess Sándorné: *A nők gazdasági oktatása*. In: A szabadtanítás. Pécsset 1907-ben tartott kongresszusnak naplója. Pécs, 1907. 320.
 11. Kozma Ferenc: *A Székelyföld gazdasági és közművelődési állapota*. Bp., 1879.
 12. Sipos Samu: *Gazdasági kiállítás Sepsiszentgyörgyön*. In: Székely Nemzet XIII (1895. július 20.) 107.
 13. *Székely Újság* X (1913. február 18.) 20.
 14. *Székely Nemzet* XIII (1895. október 21.) 158.
 15. Incze Manó: *A gazdasági lapirodalom*. In: Székely Nemzet XIV (1896. január 20.) 10.
 16. *Udvarhelyi Hiradó* 1. Új folyam (1898. szeptember 11.) 37.
 17. *Csiki Lapok* (1900. december 5.) 49.
 18. *A mezőgazdasági rendszerek*. In: Székely Nemzet XII (1894. február 3.) 17.
 19. *Székely Újság* IX (1912. november 5.) 130.
 20. Kohányi Gyula: *Szabad gazdálkodás és cultura*. In: Magyar Társadalomtudományi Szemle III (1910) 150.
 21. *Székely Újság* X (1913. szeptember 21.) 111.
 22. Czétényi: *A gazdasági szakoktatás kérdése*. In: Magyar Társadalomtudományi Szemle III (1910) 75.
 23. *Székely Újság* X (1913. szeptember 18.) 110.
 24. Tokaji László: *Gazdasági szakoktatásunk*. In: Erdélyi Gazda XXXVIII (1906. június 21.) 303. o.
 25. Imre Lajos: *A falunvelés irányelvei*. Cluj-Kolozsvár, 1933. 10. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 59. sz.)
 26. Horváth Márton (szerk.): *A magyar nevelés története*. I. Bp., 1988. 245.
 27. Hideghéthy Antal: *Promemoriák földművelésünknek közgazdasági érdekében*. Pest, 1867. 26.

28. *Emlékirat a Székelyföld közgazdasági és kulturális fejlesztése érdekében teendő intézkedések tárgyában.* (továbbiakban Emlékirat) Bp., 1897. 4-5.
29. K. Vörös Sándor: *Emlékkönyv a kolozsmonostori m. kir. gazdasági tanintézet 25 éves fennállása emlékére 1894 évi nov. hó 15-én tartott jubileumi ünnepélyről.* Kolozsvár, 1895. 12.
30. Balogh: i.m. 523.
31. *Magyar Gazda* VI (1846) 7. 115.
32. *Udvarhelyi Híradó* I (1877. szeptember 15.) 37.
33. *Tanítók Lapja* III (1923) 2. 12.
34. *Tanítók Lapja* III (1923) 5. 35.
35. M. Mirel, A. Ardos: *Date privind începuturile învățămîntului profesional în Transilvania.* In: *Acta Musei Napocensis.* IV (1967) 218.
36. *Évnegyedi Szemle a magyar társadalom, politika és közművelődés köréből.* IV. füzet. Pest, 1868. 127.
37. *Magyar Gazda* VI (1846) 7. 115.
38. Balogh I.: i.m. 536.
39. *A székely művelődési és közgazdasági egyesület alakulásának indoklása.* In: *Udvarhelyi Híradó* I (1877. április 28.) 17.
40. Somogyi József: *Hazánk közoktatásügye a II. világháborúig.* Bp., 1942. 59.
41. Emlékirat. 30.
42. *Székely Újság* VIII (1911. szeptember 19.) 109.
43. Nicolaescu, N.: *Predarea învățămîntului agricol în școalele primare și normale.* Ed. II. Buc., 1927. 8.
44. PH...P.: *A közoktatás Magyarországon.* In: *Budapesti Szemle. Új folyam* (1868) X. 272.
45. Szörnyű Béla: i.m. 11.
46. *Tanítók Lapja* III (1923) 2. 11.
47. *A székely akció öt éve.* Bp., 1907. 8.
48. *Az EMKE munkatervéhez (közművelődési ipari és földbirtokpolitikai teendők).* Kolozsvár, 1913. 65.
49. Pákei Sándor József: *Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése 1855-1910.* Kolozsvár, 1910. 220.
50. Róth András Lajos: *Adalékok egy gazdasági iskola történetéhez („Szabó Józsefféle tordai kisebb magyar gazdasági iskola”).* In: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok* II. Székelyudvarhely, 2002. 144-168.
51. *Erdélyi Gazdasági Egyesület évlapjai.* 1854-55. 44.
52. N.: *A faiskolákról.* In: *Udvarhelyi Híradó* I (1877. március 17.) 11.
53. *Udvarhelyi Híradó* I (1877. március 24.) 12.
54. *Udvarhelyi Híradó* I (1877. február 24.) 8.

55. Kozma Ferenc: *A székegyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. Bp., 1879. 412.
56. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1918 (tanulmányok)*. II. köt. Bp., 1972. 508.
57. Tóth Rezső: *Könyvjegyzék a népkönyvtárak számára*. Különleny. a „Népművelés”-ből. Bp., 1908. 404.
58. Pákei Sándor József: *Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése 1888-1910*. Kolozsvár, 1910. 324-328.
59. *A székegy akció öt éve*. Bp., 1907. 49.
60. Vargyas, Magyarzsákok, Felsőboldogfalva, Újszékegy, Zetelaka, Énlaka, Kecset, Szenterzsébet, Vágás, Bethlenfalva, Homoródszentpál, Székegykeresztúr.
61. *Udvarhelyi Híradó* I (1877. szept. 29.) 39.
62. *Székegy-Udvarhely* X (1904. január 7.) 2. A felsorolt témák is utalnak az akció átgondoltságára: *Az okszerű gazdálkodás, A föld termőképességének fenntartása, A kettős termelés, A talaj és annak termőerejének fenntartása és a tagosított birtok berendezése, Hogyan gazdálkodjunk a tagosított birtokon?, Kül és belterjes gazdálkodás, A trágya okszerű kezelése és alkalmazása, Tudnivalók az okszerű állattenyésztésről, A ragadós állatbetegségek oktana és az azok elleni védekezés, Szavatosság az állatkereskedés terén, Az állatgyógyászat köréből, Az okszerű gyümölcstermelés, A gyümölcsfák beállítása és gyümölcsértékesítés, Fatenyésztés és gyümölcsértékesítés, A konyhakertészet, A szövetkezetek, a tűz-, jég- és állatbiztosítás, A len és kendertermelés*.
63. (–i): *A földművelésügyi miniszter programja*. In: *Erdélyi Gazda* XXXVI (1904. augusztus 7.) 32.
64. Cséser Lajos: *Állami népszerű gazdasági akciók Magyarországon*. In: *Erdélyi Gazda* XLIII (1911. augusztus 20.) 402.
65. *Erdélyi Gazda* XLIII (1911). 519.
66. Ürmösi József: *Egy székegy község agrokulturális intézményei*. In: *Mezőgazdasági Szemle* 31 (1913) 507.
67. *Székegy Gazda* I (1903) 3–5, 7. sz.
68. *Székegy Gazda* I (1903). 6. 1-3.
69. *Székegykeresztúr* III (1906. szeptember 8.) 36.
70. *Székegykeresztúr* III (1906. augusztus 11.) 32.
71. *Gazdasági ismeretforrások*. In: *Erdélyi Gazda* XXXVII (1905. október 15.) 600.
72. Hadviger Albert: *Falusi gazdasági előadások és határbejárásokról*. In: *Erdélyi Gazda* XXXVIII (1906. június 17.) 291-292.

73. *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1909. évi június hó 1-én Debrecenben... Deák Lajos ... által... tartott IV. rendes közgyűléséről.* Marosvásárhely, 1909. 25.
74. Enesei Dorner Béla: *Szeretet és munka a faluban.* In: Székely Gazda I (1910. 02. 15.) 2.
75. Cs. Lázár László: *A mezőgazdasági szakoktatás.* In: Gazdasági sérelmeink és kívánságaink. Az Országos Magyar Párt közigazdasági szakosztályának Gyergyószentmiklóson 1926. okt. 5-én tartott nyilvános üléséből. Dicsőszentmárton, 1926. 32.

NOVÁK KÁROLY

A székelyudvarhelyi iparosság helyzete a XIX-XX. század fordulóján

Az 1867-es kiegyezés, politikai és társadalmi hatásai mellett, nagymértékben befolyásolta és meghatározta Erdély és azon belül a Székelyföld gazdasági életét. A szinte feudális jellegű gazdaságban egyre erőteljesebben jelentkeztek a kapitalista gazdaság sajátosságai. Azonban ezek az átalakulások nem mindig jelentettek pozitív változást. A céhrendszer megszüntetése kiszolgáltatott helyzetbe hozta az addig viszonylagos biztonságban lévő iparosokat.

A Székelyföldön ezek a hatások hatványozottan jelentkeztek, hiszen itt a tőke szinte teljesen hiányzott, a piacgazdasági feltételek még kevésbé voltak adottak, mint Erdély más, középső és nyugati részein. A céhrendszer felszámolása szinte kilátástalan helyzetbe hozta a székely iparosokat, akik tőke, infrastruktúra és piac hiányában nem tudtak versenyre kelni az osztrák vámunió következtében mind nagyobb mennyiségben beözönlő gyári árukkal.

Tanulmányunkban mindezen jelenségek Székelyudvarhely iparoséletére gyakorolt hatásait vizsgáljuk, igyekszünk feltérképezni a konkrét eseményeket, a megoldáskeresést, az iparosság helyzetének, státuszának változását, a szakoktatás beindítását, valamint annak jelentőségét.

Előzmények

Az erdélyi céhrendszerben a XIX. század közepén tapasztalható időleges fellendülést már a válság jelei is kísérték, amelyek a nemsokára bekövetkező bomlást vetítették előre. Annak ellenére, hogy a kézműves ipari termelés a régi, elavult keretek között zajlott, a céhek továbbra is igyekeztek megtartani, sőt szélesíteni kiváltságait, protekcionista rendszerüket. A mind erőteljesebben jelentkező versenyhelyzet következtében egyre több visszasság alakult ki a céhrendszerben: kívülállók

számára a céhmesterek korlátozták, megközelíthetetlené tették a céhek, a szervezeten belül csak személyes kapcsolatokon keresztül lehetett érvényesülni, mesterségesen növelték a termékek árát, minden eszközzel igyekeztek kiszorítani a céhen kívülieket, kontárokat a piacokról.

A korabeli törvénykezés felgyorsította a céhrendszer bomlási folyamatát, például az 1840:XVII. tc. kimondta, hogy kereskedők is indíthatnak gyárakat, ahol bármilyen szakmájú munkást lehet alkalmazni. Így sérült a céhek azon joga, mely szerint csak a céhszabályok betartásával válhat valaki segédde vagy mesteremberré. Az 1860. május 1-től érvénybe lépő páatens kimondta az iparosszabadságot, megerősítette az 1851. február 6-i „ideiglenes utasítást a kereskedelmi és iparviszonyok céljából” és az 1859. december 20-i „nyílt parancsot”.

Az 1872:VIII. törvénycikkbe foglalt ipartörvény szentesítette és kibővítette a 1860-tól fennálló helyzetet, lehetőséget biztosítva bárkinek a szabad iparüzésre. A törvény értelmében szabadon lehetett munkásokat alkalmazni, a segéd, tanuló viszonyát a vállalkozóval a felek közti szabad megegyezés szabályozta. Ez a törvény a kisiparosok nagymértékű tiltakozását és ellenállását váltotta ki, mivel joggal érezhették esélytelennek magukat a nagyiparral szemben: a céhrendszer által biztosított magas árakat csökkenteni kellett, hogy versenyképesek maradhassanak a gyári termékekkel, a vasút révén a tömegtermékek hamar elhódították a kisipar hagyományos piacait. Az árak csökkentése viszont előnytelen, sőt veszteséges helyzetbe sodorta a jellemzően kézi erővel termelő iparosokat, a gépi erővel tömegtermelésre berendezkedett gyárakkal szemben. Álláspontjuk védelmére a kisiparosok azt hozták fel, hogy mivel bárki lehet iparos, az általuk gyártott gyenge minőségű termékek rontják a valóban szakképzettek jövedelmét.¹

Céhekből ipartársulások

Az 1870-ben végrehajtott népszámlálás eredményei alapján az udvarhelyszéki lakosság 2,11%-a foglalkozott iparral és/vagy kereskedelemmel, ugyanez az arány Marosszéken 4,6%, míg Háromszéken 4,21%. A széken belül Székelyudvarhely városában az iparral és/vagy kereskedelemmel foglalkozók aránya 23,42%, Marosvásárhelyen 25,64%, Kézdivásárhelyen 28,10%. Számszerűsítve a százalékokat ki-

derül, hogy Udvarhelyszéken az iparban és kézművességben dolgozók száma 875, amelyből 484 önálló vállalkozó, 391 személy hivatalnok és munkás. Székelyudvarhelyen a bőr- és papírgyártás, valamint az egyéb kategóriának jutott a vezető szerep, ezekben az ágazatokban 333 vállalkozó és 235 munkás tevékenykedett, míg a fém-, kő- és faiparnál 90 vállalkozót és 88 munkást találunk.²

A fenti adatok érzékeltetik, hogy székelyföldi léptékkal mérve, Székelyudvarhely jelentős iparral rendelkezett, amelynek kezdetei visszanyúlnak a késő középkorig. A XIX. században nem tudott szakítani céhes korlátaival, mivel például Románia még akkor is elsődleges piacnak számított a székelyföldi iparosoknak, amikor itthon a gyári termékek konkurenciája versenyképtelen helyzetet teremtett, sőt a Monarchia és Románia között 1875-ben aláírt kereskedelmi egyezmény még segítette is a román piac megtartását.

Az ipar fejlesztésének érdekében, a kiegyezést követő időszakban a magyar kormány és az ellenzék egyre hangsúlyosabban követelte az osztrák védővámok lebontását, illetve a magyar ipar védelmét célzó intézkedések foganatosítását. 1881-től kezdve a magyar ipar több állami kedvezményben részesült, például 1882-1895 között nem kellett profitadót fizetni, a gyártelkek vásárlása, átírása utáni illetéket eltörölték.

Az 1872. évi ipartörvény lehetővé tette, hogy a megszűnt céhek tagjai, a céh megszűnését követő 9 hónapon belül ipartársulásokat hozzanak létre, amelyek öröklik a céhek vagyonát. Ezek a társulások csak az egyes mesterségek, iparágak érdekeit képviselték.³ Pál Judit megállapítása szerint az ipartörvény érvénybelépésével a céheket „ténylegesen nem számolták fel, hanem tovább működtek az ipartársulatok 'fedőneve' alatt, még ha kiváltságaik elvesztése érzékeny veszteséget is jelentett, és meg kellett küzdeniük a szabad verseny kihívásaival.”⁴

Kádár Domokos az *Udvarhelyi Hiradó*-ban 1877-ben közölt írásában elemezte az iparosok helyzetét a korabeli Székelyudvarhelyen, és arra a következtetésre jutott, hogy az önálló, esetleg néhány segéddel dolgozó iparos nem tud megfelelni a szabadpiaci követelményeknek, mivel túl költségesen dolgoznak, ezért kevés a megrendelés, a termékeknek nincs piaca. Alternatívaként Kádár az iparostársulásokat, a közös műhelyeket ajánlja, felsorolva ezek előnyeit: közösen nagyobb választékot tudnak

biztosítani, így nő a megrendelés, olcsóbban lehet nyersanyaghoz jutni. Minden tag a befizetett önrész és az elvégzett munka arányában részesedne a jövedelemből. Csökkennének a műhelyek fenntartási költségei, ilyen körülmények között az udvarhelyi iparosok is versenyképesek lehetnek a gyári termékekkel.⁵

Kassai F. József az iparszabadság és az iparos képzettség közti összefüggéseket taglalja, szintén az *Udvarhelyi Híradó*-ban megjelent cikkében. Kassai elismeri az iparüzési szabadság előnyeit, viszont, a korabeli iparos társadalommal egyetértve elítéli, hogy bárki, anélkül, hogy jártas lenne az illető iparágban, több tevékenységre is kaphat engedélyt. A cikkben azt is kifejti, hogy a kevésbé képzett iparost védték a céhek kiváltságai, viszont az iparszabadságban csak a piaci követelményeknek megfelelő termékeket előállító iparos boldogulhat. A piaci versenynek elsődleges szerepe van az iparágak fejlesztésében, amíg a hazai termékek nem érik el a külföldi színvonalat, addig ez utóbbiak fogják uralni a piacot. Tehát az az iparos, aki hangsúlyt fektet a szakképzésre, saját érdekében cselekszik.⁶

Székelyföldön a közúti infrastruktúra az 1870-es évek végén elfogadható szinten, a vasúti hálózat igen kezdetleges állapotban volt. Az állami kőutak székelyföldi összhossza 254 km, melyből mintegy 72 kilométernyi haladt át Udvarhely vármegyén, a héjjasfalva–gyimesi szakaszból. Udvarhely vármegyében a megyei utak összhossza 214,5 km volt, ezeknek az állapota, a Csík vármegyeiekkel együtt jónak minősült. 1867-es és 1869-es statisztikai adatok alapján Udvarhely vármegyében 6,31 km, Maros-Torda vármegyében 9,81 km, Erdélyben átlag 3,05 km, Magyarországon 3,73 km út jutott egy négyzetmérföldre. Összehasonlításképpen, ugyanebben az időszakban, Poroszországban 18,86 km, Belgiumban 38,99 km út volt egy négyzetmérföldön. A vasutat illetően a marosvásárhelyi szárnyvonal volt az egyetlen, amely közvetlenül kapcsolódott Székelyföldhöz, a keleti vasút csak néhány helyen érintette a régiót és ezek a kapcsolódási pontok is távol estek a Székelyföld ipari és kereskedelmi központjaitól.⁷ A közlekedési infrastruktúra kezdetlegessége okozta elzártság tovább késleltette a tőkebeáramlást és megnehezítette a termékek szállítását a belső piacra, illetve az új piacok megszerzését. További nehézségeket okozott a székelyföldi ipar egyoldalúsága, az

iparosok nehezen változó mentalitása, a kellő szakismeretek, valamint a szakoktatás hiánya.

Az 1880-1890-es időszak

Az 1884-es új ipartörvény XVII. cikkelyének 5. paragrafusa kimondta, hogy minisztériumi rendelet által szabályozva, bizonyos mesterségek gyakorlásához szükséges a szakképesítés. Ilyen mesterségek esetében (pl. ékszerész, asztalos, kovács, lakatos, hentes, szabó, stb.) tanoncbizonyítvánnyal és kétévi, igazolható gyári vagy műhelybeli szakgyakorlattal, vagy – tanoncbizonyítvány hiányában – legalább háromévi szakmai gyakorlattal lehetett önálló iparűzésbe fogni. A szakmai gyakorlat igazolása alól csak azok mentesültek, akik a kereskedelmi minisztérium által kijelölt szakiskolát elvégezték (pl. az udvarhelyi kő- és agyagipari szakiskola elvégzése munkakönyv váltására jogosított).

Ugyanez a törvény adott jogi keretet az ipartestületeknek, a szakképzett mesteremberek kötelező társulásának. Az előírások szerint ilyen testület ott jöhetett létre, ahol legalább 100, képesítés igazolásához kötött iparágat űző mester van, és ezeknek legalább 2/3-a javasolja a testület létrehozását. Az ipartestületek elsődleges célja a különböző mesterségű iparosok érdekeinek védelme, működésük támogatása volt. Szabályozta az iparosok és segédek viszonyát, a tanoncok helyzetét. Megteremtődtek a keretei a segélypénztárak létrehozásának, az iparosok anyagi érdekeit elősegítő szövetkezetek alapításának. A testületeket törvényhatósági joggal ruházták fel, ami lehetővé tette az iparosok és a segédszemélyzet közötti vitás ügyekben való intézkedést. 1885-ben országos szinten 75 ipartestület létezett, 1896-ban pedig 308, amelyből csupán egy működött Udvarhely vármegyében, Székelykeresztúron.⁸

Az előző korszakhoz viszonyítva kedvezőbb jogi feltételek nem hozták meg Székelyföldön sem a várt eredményeket. Továbbra is megoldatlan volt a közúti és vasúti infrastruktúra helyzete, a kedvezőbb hitellehetőségek változatlanul hiányoztak, az 1886-1893 között tartó osztrák-magyar-román „vámháború” következtében elveszett a székely kisiparosok termékei számára létfontosságú román piac. A mezőgazdaság, adottságai és színvonala következtében nem tudta felszippantani a kisiparból fel szabaduló munkaerő-főlösleget.

Mindezen okok tömeges kivándorlást eredményeztek, pontosabban felgyorsult az addig szórványosnak mondható jelenség, amelynek elsődleges célterülete Románia volt. Az egyre számosabb székely kivándorlóból a férfiak iparosként vagy mezőgazdasági idénymunkásként, a nők cselédként vállaltak munkát a szomszédos országban.⁹

A jelenség élénken foglalkoztatta a közvéleményt, a korabeli sajtó tragikusnak minősítette a kivándorlás mértékét és hatásait, egyre határozottabban követelve a hatóságok és a gazdasági tényezők beavatkozását a helyzet megoldása érdekében. Jellemző a kor mentalitására, hogy míg a férfiak kivándorlásával nem értettek egyet, de megmagyarázhatónak tartották, a női munkaerő kivándorlását, túl a gazdasági vonatkozásokon, az erkölcsi romlással rokonították. Ez utóbbi probléma kezelésére olyan munkaerő-közvetítő irodák („cselédszerző intézet”) felállítását, beindítását szorgalmazták, amelyek a fölös női munkaerőt az ország belseje felé irányították volna. Annak ellenére, hogy voltak ilyen jellegű magánkezdeményezések és hivatalos próbálkozások, ez az elképzelés csak nagyon kismértékben enyhítette a székelyföldi megélhetési és elvándorlási problémákat.¹⁰

Az 1880-as, 1890-es évek folyamán több olyan gazdaságpolitikai intézkedés is született, amelyek a nehézségekkel, elmaradottsággal küzdő régiók, köztük a Székelyföld felzárkóztatását voltak hivatva elősegíteni. Az egyik első, kézzelfogható eredmény az 1888. március 15-én átadott Héjjasfalva–Székelyudvarhely helyi érdekeltsgű vasúti szárnyvonal volt, amelyet nemsokára követett a Brassó–Kézdivásárhely szakasz, majd a székelyföldi vasúthálózat 1897-ben tovább bővült a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, Csíkszereda–Gyimes szakaszokkal. A későbbiekben ezeket a vasútvonalakat összekapcsolva és további szakaszokkal kiegészítve építették ki a „székely körvasutat”. A vasút megjelenésének közvetlen pozitív hatásai közé tartozott a szakképzett és szakképzetlen munkásoknak, valamint a földnélküli zselléreknek biztosított munkalehetőség, a vasútépítéshez szükséges anyagok szállítása pedig mozgósította a környékbeli fuvarosokat. A vasút által enyhült a Székelyföld egy részének az elszigetelődése, így ez a vidék, Székelyudvarhelyt is beleértve, bekapcsolódott a gazdasági körforgásba. A régió belsőbb vidékei

azonban továbbra is elzártak maradtak, az itteni termelők csak költségesen és időigényesen tudták termékeiket eljuttatni a fővonalakhoz.¹¹

A gazdasági felzárkóztatás, a kivándorlás megfékezésének céljából a kormány elindította a „székely ipari akciót”, melynek keretében 1890-ben Marosvásárhelyen felállították a „székely” Kereskedelmi- és Iparkamarát. A Kamara 1891. és 1892. évi jelentéseiben igen kedvezőtlennek minősítette a hatáskörébe tartozó terület gazdaságát. Az okok szinte változatlanok az előző periódushoz viszonyítva: a vámháború, az osztrák vámunió, a közlekedés hiányosságai. A kivándorlás nem mérséklődött, inkább növekedett. Az udvarhelyi fazekasok, kovácsok, hasonlóan háromszéki társaikhoz elvesztették romániai megrendeléseiket, az udvarhelyi ipar húzóágazatának minősülő bőriparban súlyos visszaesés volt tapasztalható.¹² Az elveszett román piacot az iparosok nem tudták mással helyettesíteni, mivel az általuk gyártott termékek sokkal drágábbak voltak a gyári áruknál, a magas szállítási költségek tovább növelték az eladási árat. A Kamara az önálló magyar vámterület kialakításában látta a helyi kisiparosok és kereskedők fennmaradásának egyik lehetőségét a sokkal fejlettebb osztrák gyártók konkurenciájával szemben.

Az 1890-es évek elején, Székelyföldön iparfejlesztő bizottságok alakultak, melyek a terület iparos életének fellendítését tűzték ki célul. Ennek szellemében az Udvarhely megyei iparfejlesztő bizottság Székelyudvarhelyen egy dohánygyár felállításához szükséges iratcsomót állított össze és küldött az illetékes minisztériumba, továbbá bőripari szövetkezet indult 4 000 Ft kamatmentes állami támogatással. Az 1894 júniusában alakult „nyersanyagbeszerző és raktár” szövetkezet évi üzleti forgalma 1895-ben meghaladta a 18 000 forintot. A szövetkezet ezután egy cipőraktárt is létrehozott, melynek árai már versenyképesek voltak az osztrák árakkal.¹³

A dualizmus kori gazdasági szerkezetváltás következtében kialakuló kapitalista piacgazdaságban mindinkább alapkövetelménynek számító szaktudás megszerzésére a XIX. század utolsó három évtizedében Székelyudvarhelyen is kialakultak a feltételek. 1872-ben megalakult az Állami Főreáliskola, amelynek vonzáskörzete jóval túlmutatott Udvarhely vármegye határain. 1880-ban létrejött az Alsófokú Iparos és Kereskedelmi Iskola. Az iskolák megléte azonban nem jelentett mindig meg-

felelő színvonalat is. A marosvásárhelyi iparkamara 1895-ös jelentése az udvarhelyi ipar- és kereskedelmi iskola esetében a felszerelés hiányosságairól, a tantermek kis méretéről, valamint gyenge képességű diákokról számolt be.¹⁴ A székelység körében űzött iparágak közül – a bőripar mellett – leginkább a kő- és agyagművesség feltételei voltak adottak Udvarhely vármegyében. A nyersanyagforrások is biztosítva voltak: agyag Székelyudvarhelyen, Korondon, Agyagfalván, Magyarhermányban és Kőröspatakon, kőkitermelési lehetőségek többek között Jánosfalván, Gyepesben, Oroszhegyen, Korondon, Vargyason és Homoródalmáson voltak. A századforduló táján Udvarhely megyében 116 fazekas volt, melyből 90 önálló iparos, és a téglagyártásban is több tíz személy tevékenykedett. A kedvező feltételek mellé szükség volt az új technológiákat ismerő szakemberekre és a szakoktatásra, ami elősegítheti a nehéz gazdasági helyzetből való kilábalást, valamint az iparfejlesztés lehetőségét, helyességét, szükségességét megkérdőjelezők mentalitásának megváltozását. Az adottságok és lehetőségek kiaknázására, a helyi iparosélet fellendítésének és megújításának céljából 1893-ban kezdte el működését a székelyudvarhelyi Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola.¹⁵ A szűkebb értelemben vett szakoktatás mellett a tanárok az iparos pálya negatív társadalmi megítélésén is szerettek volna javítani, hiszen „... uri ember vajmi ritkán adja gyermekét iparos pályára. Tudósokat akarnak mindannyiból nevelni. Félnék, nehogy az ősök megforduljanak sírjaikban; nehogy a szent hamvak megszentéstelenítenessenek, ha valamelyik unoka kalapácsot, vagy gyalut merne kezébe venni”.¹⁶ Az iskola tanárai és növendékei jelentős szerepet játszottak Székelyudvarhely és környéke századfordulós arculatának kialakításában. Több magán- és középület kül- és beltéri díszítése, emlékművek mutatják az iskola által képviselt ízlésvilágot. A diákok nemcsak az iskolánál megrendelt díszítőelemeket, emlékműveket készítették el, hanem megtanulták az edény- és kályhakészítést, a korongolást és égetést. Tanulmányaik és a segédleveik befejezése után önállóan is űzhették tanult mesterségüket. Mindezek mellett az iskola felnőttek számára is szervezett „esti” szaktanfolyamokat, amelyeken a már gyakorló iparosokat és érdeklődőket képezték tovább elméleti és gyakorlati szinten egyaránt.¹⁷ A fent említett székely akció keretében, a szakiskolából kikerülő fiatalok egy

részét állami segédlettel, a marosvásárhelyi iparkamara felügyelete alatt próbálták elhelyezni műhelyekben, gyárakban.

A XX. század eleje

Az 1900-as évek eleje nem hozta meg a remélt fellendülést, a régi problémák orvoslása is váratott magára. A „székely kérdés” kezelésére 1902-ben Tusnádon kongresszust hívtak össze, ahol ugyan születtek stratégiák, elhangzottak javaslatok, de ezekből a későbbiekben kevés valósult meg.

A megoldatlan gazdasági problémák hatására a kivándorlás még ijesztőbb mértéket öltött. A marosvásárhelyi iparkamara adatai szerint 1903-ban a kamara körzetéből 14 085 személy vándorolt ki, ami duplája volt a 10 évvel azelőtti átlagnak, és a legfontosabb célország, Románia mellett, egyre többen választották az Egyesült Államokat. A kivándorlók közül 10 750 személy Romániában, 1 126-an az Amerikai Egyesült Államokban, 2 209-en más európai országokban keresték boldogulásukat. Ebben az időszakban Udvarhely vármegyéből 1693 személy vándorolt ki. A kamara ugyanakkor előrelépésekről számolt be a szövetkezetek ügyében, pozitívan véleményezi az iparosképzést a székelyudvarhelyi kő- és agyagipari szakiskolában.¹⁸

Az 1900. évi népszámláláskor Székelyudvarhelynek 8 045 főnyi lakossága volt, melyből az iparhoz 2 997 személynek kapcsolódott valamilyen formában a megélhetése.¹⁹ A századelőn a betlenfalvi és szombatfalvi cserép- és téglagyárak, valamint a fűrészgárak számítottak jelentékenyebb ipari vállalkozásnak Székelyudvarhelyen. A kisipart, a fazekasság mellett, a nyersbőr kidolgozás és feldolgozás határozta meg. Azonban ezen a téren is jelentkeztek problémák. Az 1890-es évek közepén kormánytámogatással beindult bőranyag beszerzési szövetkezet 1902-ben csődöt mondott. Helyette, még ugyanabban az esztendőben, 14 000 korona állami támogatással és 24 taggal létrejött a tímárok hitel- és termelőszövetkezete.²⁰

A XIX. század közepén a katonaság jelenléte még „nehéz terhet” jelentett a lakosság számára, amelytől mindenáron szabadulni akartak. A székelyudvarhelyi magisztrátus 1861-ben sikertelenül próbálta elérni a katonaság és csendőrség elhelyezését. A dualizmus korában ez a helyzet

megváltozott, mivel most a városok egyre inkább jövedelemforrást, az urbanizációt elősegítő tényezőt láttak a katonaságban, ezért a városvezetőségek gyakran kérték nagyobb létszámú alakulatok elhelyezését.²¹ Ez derül ki a *Székely-Udvarhely* egyik írásából is. A cikkíró a székely kérdés megoldatlanságának okai közé sorolja a székelyföldi katonaság kis létszámát. A katonaságnak a nagyobb jelenléte indokolt lenne, mint fogyasztónak, mivel Székelyudvarhely és Székelykeresztúr iparának, kereskedelmének és mezőgazdaságának számos érdeke fűződik a honvédséghez. A lehetséges megoldások között szerepelt a brassói 24. honvéd gyalogezred egy zászlóaljának Székelykeresztúrra, a 82. közös gyalogezred teljes állományának Székelyudvarhelyre való áthelyezése.²²

Az 1910-es években kialakuló gazdasági konjunktúra hatására a székelyföldi régióban is volt érzékelhető változás, egyebek mellett a mentalitás terén is. Az évtized végére fordulat állt be az iparospálya megítélésében, legalábbis a korabeli sajtó ezt tükrözi. Ekkorra a fizikai munkát legalább annyira vagy jobban fizették mint a szellemi. Egy képzett bádigos-, ács-, kőműves-, szabó- vagy lakatossegéd napi 4-8 koronát, a gépgyári munkás havi 100-200 koronát, a kőfaragó napi 6-20 koronát, a díszítőiparban dolgozó havi 400 koronát vihetett haza, a műhely vagy gyári művezető havibére elérhette a 500-600 koronát. Az iparos pálya előnyei között szerepeltek a marosvásárhelyi kereskedelmi- és iparkamara támogatásai, a segédek számára biztosított tanulmányúti ösztöndíjak, valamint a kormány által nyújtott gép- és szerszámsegély.²³ 1909 elején a vásárhelyi kamara kérelemmel fordult a magyar társadalomhoz, melyben – az erdélyi nemzetiségek mintájára – egy olyan nemzeti ipari pénzalap létrehozását szorgalmazta, amely segítené a fiatal székelyföldi iparosokat a kedvező gazdasági konjunktúra kihasználásában: „Ha sikerül egy nagyobb alapot összehozni, amely mindaddig, amíg a székely ipar Erdélyben megerősödik, gyors segélyeket juttat kiválóan érdemes kezdő iparosoknak, akkor nemcsak az ipar, hanem a társadalom érdekeit is szolgáljuk. Mert egy szakképzettsége mellett művelt, javarészből világlátott ifjú iparososztály a közszellem átalakulására is hatni fog, a benne érvényesülő intellektuális erő egészségesebb életfelfogásnak nyithat utat, mely a létalapot nem mint most, az improduktív törekvésekben,

hanem a gyakorlati pályák felkarolásában és fejlesztésében fogja keresni.”²⁴

A fenti bizakodó, reménykedő hangvételnek ellentmond az iparkamara 1910. évi helyzetértékelése, amely az ipar állapotát kedvezőtlennek minősítette. A nagyiparban munkás- és fuvarhiány volt, ez utóbbit a szarvasmarha állomány zárlatával, az előbbit hatékony munkásközvetítő iroda hiányával magyarázták, így a székely munkaerő véletlenszerűen vállalt munkát ott, ahol talált. A háziipar továbbra is hanyatlott, a fiatalokat nem vonzotta a mesterségtanulás, inkább a könnyebb jövedelemszerzésnek bizonyuló cselédeskedést választották. Ennek következtében az Amerikába és Romániába történő kivándorlás mértéke ugyan csökkent, viszont, az országos szintű munkaerőhiány pótlására, erősödött a Kolozsvár, Budapest, Bécs irányába történő belső elvándorlás. A fejlettebb régiók Székelyföldre gyakorolt elszívó hatása és az ezt megfékező hatósági intézkedések hiányának következtében az elvándorló munkaerőt nehezen, többnyire idegenekkel lehetett csak pótolni, a fiatal generáció esetlegesen hazatérő tagjai pedig nem tudtak visszailleszkedni a helyi gazdasági-társadalmi viszonyok közé. A kamara egy 15 évet átfogó számvetést készített az iparfejlesztésre vonatkozóan. Ebben a periódusban sikerként könyvelhették el, hogy némiképpen megváltozott a tanoncképzés és elhelyezés kezdetekor tapasztalható negatív lakossági viszonyulás, enyhült a rendi konzervativizmus csökevényeként ható előítélet. A kamara, magánemberek és intézmények bevonásával, hatékonyan szervezte meg a folyamatot, felkeltette az elszigetelt térségek vidéki lakóinak érdeklődését. Az ipari oktatás kielégítő színvonala is segítette a folyamatot, a szakiskolából kikerülő fiatalok a gyakorlatban is sikeresnek bizonyultak.

A kereskedelmi- és iparkamara által a kereskedelemügyi minisztérium felé megfogalmazott javaslataiban a régebbi, megoldatlan gondok (pl. Székelyudvarhely bekapcsolása a körvasútbá, a távközlési infrastruktúra fejlesztése) orvoslása mellett új problémák is felvetődtek. Az új adótörvény hátrányosan érintette az iparosokat, a hagyományos gyári konkurencia mellett a fegyházak versenye a lábbelikészítő iparral, valamint a „drótos tótok” házalási joga is újabb nehézségek elé állította a helyi iparosságot. Az ipartestületek munkájával kapcsolatban a kamara olyan

ipartörvény megalkotását szorgalmazta, amely védené a képzett iparosok érdekeit a kontárokkal szemben.²⁵

A tagadhatatlanul pozitív változások ellenére az 1910-es évek elején még mindig voltak megoldásra váró régi problémák, sőt, újabbak is jelentkeztek. Az *Udvarhelyi Hiradó*, 1914. március 1-jei lapszámában, egy vidéki olvasó levelét közölte, melyben egy új keletű jelenségre derült fény. Az élelmes nagytermelők elkezdték a népművészeti termékek giccses változatainak sorozatgyártását, ezáltal az eredeti, de drágább háziipari termékektől elhódították a piacot, ugyanakkor csökkentették az eredeti népi termékek értékét is. Ez a jelenség azt is maga után vonta, hogy a mezőgazdasági munkálatok befejezése után a falusiak tétlenségre lettek ítélve. A levélíró az állami támogatásban, az ideiglenes adómentességben látta a kisipar jövőjét, viszont mivel a gyári és a kisipar nem egyenlő gazdasági feltételekkel indult, szinte kizárt a tisztességes szabadverseny köztük.²⁶ Az állami, például a katonai megrendelések ideiglenesen javíthattak az iparosok helyzetén, mint amikor Ugron János főispán közbenjárására az iparkamara biztosította a székelyudvarhelyi csizmadiák számára 1500 pár bakancs szállításának jogát.²⁷ A vasúti hálózat továbbra is elégtelen, ami jelentősen befolyásolta a régió gazdaságát és az ebből adódó társadalmi jelenségeket. A régen várt Székelyudvarhely–Csíkszereda vasútvonal révén Udvarhely vármegye a Héjjasfalva–Székelyudvarhely–Csíkszereda–Gyimes vonalon intenzívebben kapcsolódhatott volna be az országos, vagy (Románia irányában) a nemzetközi áruforgalomba, ami a helyi ipart is kedvezően befolyásolta volna.²⁸

Ilyen körülmények között, a fentiek alapján elmondhatjuk, hogy Székelyudvarhely iparosélete igen változó képet mutatott a XIX. század közepe és az első világháború közti időszakban, amelyben, a nyilvánvaló sajátosságok mellett, a történések rengeteg átfedése észlelhető más, hasonló méretű és státusú székelyföldi település ugyanazon korszakbeli gazdasági életével. Az 1850–1860-as években, a céhes iparban tapasztalható relatív fellendülést a dualizmus elején elkezdődő gazdasági szerkezetváltás megtörte, a céhes hagyományokkal nehezen szakító iparosok nem tudták felvenni a versenyt a közös vámterületnek köszönhetően mind nagyobb mennyiségben beöznlő osztrák és cseh gyári tömegter-

mékekkel. A helyzetet súlyosbította a Monarchia és Románia között kitört vámháború, ami a legjelentősebb hagyományos piac elvesztése miatt a kivándorlás folyamatát is felgyorsította. A kormányzati tényezők későn mérték fel ennek a jelenségnek a nagyságrendjét és akkor sem hoztak kellően hatékony intézkedéseket a megfékezésére. A gazdaság egyik alapfeltételének számító vasút is sokáig elkerülte a Székelyföldet, amikor pedig bekapcsolták a vasúti hálózatba, csak bizonyos vidékeket érintett. Infrastruktúra hiányában a nagytőke és a nagyipar, nagyon kevés kivételtől eltekintve, nem tudott megtelepedni a régióban, a mezőgazdaság, adottságaiból és jellegéből adódóan képtelen volt eltartani az iparból felszabaduló munkaerőt.

Helyi szinten a hagyományosnak mondható bőr- és faipar bizonyult életképeesebb ágazatnak, melyek mellé az agyag- és kőipart próbálták felzárkóztatni a szakiskola beindításával. Az iparos pályával szembeni elutasító, érdektelen lakossági mentalitást, a szakiskolák felállítása mellett, az iparkamara által lebonyolított tanoncképzéssel és elhelyezéssel próbálták leküzdeni. Az 1900-as évek elejére jellemző gazdasági konjunktúra Székelyudvarhelyen is éreztette hatásait, azonban a hangsúlyosabb állami támogatás, a tőke hiánya, az infrastrukturális hiányosságok és végül a világháború kitörése megfékezte az alig kibontakozó fejlődést.

JEGYZETEK

1. Matlekovits Sándor (szerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor*. II. Bp., 1898. 98-100. (a továbbiakban *Mo. közgazd. és közműv.*, II.)
2. *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Pest, 1871. 256, 316-317.
3. *Mo. közgazd. és közműv.*, II. 107.
4. Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750-1914*. Csíkszereda, 2003. 204.
5. Kádár Domokos: *Hanyagló iparunk védelmében*. In: Udvarhelyi Híradó (a továbbiakban UH) I (1877. május 5.) 18.
6. Kassai F. József: *Iparszabadság és iparosképzettség*. In: UH I (1877. június 2.) 22.

7. Kozma Ferencz: *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*. Bp., 1879. 326-329.
8. *Mo. közgazd. és közműv.*, II. 101-105.
9. Gidó Csaba: *Székely kivándorlás a Román királyságba a dualizmus korában*. In: Kapu 1998. 4. 38-40.
10. Pálffi Dénes: *Cselédszerző intézetek felállításáról*. In: UH I (1877. február 17.) 7.; Dr.: *Székelyleányok kivándorlása*. In: UH II (1899. május 22.) 22.
11. Egyed Ákos: *A vasúthálózat kiépülése Erdélyben és hatása a gazdasági életre. A vasutak kultúrkörének egyes kérdései*. In: Falu, város, civilizáció. Kolozsvár, 2002. 112-114.
12. Pál Judit: i.m. 207-208.
13. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1895-ik évben*. Marosvásárhelyt, 1896. 107-122.
14. Uo. 147.
15. Róth Edith: *Százéves az állami kő- és agyagipari szakiskola*. Székelyudvarhely, [1993]. 5-7.
16. Spaller József: *Iparos osztályunk*. In: A székelyudvarhelyi M. Kir. Áll. Kö- és Agyagipari Szakiskola V-ik értesítője az 1899-1900. tanévről. Székely-Udvarhelyt, 1900. 7.
17. Vofkori György: *Székelyudvarhely. Várostarténet képekben*. Kolozsvár, 1998. 132.
18. *Székely-Udvarhely X* (1904. szeptember 22.) 77.
19. Pál Judit: i.m. 649.
20. Barabás Endre: *Udvarhely vármegye közgazdasági leírása*. Bp., 1904. 35-38.
21. Pál Judit: *Modernizáció a Székelyföldön a 19. században. Az állam és a helyi autonómiák viszonya*. In: Erdélyi várostörténeti tanulmányok. Csíkszereda, 2001. 193-194.
22. T.y.: *Katonaság a Székelyföldön*. In: Székely-Udvarhely X (1904. január 24.) 7.
23. László Gyula: *Iparra székely! Előtted a jövő*. In: Székely-Udvarhely XV (1909. február 4.) 10.
24. *Kérelem a magyar társadalomhoz*. [aprónyomtatvány] Maros-Vásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara. Maros-Vásárhely, 1909. február.
25. *Jelentés a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara kerületének 1910. évi közgazdasági viszonyairól*. Marosvásárhelyt, 1911.
26. *A háziipar alkonya*. In: UH XVII (1914. március 1.) 9.
27. UH XVII (1914. május 17.) 20.
28. Becsek Aladár: *Erdélyi vasúti politika*. In: UH XVII (1914. január 25.) 4.

GIDÓ ATTILA

Székelyudvarhely zsidó közösségének identitásválasztása az impériumváltást követően.

A Székelyföldön nem létezett nagyobb számú zsidó lakosság. Marosvásárhelytől eltekintve, ahol 1920-ban mintegy 3200 (10,4%)¹ zsidó élt, a székelyföldi zsidó közösség számarányát és a helyi társadalmi életre gyakorolt befolyását tekintve elmaradt Erdély nyugatibb vidékeitől. A XIX. században a térség gazdasági fejlődésében és urbanizációjában betöltött szerepe mellett, ami miatt még sem lehet átsiklani e régió izraelita népességének története felett, figyelmet érdemel az impériumváltás kapcsán aktuálissá váló zsidó identitás kérdése, illetve ennek hozadékai.

Jelen írás az 1918 utáni Székelyudvarhely izraelita lakosságának szerveződését, identitásválasztását kívánja bemutatni és összehasonlítani az erdélyi viszonyokkal. Választ keres arra is, hogy a vidéki, kis létszámú zsidó közösségek, erős integráló társadalom hiányában, miként alakították identitásstratégiájukat.

A zsidóság székelyföldi betelepülése a XVIII. századra nyúlik vissza, állandó jelenlétükkel és számbeli gyarapodásukkal viszont csak az 1800-as évek közepétől lehet számolni. Székelyudvarhelyen 1838-ban 16 izraelitát számoltak össze, akiknek nagy része kereskedelemmel, vagy pálinkafőzéssel foglalkozott. Az egy zsidó tanító jelenléte azt is jelzi, hogy állandósuló, épülő közösségről van szó.²

A nagyobb erdélyi központokkal szemben, a székelyföldi gazdasági és kereskedelmi élet meghatározói a XIX. század közepéig az örmények voltak. Az 1850-es népszámlálás alapján Udvarhelyen 40 örmény és 17 zsidó, Marosvásárhelyen pedig 87 örmény és 202 zsidó élt.³ A század közepétől viszont az örmények helyét fokozatosan a zsidók és más nemzetiségűek vették át. Ezzel együtt, az említett két etnikum jelenléte a korszak urbanizációjának fokmérőjeként működött. Számuk a gazda-

ságilag fejlettebb településeken nagyobb, míg a jelentőségüket veszített helységekben elenyészőbb volt. „A Székelyföld fejletlenebb viszonyai között az örmények, majd később a zsidók részben a helyi polgárság hiányát pótolták.”⁴

A polgári egyenjogúsítás utáni fokozódó asszimilációs tendencia a székelyföldi zsidóság körében is éreztette hatását. A helyi elit részévé váló izraelita polgárság egyre inkább bekapcsolódott a magyar kultúra, a magyar társadalom szervezésébe. Viszont a magyarságba való teljes beolvadás, illetve az asszimiláció azon fokára való eljutás, mint amilyen például Nagyvárad vagy Kolozsvár zsidó közösségénél volt tapasztalható, nem következhetett be. Az erdélyi magyar kulturális központoktól távol eső Udvarhely valószínűleg még iskolavárosként sem tudott olyan mértékű vonzóerőt gyakorolni, amely életképes alternatívája lehetett volna a Tórából és annak magyarázataiból építkező vallási, részben világi zsidó kultúrának. Természetesen a kultúra, a kulturális élet színvonala valamint az oktatás még nem kizárólagos feltétele a beolvadásnak. A helyi társadalom befogadó készsége és rétegződése legalább ennyire meghatározója lehet az asszimilációs folyamatok alakulásának. Az udvarhelyi zsidóság asszimilációja a kettős identitás azon szakaszáig jutott el, ahol még mindig erősebb volt a zsidó, mint a magyar jelleg.

Marton Ernő, a két világháború közötti erdélyi zsidó nemzeti mozgalom meghatározó alakja az asszimiláció sikertelenségét az ehhez szükséges előfeltételek hiányában látta. Megítélése szerint az asszimiláció „társadalmi, kulturális és politikai probléma és a népi élet vetületében azt jelenti, hogy egy kisebbség a környezet hatása alatt feladja népi egyéniségét, kultúráját, elveszíti népi különállásának tudatát és kikapcsolódik abból a sorsközösségből, amelybe beleszületett.” Marton szerint a beolvadásnak öntudatlannak kell lennie, mert a tudatosság negatívan hat a folyamatokra és csupán külsőségekben mutatkozik meg. Ezzel együtt az asszimilációnak észrevétlenül kell megtörténnie és nem szabad lényeges változást előidéznie sem a befogadó, sem a beolvadó csoport életében, mert minden nép „féltekenyen vigyáz népi egyéniségére”. Gátló tényezőnek tekinti a kulturális, pszichikai és gazdasági különbségeket is. A gazdasági különbségek tekintetében megjegyzi, hogy minél nagyobb az eltérés két népelem között ilyen téren, annál nehezebb az egybeolvadás.

A gazdaságilag egyoldalúan rétegződött csoport kasztvá válik és elkülönül.⁵

Udvarhely zsidó közössége vallási szempontból két részre oszlott. A XIX. század második felében létrejött status-quo hitközség mellett az 1900-as évek elején beköltöző ortodox családok saját vallási irányzatuknak megfelelő hitközséget hoztak létre. A rendelkezésre álló forrásanyag hiányossága miatt alig tudunk valamit történetükről.⁶ 1910-ben 256, 1930-ban pedig 313 izraelita élt a városban.⁷ A két világháború között a status-quo hitközség rabbija Stein Ábrahám, az ortodoxoké pedig Wieder Ábrahám volt. Mind a két hitközség külön intézményekkel (imaház, héder)⁸ és temetővel rendelkezett.⁹ A status-quo közösségről tudni lehet azt is, hogy az elnöki tisztséget 1940-ig Hirsch Hermann, a helyi szeszgyár igazgatója töltötte be.¹⁰ A hitközségi előjárók közül még Guttmann József előimádkozó és metsző, valamint Lebovits Géza gabbé¹¹ neve ismert. Hirsch Hermannnt Gottesmann Vilmos kereskedő követte az elnöki székben, a deportálásokig ő látta el a hitközség vezetését.¹² Nevükre több okból is érdemes odafigyelni: Először is, tisztségüknél és társadalmi szerepüknél fogva, ők voltak azok, akik viselkedésnormákat (kulturális és egyéni), életpálya-lehetőségeket közvetítettek közösségük felé, emellett pedig ők irányították a zsidó társadalom legfőbb szervezőerejeként működő hitközségeket is.

A három zsidó vallási irányzat (neológ, ortodox és status-quo; Udvarhely esetében kettő volt képviselve: ortodox és status-quo) mentén szerveződő zsidó közösségek által kiépített intézményrendszer és az azok munkájába való bekapcsolódás, vagy azok igénybe vétele képezte a modern zsidó nemzeti mozgalom megjelenéséig a zsidóság egyetlen hatékony szerveződési hátterét. Az olyan zsidó gondolkodók, mint Moses Hess, Leo Pinsker, Ahad Haam, Theodor Herzl, Dov Ber Borochoh által megalapozott zsidó nemzeti mozgalom, azaz a cionizmus, a XIX. század végére kezdett Európa-szerte híveket szerezni. A Theodor Herzl által egybehívott 1897-es bázeli cionista kongresszuson elfogadott program képezte az elkövetkezőkben a mozgalom ideológiai alapját. Ez szerint, a cionizmus alapcélja a zsidó nemzeti otthon Palesztinában való megteremtése, illetve a zsidóság asszimilációjának megakadályozása, nemzeti öntudatra való ébresztés által.¹³

A cionista mozgalom létrehozta saját intézményeit (Cionista Világszervezet, Palesztina-Építő Alap, Zsidó Nemzeti Alap) és annak országos szervezeteit. Erdélyben, mint ahogy magyar nyelvterületen szinte mindenhol, ez a típusú szerveződés megkétszerezte jelentőségét. Habár 1918 előtt is voltak hívei (Rónai János balázsfalvi ügyvéd) és sejtjei egy-egy városban (Gyulafehérvár, Nagyszeben, Nagyenyed, Kolozsvár, Nagybánya, Beszterce), alig tudta megszólítani a zsidó társadalmat. A magyarországi zsidóság passzivitása a cionizmussal szemben sajátos fejlődési pályájának eredménye. Az asszimiláns életpálya, azaz a magyarrá válás igényének dominanciája találkozott a magyar állam beolvadást ösztönző politikájával (1918-ra a magyarországi zsidóság több mint hetven százaléka magyar nyelvű és kultúrájú) és az ortodoxia egy jelentős részének cionizmust elutasító magatartásával. Az ortodoxia e része egyébként ugyanígy kritikusan viszonyult az asszimiláció kérdéséhez is.¹⁴ Az első világháborúval, az azt követő forradalmi eseményekkel és területi módosulásokkal viszont lényegesen változott a helyzet.

Az asszimiláció sikertelenségét hangsúlyozó erdélyi cionisták számára 1918 ősze volt az a pillanat, amikor a sorra alakuló nemzeti tanácsok, a wilsoni pontok meghirdetése időszzerűvé tették a zsidóság megszervezését. 1918 novemberében, függetlenül egymástól, több erdélyi nagyvárosban is zsidó nemzeti tanács alakult (Temesvár, Máramarossziget), Kolozsváron pedig az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség (EZSNSZ) érdekvépképviseleti szervezetként bontott zászlót 1918. november 20-án.¹⁵ A szövetség cionista alapon kívánta folytatni tevékenységét. Gyors sikere a zsidóság körében nagyban köszönhető a politikai körülményeknek: az impériumváltás, Erdély Romániához való kerülése nemcsak a magyarságot, hanem az izraelita népességet is súlyosan érintette. Erdély elcsatolását tragédiaként megélt zsidóság számára többszörös terhet jelentett a felelő antiszemitizmus, a romániai jogbizonytalanság, a román kormányok részéről érezhető disszimilációs nyomás és nem utolsósorban a magyarsághoz való hűségük megkérdőjelezése.

Visszatérve a Marton Ernő által megfogalmazott asszimilációs zsákutca kérdésére, úgy gondolom, hogy az erdélyi-, illetve székelyföldi/udvarhelyi zsidóság identitásválasztása szempontjából az impériumváltás fordulópontnak tekinthető. Marton az asszimiláció feltételeként említi a

befogadó nép nyugalmi állapotát. Szerinte „csakis kiegyensúlyozott, biztonságban levő, maguk erejében bízó népek képesek és hajlamosak nagyobb mennyiségű idegen elemet magukba felszívni”.¹⁶ Az erdélyi zsidó nemzeti mozgalom feléledése és gyors sikere pedig egybeesett a magyar kisebbség megtörésével, összeomlásával. Kós Károly *Kiáltó Szó*-ja utáni magyar önszerveződés és aktív közéleti tevékenység beindulása csak a Magyar Szövetség 1921-es megalakulása utánra tehető.¹⁷ Az útkeresés viszont még jónéhány évig eltartott, zsidókérdésben pedig csak az Országos Magyar Párt 1924-es brassói nagygyűlése foglalt egyértelműen állást.¹⁸ Ugyanez a típusú útkeresés és bizonytalanságérzet figyelhető meg a zsidó közösség esetében is. A magyar identitású zsidóság megpróbált továbbra is a magyar önszerveződésben részt venni. Így a Magyar Szövetség, majd később az Országos Magyar Párt helyi fiókjainak alakuló ülésén zsidók is jelen voltak, a magyar ügy mellett kötelezve el magukat.¹⁹ A cionisták pedig saját építkezésbe kezdtek.²⁰ Ez a fajta kettősség, a több oldalról érkező, egymással ellentétes hatások identitásválságot idéztek elő: „Identitásprobléma – vagyis az egyén önmeghatározási feszültsége és nehézsége – ott és akkor jön létre, ahol és amikor a társadalom növekvő tagoltsága és a társadalmi egyén individualizációjának kibontakozása következtében az identitáskategóriák fokozatosan elválnak természetes, készen kapott és rögzített alapjuktól. Ennek nyomán egyrészt számosabbak lesznek, és elveszítik az egyénhez való merev hozzárendeltségüket. Megnő a valóság – s benne a másik ember és önmagunk – artikulálásának és kezelésének fogalmi gazdagsága. Másrészt, az egyén is egyre tágabb szabad mozgásteret kap választások, döntések, tudatos és választott identitásképzési műveletek kivitelezésére. A személyes identitás hangsúlyai eltolódnak a választott és teljesítménynek minősíthető, egyéni erőfeszítéssel kidolgozott kategóriák felé, amelyeknek olykor már csupán szimbolikus és ideologikus valóságuk van.”²¹

Az udvarhelyi zsidóság válasza a korszak kihívásaira sokkal egyöntetűbb volt, mint a nagyobb izraelita közösségek esetében. Erős, integráló társadalom hiányában, illetve a Pataki által leírt identitásprobléma következtében a zsidó nemzeti eszmék már az impériumváltás korában fogékony talajra találtak itt. Közrejátszott az is, hogy Hirsch Hermann

hitközségi előjáró az erdélyi cionista mozgalom vezéralakjai közé tartozott, és több zsidó közéleti vezető is az új eszmék hatása alá került.

A cionista eszmék terjesztésének, a zsidóságtudat felébresztésének eszköze a Zsidó Nemzeti Szövetség által létrehozott intézményrendszer volt.²² Az egyházi struktúrák mellett megjelenő világi/cionista szervezetek új típusú közösség-szervező erőként léptek fel. Viszont már a kezdetektől fogva arra törekedtek, hogy a cionizmus szolgálatába állítsák a hitközségeket és azok vezetőit. E nélkül ugyanis jóval nehezebb lett volna megszólítani a zsidó rétegeket (gondoljunk csak az asszimilánsokra, akikhez a zsidó nemzeti mozgalom üzenete nem a cionista szervezeteken, hanem a hitközségeken keresztül jutathatott el legkönnyebben).²³

A székelyudvarhelyi EZSNSZ fiók 1920. október 24-én tartotta alakuló ülését. A cionista csoport élére Sámson Lajost, alelnöknek Weisz Fülöpöt választották meg. A titkári tisztséget Gottesmann Vilmos töltötte be, Hirsch Hermann pedig választmányi tag lett. A választmány tagjai között találjuk Böhm Jenő városi főorvost is.²⁴ A két világháború között a helyi csoport vezetőségének összetétele nem sokban változott. Az elnöki teendőket éveken át a Sámson Lajost követő Kálmán József látta el, környezetében pedig szinte mindig ugyanazokat találjuk.²⁵ A cionista vezetők nagy része a hitközségi életben is aktív tevékenységet folytatott és így állandó kapcsolatban állt a zsidó lakossággal. A cionista helyi csoport és az irányítása alatt kiépülő szervezeti rendszer pedig egyre több személyt vont be munkájába. Erdély többi városának mintájára, Udvarhelyen is megalakultak az Aviva és Barisszia cionista ifjúsági szervezetek. A leányegyletként működő Aviva 1924-ben korosztályonként három csoportba rendeződve folytatta tevékenységét, Áron Margit, Markovits Helén és Kálmán Lili vezetése alatt. A Barisszia legényegyletet Löbl Lajos irányította.²⁶ Egyébként a fontosabb cionista intézmények közül szinte mindegyik rendelkezett udvarhelyi fiókkal, ami az itteni zsidóság nemzeti eszmék iránti fogékonyságát jelzi. Az 1920-as évek elején kolozsvári központtal létesített Erdélyi Zsidó Árvagondozó 1926-ban 32 helyi csoporttal működött, köztük Székelyudvarhelyen, Parajdon és Szovátán is.²⁷ Az Árvagondozó, cionista alapon létrehozott szociális intézményként, eredetileg hadiárvak és hadiözvegyek támogatására szer-

veződött, később viszont kibővítette tevékenységi körét és fő feladatául a zsidó ifjúság ipari és mezőgazdasági szakmákra való oktatását tűzte ki. Ez a fajta igyekezet szorosan illeszkedett a cionista mozgalom által a zsidó foglalkozásszerkezet átalakítására és a palesztinai kivándorlásra való felkészítésre tett erőfeszítések körébe. Működött helyi csoportja a Zsidó Diáksegélyzőnek²⁸ és a zsidó nők cionista világszervezetének, a WIZO-nak is (Women's International Zionist Organization). Az 1930-ban, Kálmán József cionista vezető kezdeményezésére alakult udvarhelyi WIZO feladata a zsidó nők megszervezése és a nemzeti munka szolgálatába való állítása volt. Kulturális és szociális munkával foglalkozott. 1930-ban Böhm Jenőné, 1936-ban Szöllősi Dezsőné irányították a szervezet munkáját.²⁹

A zsidó közösségi szellem erősítését és a nemzeti eszmék terjesztését a kulturális rendezvények sokasága biztosította. A vallási ünnepekkel egybekötött műsoros estek, vagy valamilyen világi, zsidósághoz kapcsolódó évforduló alkalmából rendezett ünnepségek mindig alkalmat teremtettek az identitástudat megszilárdítására. A WIZO, az Avivával és a Barissziával közösen, rendszeresen tartott teadélutánokat, illetve kultúrelőadásokat. 1933-ban például közös rendezvényen ünnepelték Nachman Bialik zsidó költő születésének hatvanadik évfordulóját.³⁰ Hasonló ünnepélyekre került sor Theodor Herzl, a modern cionizmus megteremtőjének emlékére is. A műsoron általában zsidó költők versei, jiddis zenedarabok, rövid színművek és a cionizmus eddigi eredményeit ismerető előadások szerepeltek.³¹ A zsidó kultúra ápolása és terjesztése céljából egyébként egy – a Herzl Tivadar nevét viselő – egyesület is működött Udvarhelyen, még az 1920-as évek elején.³² A Zsidó Nemzeti Szövetség küldöttei gyakran felkeresték a helyi csoportokat. Ezek a látogatások a mozgalmi élet megerősítését szolgálták és sok esetben együtt jártak a Palesztina-építő alapok népszerűsítésével, valamint a helyi csoportok tisztújításával. A korszak népszerű erdélyi cionista vezéregyénisége, Giszkalay János költő volt az egyik legtevékenyebb központi küldött. A két világháború között minden jelentősebb cionista központban megfordult és hirdette a zsidó nemzeti eszmét, így Udvarhelyen is, 1927-ben.³³

Az udvarhelyi cionista élet dinamizmusa nem kerülte el a helyi sajtó figyelmét sem: „Az a példás összetartás, mely a zsidókat minden téren jellemzi, ezúttal is nagyszerűen megnyilvánult. [...] De ennek a mulatságnak a művészi részénél sokkal nagyobb horderejét képezi az erkölcsi és emberbaráti érdeme. Mert Székelyudvarhelyt ez estélyen találkozott először össze a román, a magyar és a zsidó társadalom.”³⁴ Maga a Zsidó Nemzeti Szövetség központi vezetősége is elismerően szólt az udvarhelyi cionista mozgalom sikereiről. A két világháború között az udvarhelyi zsidóságot az egyik legjobban megszervezett közösségként tartották számon.

A nemzeti mozgalomban való aktív részvétel az ún. sékelgyűjtések és a Palesztina-alapok részére tett pénzadományok során is megmutatkozott. Nyilvánvaló, hogy ahol a cionizmus fogékony talajra talált, ott nagyobb adakozási kedvre is lehetett számítani. Ez egyben azt is jelenti, hogy a településenkénti bevételek alapján következtetni lehet egy-egy zsidó közösség önazonosság-képére és gazdasági állapotára is. 1925-ben az egy főre eső Keren Kajemeth Lejiszrael³⁵ hozzájárulás a 163 zsidó lakosú Székelyudvarhelyen 263 lejt, a 188 zsidót számláló Csíkszeredában pedig 77 lejt tett ki, szemben Kolozsvár 19 lejével.³⁶ A Keren Kajemeth Lejiszrael által 1925-ben összeállított statisztika első helyeit egyébként általában a kisebb erdélyi zsidó közösségek foglalják el, köztük szép számmal székelyföldiek is (Csíkszereda, Székelyudvarhely, Korond, Gyergyótölgyes, Gyergyószentmiklós, stb.), az olyan települések pedig, mint Kolozsvár, Nagyvárád, Máramarosziget, Szatmárnémeti a lista végén kullognak.³⁷ Ami a székelyföldi településeket illeti, a magyarázat nem az adott közösségek gazdasági erejében rejlik, hanem az itteni zsidóság asszimiláltsági fokában. Valószínűnek tartom, hogy a gazdasági és magyar kulturális szempontból perifériális székelyföldi társadalom nem tudta olyan gyorsan és sikeresen beolvasztani a zsidókat, mint Nagyvárád, vagy Kolozsvár. Ennek következtében az impériumváltással erőre kapó cionista eszme itt sokkal fogékonyabb befogadó közegre talált és nagyobb eséllyel léphetett fel. Ezt jelzi nem csak a fenti kimutatás, hanem a sékel-befizetések száma is. Az EZSNSZ számára fizetett sékel, mint a cionista zsidóság „népszámlálási eszköze”, már nem gazdasági potenciál kérdése: míg a Keren Kajemeth Lejiszrael és Keren

Hajeszod³⁸ adományok egyfolytában anyagi áldozatot követeltek a zsidóságtól, addig sékelt egy évben egyszer és egységes áron kellett megváltani.³⁹ Ez azt jelentette, hogy a sékelek száma nem a gazdasági potenciállal, hanem a cionista mozgalom híveinek számával volt arányos. A sékel-megváltások alapján dőlt pedig el, hogy melyik település hány küldöttel vehetett részt az évente megrendezett EZSNSZ konferenciákon. 1925-ben Székelyudvarhely és környéke 6, Gyergyószentmiklós 3, Csíkszereda 2 delegátussal, Kolozsvár 26, Nagyvárad 15, Máramaros-sziget pedig 8 delegátussal képviseltette magát.⁴⁰ Az ez évi konferencia választási szabályzata szerint, minden 50 sékelfizető egy delegátust küldött, azok a helységek pedig, ahol 50-nél kevesebb gyűlt össze, a legközelebbi 50 sékelen felül fizető településhez csatlakoztak.⁴¹ Ez alapján a 6 Udvarhely megyei delegátus megközelítőleg 300 sékelfizetőt/cionistát, a 2 csíkszeredai 100-at, a 26 kolozsvári 1300-at, a 15 nagyváradai pedig 750-et jelentett.

A cionista konferencia 1925-ös udvarhelyi küldöttjei a helyi vezetésből kerültek ki: Gottesmann Vilmos, Hirsch Hermann, Weisz Fülöp, Hirsch Jenő, Kálmán József, Löbl Lajos.⁴² Néhány kivétellel, hosszú éveken át ugyanazokkal a személyekkel lehet találkozni a konferenciái delegátusok névsorában,⁴³ mint ahogy a Palesztina-építést szolgáló alapok helyi kirendeltségeinél is. Így például a Központi Palesztina Hivatal udvarhelyi Palesztina Bizottságát Kálmán József, Gottesmann Vilmos, Löbl Mendel és Hirsch Jenő alkották.⁴⁴ Hirsch Jenő volt egyben a Keren Kajemeth Lejiszrael udvarhelyi képviselője is.⁴⁵ A Keren Hajeszod ügyeit Hirsch Lajos látta el.⁴⁶

A zsidó nemzeti mozgalom két síkon fejtett ki aktivitást. A diaszpóra zsidóságának megszervezése, nemzeti öntudatra való ébresztése és jogainak hatékony képviselése mellett a legfontosabb cél egy zsidó haza megteremtése volt Palesztina területén. Az ennek érdekében létrehozott Keren Kajemeth és Keren Hajeszod adományokból, felajánlásokból, illetve egy jól kiépített „adózási rendszer” segítségével teremtette elő a palesztinai földvásárláshoz és építkezéshez szükséges anyagi alapokat. Udvarhely zsidósága igen fogékornak mutatkozott mind a Palesztina-építési, mind a konkrét telepítési tervek iránt. Az 1920-as évek legnagyobb erdélyi telepítési vállalkozásának számított a Czur Salom Szövet-

kezeti Társaság azon kísérlete, hogy az akkói öbölben egy erdélyi zsidók által benépesítendő várost építsen fel. A jövődöbéli város lakóterületére már előre lehetett úgynevezett parcella-jegyzéseket tenni, azaz területeket vásárolni. A szövetségi alapon felépülő város így a tulajdonosoktól befolyt összegekből fedezte volna az építési költségeket. A telepítés ügyeit a parcellatulajdonosok köréből választott delegátusok konferenciája tárgyalta meg. Udvarhelyt az 1925-ös konferencián Kálmán József képviselte.⁴⁷ A Weissburg Chaim kolozsvári ügyvéd, cionista vezető kezdeményezte városépítést az 1926-os palesztinai, majd a világgazdasági válság kudarcra ítélte. Jelzés értékű viszont, hogy a két világháború között, az alig több mint 300 lelket számláló udvarhelyi izraelita közösség egyes tagjai számára a cionizmus és az őshazába való alijázás (kivándorlás) nemcsak mint eszme, hanem mint életcél is felmerült.

Végkövetkeztetésként megállapítható, hogy Székelyudvarhely zsidó lakossága hasonló pályát járt be, mint a régió több izraelita közössége. A magyar kultúrába való betagozódás és a benne való aktív részvétel jellemző volt a vizsgálat tárgyát képező etnikai-vallási csoportra is, és az 1918 után választott út és megélt identitás a külső (a magyarság, illetve a román állam részéről) és a belső (cionisták, asszimilánsok, vallási zsidóság) hatások intenzitásának függvényében alakult. Udvarhely zsidó közössége esetében, az impériumváltás után, az asszimilációs stratégia válságba került, teret engedve ezzel a nemzeti mozgalomnak. Tetten érhető viszont az erdélyi cionizmus azon sajátossága is, hogy eszméinek terjesztésére a magyar nyelvet használja (a hébert, mint nemzeti nyelvet csak nagyon szűk réteg tudta elfogadhatóan elsajátítani), és követői szinte kivétel nélkül megőriznek egyfajta kötődést a magyar kulturális értékek iránt.

1. Néhány székelyföldi város izraelita népességének alakulása a két világháború között.⁴⁸

	1910						1920					
	anyanyelv		nemzetiség		vallás	össz- lakosság	anyanyelv		nemzetiség		vallás	össz- lakosság
	zsidó/ jiddis	magyar	zsidó	magyar	izraelita		zsidó/ jiddis	magyar	zsidó	magyar	izraelita	
Székely- udvarhely	–	9888	–	–	256	10244	–	–	163	9 653	–	10192
Maros- vásárhely	–	22 790	–	–	2755	25517	–	–	3246	23178	–	30988
Gyergyó- szentmiklós	–	8549	–	–	321	8905	–	–	270	7994	–	8820
Csíkszereda	–	3591	–	–	241	3701	–	–	188	1957	–	2675
Sepsi- szentgyörgy	–	8361	–	–	383	8665	–	–	280	9345	–	11189

	1930						1941					
	anyanyelv		nemzetiség		vallás	össz- lakosság	anyanyelv		nemzetiség		vallás	össz- lakosság
	zsidó/ jiddis	magyar	zsidó	magyar	izraelita		zsidó/ jiddis	magyar	zsidó	magyar	izraelita	
Székely- udvarhely	80	7295	283	6928	313	8518	2	11723	5	11695	254	119219
Maros- vásárhely	2285	25359	4828	22387	5193	38517	183	42435	514	42087	5693	44933
Gyergyó- szentmiklós	348	9421	593	8912	619	10355	54	10715	68	10673	559	10979
Csik- szereda	110	4007	253	3796	368	4807	16	6799	49	6765	299	6926
Sepsi- szentgyörgy	106	8357	281	7826	378	10818	3	13922	32	13910	400	14365

JEGYZETEK

1. *Magyar Kisebbség* 1922. 2. 52-53.
2. Ladislau Gyémánt: *Evreii din Transilvania în epoca emancipării (1790-1867)*. Buc., 2000. 29-38.
3. Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750-1914*. Csíkszereda, 2003. 274.
4. Uo.
5. Marton Ernő: *A zsidó nép jövője. (A népi asszimiláció törvényszerűségei)*. Kolozsvár, 1941. 19-23.
6. Az udvarhelyi zsidó hitközségek iratanyaga még nem került elő. A város izraelita közösségének holocaust előtti történetét Schwächter Ernő foglalja össze néhány oldalban, anélkül, hogy bármilyen forrásra is hivatkozna. Schwächter Ernő Cháim: *Szenvedéseink a náciizmus alatt*. Natania, é. n. 11-15.
7. Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita, és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850-1992 között*. Bp. – Csíkszereda, 1998. 249.
8. *Héder* – Gyermekesek vallási oktatását ellátó intézmény.
9. Schwächter Ernő: i. m. 11.
10. *Új Kelet* (a továbbiakban *ÚK*) 1940. április 7. 81.
11. *Metsző* – Más néven: *sakter*. A rituális vágásokat végző, speciálisan kiképzett személy. A mészárosi feladatok mellett segít a különböző templomi szertartások levezetésében. *Gabbé* – A hitközség jótékonyági ügyeit ellátó személy. Ő végzi a templomi gyűjtéseket tóraolvasás és esküvők alkalmából. Lásd Újvári Péter: *Zsidó Lexikon*. Bp., 1929. 301.
12. Schwächter Ernő: i. m. 12.
13. A cionizmus lényegére és a mozgalom történetére vonatkozóan lásd Dr. Herzl Tivadar: *A zsidó állam*. Máramarossziget, 1919.; Shlomo Avineri: *A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei*. Bp., 1994.; Walter Laqueur: *A History of Zionism*. New York, 1989.
14. A magyar zsidóságon belüli nézetkülönbségeket részletesen tárgyalja Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Bp., 2001.
15. *ÚK* 1918. december 19. 1.
16. Marton Ernő: i. m. 23.
17. Bárdi Nándor (szerk.): *A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között*. In: Nyolcvan év. A romániai magyarság története 1918-1998. Tanulmányok. Csíkszereda, 2000. 151.
18. Brassóban fogadják el Barabás Béla azon indítványát, hogy az erdélyi zsidókat, amennyiben hűek maradnak a magyarsághoz, a magyarság szerves részének kell tekinteni. *Magyar Kisebbség* 1925. 1. 30.

19. *Keleti Újság* 1921. január 11. 6.
20. Az erdélyi zsidóság önszerveződéséről lásd bővebben Moshe Carmilly-Weinberger: *A zsidóság története Erdélyben 1623-1944*. Bp., 1995. 235-281.; Sebestyén Mihály: *Nyúlgát az idő ellen*. Marosvásárhely, 2000. 140-155.; Gaal György: *Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban. Beilleszkedés a két világháború közötti romániai viszonyokba*. In: Korunk 1991. 8. 1029-1034.; Lya Benjamin: *The Determinants of Jewish Identity in Inter-War Transylvania*. In: *Studia Judaica* 1996. 68-77.; Zvi Hartman: *Zionism in Transylvania Between the World Wars: From Ideology to Practice*. In: *Studia Judaica* 1996. 200-210.
21. Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Bp., 2001. 113.
22. Az erdélyi zsidó életvilág intézményesülését külön tanulmányban tárgyalom. Lásd Gidó Atila: *Erdélyi zsidó intézmények a két világháború között*. In: *Korunk* 2002. 4. 44-52.
23. Az EZSNSZ megalakulása után körlevélben szólította fel az erdélyi hitközségeket mozgalomhoz való csatlakozásra. *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve.. (szerk. Moshe Carmilly-Weinberger) 2. kiad. New York, 1988. 38.*
24. A Zsidó Nemzeti Szövetség udvarhelyi csoportjának vezetősége 1920-ban: Sámson Lajos (elnök), Weisz Fülöp (alelnök), Gottesmann Vilmos (titkár), Hirsch Márton (jegyző), Hirsch Rudolf (pénztáros), Gidáli Irén (könyvtáros), Löbl Mendelné, ifj. Schwächter Mendelné, Sámson Irma, Böhm Jenő, Guttman Samu, Hirsch Hermann, Kádár Adolf, Iszakovics B., Lebovics Géza, Weisz Á. Lásd ÚK 1920. november 7. 95.
25. 1933-ban a helyi csoport összetétele a következő volt: Kálmán József (elnök), Gottesmann Vilmos, Hirsch Lajos (alelnök), Fink Mózes (titkár), Guttman Zsigmond (jegyző), Guttman József (könyvtáros), Feuerstein Miksa (Keren Kajemet Lejiszrael-biztos), Czitrom Hermanné, Guttman Samu, Hirsch Hermann, Hirsch Jenő, Kovács Gerő, Salamon Béla, Sámson Andor (választmányi tagok). Lásd ÚK 1933. február 21. 42.
26. ÚK 1924. október 20. 234.
27. *Árvák Könyve. Az Erdélyi Zsidó Árvagondozó Évkönyve 1925-5685.* (szerk. Schwartz Miksa) Kolozsvár, 1925. 10.
28. ÚK 1931. augusztus 11. 179.
29. Az 1930-as WIZO vezetőség: Böhm Jenőné (elnök), Czitrom Hermanné (alelnök), Feuerstein Miksáné (titkár), Klinger Henrikné (pénztárnok). Az 1936-os vezetőség: Szöllősi Dezsőné (elnök), Guttman Sámuelné (társelnök), Feuerstein Irén (titkár), Guttman Zsigmondné (pénztárnok). *Neue Zeit – Új Kor* 1930. december 13. 28., 1936. október 24. 5.
30. ÚK 1933. február 21. 42.
31. ÚK 1926. július 7. 146.

32. ÚK 1923. június 19. 96.
33. ÚK 1927. február 26. 46.
34. *Székely-Udvarhely* 1921. április 17. 16.
35. A Keren Kajemeth Lejisrael erdélyi központját 1920-ban létesítette a Cionista Világszövetség. Feladata a palesztinai földvásárlás és az erre a célra való anyagi alapok megteremtése volt.
36. *Erecz Jiszráél. A Palesztina-alapok (Keren Kajemeth Lőjiszráél és a Keren Hajjeszód) munkája az 5685. évben.* Kolozsvár, 1925. 101-103.
37. Az egy főre eső KKL hozzájárulás alapján Kolozsvár (10 633 zsidó lakos) a 93., Nagyvárad (17 880) a 107., Máramarossziget (11 026) a 111. és Szatmárnémeti (8959) a 124. települések a KKL listáján. Uo. 103.
38. A Keren Hajeszod 1921/22-től tevékenykedett Erdélyben. Feladat körébe a palesztinai bevándorlás és letelepítés, valamint az új hazában létrehozott oktatási, szociális intézmények és zsidó tulajdonú gazdasági létesítmények támogatása tartozott.
39. 1925-ben 1 sékel 30 lejbe került. Lásd ÚK 1925. április 1. 76.
40. ÚK 1925. október 14. 234.
41. ÚK 1925. október 9. 231.
42. ÚK 1925. október 31. 249.
43. A cionista konferenciák udvarhelyi küldöttjei az 1921-1930 közötti években: 1921 (II. cionista konferencia): Hirsch Hermann, Kálmán József, Gottesmann Vilmos, Böhm Jenő, Hirsch Lajos, Sebestyén Ármin, Fürst Sándor. 1923 (IV. konferencia): Gottesmann Vilmos, Kálmán József, Hirsch Lajos, Müller Henrik. 1924 (V. konferencia): Hirsch Hermann, Kálmán József, Gottesmann Vilmos. 1926 (VII. konferencia): Gottesmann Vilmos, Kálmán József, Hirsch Rudolf, Hirsch Jenő, Löbl Lajos. 1930 (X.): Gottesmann Vilmos, Weisz Fülöp. Lásd ÚK 1921. november 25. 259., 1923. augusztus 16. 146., 1924. szeptember 3. 199., 1926. október 26. 234., 1930. október 23. 230.
44. ÚK 1924. augusztus 6. 175.
45. Uo.; Vö. *Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség XVI. konferenciája. A Zsidó Nemzeti Szövetség, Palesztina Hivatal, WIZO Föderáció, Keren Kayemeth Leisrael, Keren Hayesod jelentése 5697-5698-5699. évi működéséről.* Temesvár, 1939. 73.
46. ÚK 1924. október 20. 234.
47. ÚK 1925. május 23. 119.
48. Forrás: Varga E. Árpád: i. m. 68-473.

GIDÓ CSABA

Román-magyar határkérdés 1940-1944-ben, különös tekintettel a Székelyderzs és Kányád között húzódó határvonalra

Bevezető

A Magyar Értelmező Kéziszótár 1999-es kiadása a következő módon határozza meg a határ fogalmát: 1. Földterület széle, szegélye, választóvonal. 2. Valaminek tér vagy időbeli végpontja. 3. Valaminek szélső értéke, legnagyobb foka.¹

Mindenütt léteznek határok. Az emberi közösség szempontjából különböző határformákról beszélhetünk: politikai, gazdasági, kulturális, etnikai, néprajzi, stb. A határok országokat, régiókat, embereket, fogalmakat választanak el. A közösségek és az azokat alkotó egyének saját maguk próbálják megszabni a fennmaradásukhoz szükséges életteri határokat. A határnak, mint választóvonalnak az átlépése nézeteltéréseket idézhet elő. A határ azonban nem egy lebonthatatlan fal. A határok valójában a társadalmi kapcsolatok intézményesítését jelentik és létünket értelmezik. Falak és határok nélkül nem lehetnének jó szomszédaink.²

Az államterület-felsőterület – politikai-földrajzi szempontból – (állam) határokkal kijelölt, azokkal körülvett területet jelent. Az államhatár olyan övezet, sáv vagy vonal, amely az államok területét egymástól elhatárolja. Az államhatár az állam területi felségjoga gyakorlásának határa. Az, hogy két állam között a határ hol húzódjon, politikai kérdés. Az államhatár megállapítása minden esetben nemzetközi jog segítségével, határegyezmény megkötésével történik. Az államhatárokat két különböző művelettel: delimitációval, ami a határvonal nemzetközi szerződésben való megállapítását jelenti, illetve demarkációval jelölik meg. A demarkáció azt jelenti, hogy az érdekelt államok, e célra kinevezett vegyes bizottságok közreműködésével, a delimitált határvonalat fölméréssel pontosan kitűzik és a helyszínen határjelekkel (oszlopok, határkövek) megjelölik.³

Országokat, nemzeteket, közösségeket elválasztó határok szinte sohasem mentesek az érdeellentétektől. A XX. század az új államhatárok meghúzásának és revíziójának a korszaka. Egy korszak, amikor a határokat állandóan változtatják és újraszabják. Egy korszak, amelyben a területi és a nemzetiségi ellentmondásokat, gazdasági, hadászati problémákat terület kiigazításokkal igyekeznek megoldani. Közép és Kelet-Európa térsége az elmúlt század folyamán – elsősorban nagyhatalmi döntések következtében – számos határrevízió esett át. Ezek a mesterkélt határvonalak felborították az évszázadok folyamán kialakult gazdasági, társadalmi, kulturális, politikai és etnikai közösségeket. Az újonnan kialakult, vagy területileg megnagyobbodott államok mindegyike jelentős nemzeti kisebbséget és más-más történelmi-kulturális fejlődési szakaszokon álló tartományokat örökölt, ezáltal ezen államok etnikai ellentétek színtereivé váltak. A nyelv és az államhatárok nem estek egybe, amiből bonyodalmak, torzulások és konfliktusok egész láncreakciója következett. Így kialakult és mélyült Közép és Kelet-Európa politikai kultúrájának deformáltsága.⁴

A Kárpát-medence földrajzi szempontból jól körülhatárolt térség, amely a történelmi fejlődés következtében szerves egységet képezett az első világháború végéig. A trianoni békediktátum következtében éppen ez az évszázadok folyamán kialakult politikai, kulturális és gazdasági egység lett szétszabdalva, jelentős traumákat okozva elsősorban az itt élő magyarságnak. Hasonló traumákat okoztak az 1938-1941 közt végbe ment határváltozások a cseh, szlovák, román, szerb vagy éppen a továbbra is kisebbségi sorsban maradó magyarságnak.

Az elmúlt évtizedek folyamán a térség történetírása a határrevíziót, az ún. imperialista politika részeként értelmezte, széles teret engedve a sérelmi politikának és az egyik vagy másik fél által elkövetett erőszakos cselekmények kidomborításának. A határrevíziók társadalmi kihatásait ezzel szemben szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyták. A változó határok ellenkező oldalára kerülő közösségek számára egy határváltozás kettős traumát váltott ki. Egészen új helyzetbe kerültek, határtérséggé váltak, amely a viszonylagos előnyök mellett számtalan hátrányt is jelentett az illető település számára. A közösség számára „idegen” emberek érkeztek (hivatalnokok, rendfenntartó erők, katonák), akik be-

leszóltak a helység szokásrendjébe, így konfliktusok gerjedtek az idegenek és helybéliek között. Ezek az ellentétek még inkább felszínre kerültek, ha egy olyan etnikumról volt szó, amely nem került az anyaország kebelébe és egy más etnikumhoz tartózó rendőri illetve határőri jelenlétet kellett megbarátkozzon. Az 1940-es második bécsi döntés révén több székely falu került határvidékre és volt kénytelen a magyar vagy román karhatalmi erők által megszabott keretek között folytatni közösségi szokásait, mindennapi életét.

A tanulmánynak nem az a célja, hogy a már jól ismert sérelmi ügyeket értelmezze, hanem azon mindennapi gondokra szeretne rávilágítani, amelyek a határvidékre került székely falvak esetében felmerültek.

A korszakkal foglalkozó kutató némileg előnyös helyzetben van a régebbi korok elemzőivel szemben, hiszen rendelkezésére állnak még élő tanúk, akik részesei voltak a lejátszódó történelmi folyamatoknak. Az emlékezők által közölt információk azonban csak egy teljesebb kép megrajzolásához nyújtanak segítséget, hiszen kivétel nélkül az idős generáció tagjai, akikben a saját egyéni életükben meghatározó szerepet játszó események élnek oly élénk színben, hogy azokat pontosan fel is tudják idézni. Ezek a felidézett események azonban, legtöbb esetben csak egyéni gondokat, sorsokat, traumákat jelenítenek meg, amelyekhez az elbeszélő hozzászól vagy elhallgat belőle olyan részleteket, amelyek esetleg pozitív vagy negatív színben tüntetnék őt fel. A kutatóra hárul az interjúk levéltári és hírlapi forrásokkal való egybevetése és valóságtartalmanak megállapítása.

Az alábbi tanulmány egy nagyobb kutatómunka része, amely két, a határ által elválasztott udvarhelyszéki székely falu – Kányád és Székelyderzs – esetén keresztül próbálja bemutatni a második világháború idején lejátszódó folyamatokat. Az idős tanúk visszaemlékezéseit levéltári forrásokkal, illetve a korabeli sajtóban megjelenő információkkal igyekszik kiegészíteni.

A második bécsi döntés

Az 1940-es második bécsi döntés alapján megvont új magyar-román határ már kijelölése pillanatában számos ellenvéleményt szült. Egyik fél sem tartotta tartós állapotnak: a magyar fél újabb területszerzésben, míg

a román fél az elveszített területek visszaszerzésében reménykedett. Az elmúlt, több mint hatvan év folyamán számos tanulmány született erről a kérdésről.⁵ A román fél egyértelműen igazságtalan diktátumként kezelte ezt a kérdést, míg a magyar fél a trianoni döntés igazságtalanságának részleges helyreigazításaként. A második bécsi döntéssel senki sem volt elégedett, és ezt kihasználva, Hitler mindkét országot saját játékszerévé tette. Erdélyt pedig, először a történelem folyamán, kettéosztották.

A második bécsi döntés 43 104 km²-nyi területet, a trianoni békeszerződés által Romániának ítélt terület 2/5-ét csatolta vissza Magyarországhoz. A visszacsatolt részek nemzetiségi viszonyai az 1930-as és az 1941-es népszámlálási adatok alapján a következő képet mutatták:⁶

Nemzetiség	1930		1941	
	fő	%	fő	%
Román	1 177 879	49,2	1 029 469	39,9
Magyar	912 545	38,1	1 380 507	53,6
Német	68 696	2,9	44 686	1,7
Egyéb	235 647	9,8	122 598	4,8
Összesen	2 394 764	100,0	2 577 260	100,0

Dél-Erdély, mintegy 60 000 km², Románia része maradt. Népeességének nemzetiségi megosztása az 1930-as és az 1941-es adatok alapján a következőképpen nézett ki:⁷

Nemzetiség	1930		1941	
	fő	%	fő	%
Román	2 030 891	64,3	2 274 561	68,3
Magyar	440 743	14,0	363 206	10,9
Német	475 581	15,1	490 640	14,7
Egyéb	207 827	6,6	204 491	6,1
Összesen	3 155 042	100,0	3 332 898	100,0

A második bécsi döntés egy addig nem ismert helyzetet teremtett, soha nem tapasztalt kérdések, gondok sorozatát vetette fel mind erdélyi, mind magyar vagy román viszonylatban. Az új nyugat-kelet-délkeleti irányú államhatár ugyanolyan mesterséges határ volt, mint a Trianonban megrajzolt észak-déli határ. A kettévágott Erdély mindkét részén érzékelhető volt az újonnan kialakult viszonyok negatív hatása. Az új határ kettévágta az erdélyi vasút-, telefon-, út- és postahálózatot, bankrendszert, szövetkezeti társulási rendszert, egyházi, oktatási, kulturális intézményrendszert. Mindkét ország számára jelentős politikai, etnikai, gazdasági, társadalmi és hadászati problémát okozott.

A bécsi döntőbíróóság határozatának 2. §-a értelmében 1940. szeptember 1-én Nagyváradon összeült egy román-magyar vegyes bizottság. Meghatározták Észak-Erdély román katonai és közigazgatási kiürítésének ütemét. A jelen lévő Náday István altábornagy és Dragalina hadosztálytábornok térképen berajzolta a két ország között húzódó új határvonalat. A későbbiekben azonban a két fél eltérő léptéket használ, így a határ több pontján vita tárgyává vált a pontos határvonal helye. 1940. szeptember 1-je és 13-a között több tárgyalásra került sor a két fél között, amelyek többnyire egyezkedések és viták színtereivé váltak, valamint megindult a kölcsönös tájékoztatás a rögzített elvek be nem tartásáról. Szeptember 13-án lezárult Észak-Erdély birtokba vétele a magyar csapatok által. A következő nap Budapesten egy újabb magyar-román értekezletre került sor, ahol megalakították a magyar-román határmegállapító bizottságot és tárgyalások indultak az állami fennhatóság változásából adódó kérdések megoldására.⁸ A hatalomváltás első napjaitól azonban számos incidensre került sor, aminek következtében a fontosabb kérdések megoldása háttérbe szorult és helyüket az egymásnak okozott sérelmek kitergetése foglalta el. Így a magyar-román határmegállapító bizottság idejének nagy részét ezek a gondok foglalták le.

Konfliktusok a magyar-román határ mentén 1940-1944 között

A megállapított demarkációs vonalat mindkét fél csak átmeneti állapotnak tekintette, így a határmegállapító bizottságok sem törekedtek időálló tárgyak felhasználásával jelölni ki a határvonalat. A tárgyalóasztal mellett megrajzolt határvonal helyszíni meghúzása számtalan helyi né-

zeteltérés kialakulásához vezetett. Ellentétben az 1938-ban meghúzott magyar-szlovák határral, ahol sikerült a két félnek megegyeznie bizonyos területi cserékben és így az itteni határvonal igyekezett a helységek közigazgatási vonalát követni, a román-magyar határ esetében nem sikerült ilyen megállapodást létrehozni. Az eltérő léptékű térképek használata, helyi érdekek ütközése, valamint a megszálló és az átadó csapatok parancsnokai közt létrejött egyezségeknél a be nem tartása határkonfliktusok sorozatát indította el már 1940 szeptemberében. A két ország külügyminisztériumaiba jelentések sokasága érkezett e tárgyban.

1940. szeptember 5. – 1944. augusztus 23. között, mikor Magyarország és Románia egyazon szövetségi rendszer tagja, a két állam között több száz határsértésre kerül sor. Ezek a határsértések a határvonal szinte minden részén előfordultak. A véletlenszerű határsértéstől egészen kisebb háborús hangulatig és cselekedetig terjedő események széles skálája bontakozik ki. Gyakoriak a halálesetek vagy komolyabb sebesülések mindkét oldalon, mind a határőrök, mind pedig a határ menti civil lakosság körében.

Az incidensek kivizsgálása ismételten meddő vitákat hozott a két fél között, többnyire vita kérdése volt már maga az incidens helyszínének a hovatartozása is. Ebbe a vitába igyekeztek bevonni a döntőbírói szerepet játszó Németországot és Olaszországot. Az incidensek vizsgálatakor több alkalommal kiderült, hogy a Vitéz Náday – Dragalina féle térképet a legtöbb határparancsnok is csak hallomásból ismeri. A német-olasz vegyes bizottság azonban a legtöbb esetben csak egyik vagy másik fél megfeddéséig megy el, tényleges lépésekre nem kerül sor. Mind a magyar, mind a román kormány valamennyi kisebb határsértés esetén rögtön a két nagyhatalom képviselőihez fordult, így próbálva a másik felett hátrányos helyzetbe hozni.

A határsértéseknek széles skálája derül ki a levéltári forrásokból. Mivel a kutatásaim alkalmával a Magyar Külügyminisztérium anyagát volt lehetőségem átnézni, főként a román fél által elkövetett határsértésekre bukkantam. Az alábbiakban egy pár határsértés felsorolásával szeretném érzékeltetni a határ menti konfliktusok jellegét. 1942. június 5-én Mezősámsondnál Ioan Caragea román határőr százados 3 katonával kíséretében a határra ment megbeszélés céljából. A magyar fél szerint a honvédséget

becsmérlő kijelentéseket tett, ezért a magyar határőr lefegyverezte és a magyar oldalra kísérte. Szabadon bocsátása érdekében a budapesti román nagykövetség is közbenjárt. A magyar honvédelmi miniszter azonban kijelentette, hogy csak Schmidt József csendőrmester visszaadása után hajlandó tárgyalni Caragea kiadatásáról.⁹ Mindkét fél gyakran alkalmazta az előre eltervezett túszejtési akciókat, így próbálta kiszabadítani a másik fél által elfogott határsértő katonákat.

A magyar és román határőrök közötti összeütközés kihatott a határ menti civil lakosságra. Gyakori volt, hogy a két fél között kirobbant tűzpárbaj polgári áldozatokkal is járt, vagy a határőrök a másik ország állampolgárain fizikai, nemi erőszakot követtek el. 1940. október 16-án Mezőmadarasnál a román határőrök magyar területre behatolva a polgári lakossággal erőszakoskodtak és pálinkát követeltek.¹⁰

A pontatlan demarkációs vonal miatt több helyen kérdés tárgya volt, hogy egyes személyek szántóföldje, erdőterülete, vagy a helység legelőterülete melyik ország felségterületéhez tartozik. Több esetben előfordult, hogy a magyar vagy román határőrök önkényesen megtiltják a kérdéses területeknek a megművelését. 1940. november 22-i jelentés szerint Magyarlóna község birtokosai a határ közelében lévő községi erdőbe mentek fáért. A román fél azonban megtiltotta a favágást azt állítva, hogy az román terület. A magyar határőrség megjelenésére a román fél visszavonult és a határőrség felügyelete alatt sikerült a fát a faluba szállítani.¹¹

A földjeik megművelése érdekében a határt átlépő személyek néha ki voltak téve a nacionalizmus által megfertőzött határőrök sértegetéseinek és gúnyolódásainak. 1941. július 23-án, 24-én, 25-én és augusztus folyamán több székelyzsombori lakost, akik a román-magyar határsávban fekvő földjeiket művelték, a román határőrök fizikailag bántalmazták.¹² A különböző konfliktusok vétkeseit általában leváltották, vagy más határszakaszra helyezték át. Az ellentétek ily módon történő rendezése az esetek többségében német és olasz felügyelet mellett történt.

A határmentén kialakult rendellenes helyzet kihatott a határ két oldalán lévő közösségek kapcsolatára is. A gazdátlanul maradt területeket, vagy a határátkelés miatt akadályozva lévő tulajdonosok földjeit sok esetben önkényesen a másik közösség tagjai foglalták el, vagy gyűjtötték be róla

a termést. A bukaresti magyar nagykövetség 1941. március 20-án, a Míklósvár-Ágostonfalva közötti súlyos határincidenst követő jelentésében kiemeli, hogy a magyar-román határ, ezeréves határral megegyező szakaszán különösebb incidens nem történt. Az ezeréves határtól eltekintve azonban, a magyar és román határőrszervek térképein a demarkációs vonal sok helyen nem egyezett. Több határszakaszon a területátadás alkalmával a megszálló csapatok parancsnoka az átadó csapat parancsnokával, függetlenül a térképen berajzolt demarkációs vonaltól, más vonalat jelölt ki. Az idők folyamán az egyezséget kötött határőrparancsnokok eltávoztak, az utódaik pedig tetszés szerint értelmezték az írásban nem rögzített megállapodást. Erre példa a Míklósvár és Nagyajta közötti szakasz. A nagykövetség értesülései alapján, 1941 tavaszán, sok helyen még mindig nincs a demarkációs vonal kitűzve, vagy pedig a meghúzott határ nem megfelelő. Javaslat született arra vonatkozóan, hogy az ezeréves határtól a magyar-román trianoni határig terjedő szakaszon a magyar és román határőrizeti szervek vegyék vizsgálat alá a demarkációs vonalat, térképeiken azt közösen rajzolják be, majd a terepen elfogadható módon rögzítsék. Azokon a helyeken, ahol a helyi határőrizeti szervek nem tudnak megegyezni, egy magyar-román vegyes bizottság közösen állapítsa meg a határt.¹³

Jelentősebb változtatásra ebben az ügyben azonban nem került sor, maga Bárdossy külügyminiszter sem tartotta időszerűnek 1941 márciusában ennek a kérdésnek a rendezését. A magyar és román fél feltehetően arra számított, hogy a kialakult helyzet és az 1940-ben meghúzott határvonal csak egy ideiglenes állapotot tükröz. A Magyar Királyi Honvéd Térképészeti Intézet által 1943-ban felmért és 1944-ben kiadott térképen még mindig az olvasható a határvonal jelölésénél, hogy „Az 1940. évi bécsi döntés alapján megvont, a terepen ki nem tűzött demarkációs vonal”. Idő múltával sokasodtak a határkonfliktusok az egykori ezeréves határ mentén is. Az 1940-1944 közötti időszakot vizsgálva megállapítható, hogy a teljes magyar-román határvonalon feszültségi góc alakult ki a két egymással farkasszemet néző határőrség között, akik a kedvező alkalmat várták a másik fél megtámadására. Az 1944. augusztus 23-i sikeres román kiugrás után az egész magyar-román határvonalon kitört a már régóta érlelődő háborús összeütközés.

A határ árnyékában

Az 1940-es bécsi döntést az egész erdélyi magyarság feszült figyelemmel kísérte. Míg a Magyarországhoz visszatérő magyar közösségek kitörő örömmel fogadták a hírt, a román oldalon maradt magyar közösségek egy újabb trianoni traumát éltek át.

Székelyderzs község az egykori Udvarhelymegye délnyugati részén terül el. A szomszédos falvak: északon Agyagfalva, Bögöz, északkeleten Kányád, délkeleten Petek, délen Homoródbene, délnyugaton Erked, nyugaton Székelymuzsna. A felsorolt falvak közül 1940-ben Magyarországhoz került: Agyagfalva, Bögöz és Kányád, a többi falu Romániánál maradt. Székelyderzs magas dombsorral körbevett völgyben fekszik. A legjelentősebb dombok: északkeleten Erőstető (774 m), Csónaktető (645 m), északon Hólyagos (780 m), nyugaton Halomtető (667 m), délen László-hegy (625 m), Irgogya (448 m), és a Nagy-Örhegy (772 m). A falu sajátossága, hogy a térség egyedüli unitárius közössége. A környező falvak lakossága református, evangélikus vagy ortodox vallású. Etnikai szempontból a falu határmezsgyén fekszik, az ún. Székelyföld és Szászföld határán. Agyagfalva, Bögöz, Kányád, Petek, Székelymuzsna tiszta magyar falvak, kevés cigány lakossággal, akik azonban magyar cigányoknak tartják magukat. Homoródbene és Erked szász, román és cigány lakossággal rendelkező települések.

A következő táblázat¹⁴ Székelyderzs etnikai összetételének változását mutatja be a XX. század folyamán:

Év	Összesen	Magyar	Román	Német	Zsidó, jiddis	Cigány	Egyéb
1910	1390	1389	1	-	-	-	-
1920	1397	1392	3	2	-	-	-
1930	1496	1486	7	-	3	-	-
1941	1341	1262	19	-	-	-	60
1956	1432	-	-	-	-	-	-
1966	1207	1194	4	-	-	9	-

Év	Összesen	Magyar	Román	Német	Zsidó, jiddis	Cigány	Egyéb
1977	1065	996	-	-	-	69	2
1992	847	839	8	-	-	-	-

Az 1941-es népszámlálási adatok közt nagyszámú, mintegy 60 személyt találunk az egyebek osztályában, feltehetően e számok háttérében olyan személyek vannak, akik székelynek vagy cigánynak vallották magukat. Szintén itt látható, hogy jelentős mértékben megnőtt a románok száma, az ide kirendelt közigazgatási személyzet, tanítók és rendfenntartó erők által. Az 1956-os népszámlálás együttesen közli Székelyderzs és Székelymuzsna lakosságának nemzetiségi összetételét. A falu vallási összetétele a következőképpen alakult ebben az időszakban.¹⁵

Év	Összesen	Római katolikus	Refor- mátus	Unitárius	Ortodox	Görög katolikus	Izraelita	Baptista
1910	1390	20	85	1276	-	3	6	-
1930	1496	18	42	1399	3	4	3	27
1992	847	33	21	776	8	-	-	9

A falu a két világháború között községközpont, jegyzőséggel és csendőrséggel. Mint községközpont hozzátartozik a szomszédos Székelymuzsna, melynek lakossága többségében magyar és református vallású. Derzsben 1922-ig az állami elemi iskola mellett unitárius felekezeti iskola működött, amelyet azonban a román hatóságok a fent említett évben betiltanak.¹⁶ Az állami iskolában fokozatosan háttérbe szorul a magyar nyelvű tanítás, így a 30-as évektől csak román nyelven folyik. A két világháború között a faluban aktív szövetkezeti mozgalommal találkozunk, a bécsi döntés pillanatában Székelyderzsben működött egy fogyasztási szövetkezet 211 taggal¹⁷, egy hitelszövetkezet 318 taggal¹⁸ és egy tejszövetkezet 87 taggal.¹⁹

A székelyderzsi határt gyenge agyagos föld jellemzi, nagyobb állattenyésztésre nincs elegendő legelő. Ezért már a XIX. században a falu férfi lakosságának zöme ács vagy kőműves és vándormunkával kereste kenyerét. Sok fiatal nő a közeli városokban szolgált mint cseléd. A két világháború között sok derzsi Brassóban, Bukarestben, vagy más regáti városba kereste kenyerét. 1940 után ezek a lehetőségek megszűntek, részben az utazás korlátozása, másrészt az elmélyült román-magyar ellentétek miatt. Ezért sokan a munkaképes lakosság közül inkább a Magyarországra való elvándorlást választották.

Az 1940-es második bécsi döntés kihirdetése után a határzónába került székely falvakban egymásnak ellentmondó hírek keringtek. Székelyderzsben, az utolsó pillanatig reménykedtek az emberek, hogy ők is Magyarországhoz kerülnek. Az átmeneti bizonytalan állapot hatalmába kerítette a román helyi közigazgatási szerveket is. Székelyderzsről a román állami szervek eltávoztak. *„Itten jegyzőség volt, csendőrség volt és mind elmenekültek, szinte egy hétig a falu üres volt. Nem volt senki sem, csak a bíró volt és a kis bíró”*²⁰ Sok derzsi, aki távoli városokban dolgozott, a bécsi döntés hírére azzal a tudattal igyekezett hazatérni, hogy faluja Magyarországhoz került. *„Brassóban szolgáltam, amikor jött a hír, hogy aki észak-erdélyi azok mehetnek haza, mert odaszakadt Magyarországhoz. Én is hazajöttem, azt gondoltam, hogy mi is oda szakadtunk Magyarországhoz. Hát mikor hazajöttem azt mondták, hogy Derzs Romániánál maradt.”*²¹

A Romániánál maradt székely falvak lakossága azonban igyekezett részesülni a magyar csapatok bevonulási ünnepségeiből. Kihasználva a bizonytalan helyzetet, 1940. szeptember 11-én, a magyar csapatok udvarhelyszéki bevonulásának napján, a lakosok részt vettek a szomszédos falvakban, valamint a Székelyudvarhelyen zajló bevonulási ünnepségeken. *„A falu elég bánatosan fogadta, hogy ide szakadtak, akkor a falu nagyobbik része átment Magyarországra mikor jöttek be a magyar csapatok és Bögözbe fogadták, voltak az ünnepélyen és az udvarhelyi ünnepélyen mikor jöttek be a magyar csapatok. S aztán bánatosan haza kellett jönni mindenkinek, mert itt a falu és a hazája s azt nem hagyhatja el.”*²²

Az anyaországhoz visszakerült magyar települések lakosaihoz hasonlóan, a szomszédos kányádi lakosság is nagy izgalommal és lelkesedéssel várta a magyar csapatok megérkezését 1940. szeptember 11-én. *„A mezőn senki sem dolgozott, hiába volt rogyásig érve a zab. Mindenki a honvédek fogadására készült. [...] Toró Pista bácsi irányításával állították a diszkaput – de nem akármilyent! Virágok ezreiből készült el a magyar koronás címer hasonmása. A diszkapu mögött virággal borított emelvény épült, melyen körös-körül a régi ágyúgolyók meg hűzlik álltak őrhelyet. A bevonulás napjára minden készen állt. Már kora délelőtt összegyűlt a falu népe és várta a nagy eseményt. [...] ... Érkeztek a katonakocsik és rajtuk a felvirágozott honvédek. Az örömujjongás minden képzeletet fölülmúlt. Elhangzottak az üdvözlő beszédek... [...] Aztán következett a heted-hétországra való mulatozás. A kocsma elé kigurított boroshordók, és amit még nem látott e föld: gond és bú nélkül mulatott a székely [...] A határ ki nem jelöléséig és az őrház megépítéséig a határőrség Kányád falu végén állította fel őrhelyét. Az őrházak elkészültével, megszűnt a faluvégi támaszpont, az egyiket a petki, a másikat pedig a derzsi útra helyezték. [...] Határőr központot állítottak a faluba is, 15-20 katonával és egy őrmester parancsnokkal.”*²³

A visszacsatolt területeken a magyar kormány katonai közigazgatást vezetett be egészen 1940. november 25-ig, mikor a katonai közigazgatás helyét a polgári váltotta fel. A határ menti területeken azonban továbbra is a készültségi állapot volt jellemző. Kányád a második világháború idején csendőrpapancsnoksági, jegyzőségi, illetve körorvosi központ. 1941-ben pedig hozzá csatolják az alig 500 m-re fekvő Jásfalvát.²⁴

1940. szeptember 11-e után sor került a határvonal pontos kijelölésére. Kányád Magyarországhoz került, de a szomszédságában lévő három székely falu Székelyderzs, Székelymuzsna és Petek Romániánál maradt. Ezeknek a helységeknek Romániához való csatolásánál feltehetően döntő érv volt a határukban húzódó Segesvár–Brassó vasútvonal. A Székelyderzsben élő idősebb nemzedék tagjai között számos mesés elemeket tartalmazó történet él a határ meghúzásának módjáról: *„Aztán megengedték, hogy a román állam csinálja meg a határt, a jegyző aki itt volt az is vissza jött. Az utca szélén régen voltak ilyen kerékvető cölöpök, ezeket a cölöpöket kiszedette, kimentek a határra lóval, szekérrel vitték*

a cölöpöket, ő ment a határon és meghúzta, hogy hol fog lenni az ország határ. Ide háromszáz méterre volt a falutól a határ.”²⁵

A határmegállapító bizottság által Székelyderzs északi részén meghúzott határ a helybéliek elbeszélése alapján a következőképpen alakult: *„Jött a petki fenyőstől, kikerülte a kányádi kaput, azt a bemélyedést az út mentén, ott sorompót csináltak, s itt a hegy oldalába egész végig ment és a földek nagyobb része is Magyarországhoz esett. A bérc maga Erőstető és Hólyagos ezek a csúcsok, nevezetes csúcsok térképileg mind Magyarországhoz estek.”²⁶* A falu a bécsi döntést követően Petekkel, Székelymuzsnával együtt Nagy-Küküllő megye része lett, amelynek közigazgatási központja Medgyes volt. Vallási szempontból, a dél-erdélyi unitáriusok Torda központtal próbálták újjászervezni egyházi életüket. A derzsi és a hozzátartozó muzsnai unitárius egyházközség a bécsi döntés következtében elszakadtak az udvarhelyi egyházköről és a Felsőfehér egyházkörhöz lettek csatolva. A körben az egyházi ügyek vezetésével Fekete Lajos helyettes esperes és egyházközi jegyző lett megbízva. 1940-ben 48 unitárius egyházközség maradt Romániánál.²⁷

A Romániánál maradt magyar falvakból rövid időn belül megindult a népvándorlás, leghamarabb a katonaköteles férfiak és a katonakorú fiatal legények hagyták el a falut. *„Én be voltam sorozva, katonának kellett volna menni s akkor mi összeegyeztünk egykorú béliek, hogy szerre-szerre elszökünk éjjel. Mi nem leszünk román katonák. Én is egy este gúnyát vettem magamra, egy ganyéhányó villát a vállamra, egy kabátot a vállamra vettem. Ki mentem a Szőlőhegyen, a fesszegi [Felszeg – helynév – sz. m.] Kenderes kert felett felmentem jó-jó messze, s amikor láttam, hogy a határ közel van, akkor megfutamodtam keresztül az erdő alatt, mert ugye már akkor a grenicerek, a román határvadászoknak már kiépített házuk volt, sorompójuk. A magyaroknak szintén mellettük belülről. Benéztem, hát láttam, hogy a román őrség ott áll a kapunál s a magyar pedig túl s aztán megfutamodtam keresztül arra béfélé addig, amíg át nem értem a határon, ott már Magyarországon voltam. Aztán így szerre mind elmentünk azon az őszön. Ott Kányádban volt a sok derzsi, mind elszöktek, aki katona kellett volna legyen. Nagy banda összegyűlt a kányádi bodegába volt nagy mulatás, énekszó.*

Mikor én átértem, besétáltam a magyar őrházhoz, ott a határvadász-oknál volt egy őrmester; mondta, hogy álljak sorba be kell menni Kányádba ott kell jelentkezni. Na jól van aztán leindultunk és Erőstetőnél ki mentünk, volt ott egy magaslat, felmentünk odáig és énekeltük:

*Isten veled kicsiny falum
kimegyek belőled.
Hiába hívogat kisfalum harangja
úgy se jövök vissza, többé a falumba.*

De mind visszajöttek. Bekisérték Kányádba az őrségre, átadtak a kakas csendőrségnek, azok voltak csendőrök, kutyák voltak. Felkisérték innen Dályába, ott megszámoztak, hogy mennyien vagyunk. Na, azt mondják, valahol el kell szállásolni, egy szobába ott aztán eltöltöttük az éjszakát. Másnap aztán kirendeltek két fogatost s akkor felült mellénk két kakas-tollas, szekérrel bevittek bennünket Udvarhelyre a kémelhárításhoz. Aztán kihallgatattak: miért mentünk által, hogy vagyunk, nálunk mi van? Aztán mi mondtuk miért. Most kellett volna behívót megkapjuk sürgősen, megijedtünk, hogy el kell menni katonának, mi azt nem akartuk. Aztán kérdezték kinek hol van hozzátartozója. Egyik mondta Kányádban, a másik Jászfalvában, másik ide, másik oda, én mondtam Déda - Bisztra Felső. Bartha Bálint családja ott volt, volt ott egy gyár, németek részére mi csináltuk a táblákat. Akkor építették ott a vasutat, Horthy is ott járt megnézte a vasútvonalat. Na ott dolgoztunk mi egy páran.”²⁸

Székelyderzsből mindösze egy személy jelentkezett a román hadseregbe, Elekes Domokos, aki a háború folyamán eltűnt. A falu katonaköteles férfiai átmenekültek Magyarországra. Ezek közül többen is szolgáltak magyar hadseregben és hat személy vesztette életét a háború során.²⁹ A menekültek egy része, elsősorban a tehetősebb gazdák, a magyar oldalon lévő szomszédos falvakban rokonoknál vagy barátoknál húzta meg magát, abban reménykedve, hogy hamarosan határkiigazítás lesz és Derzs is Magyarországhoz kerül. Innen jártak ki a magyar oldalra került földjeik megművelésére vagy Székelyudvarhelyen és Székelykeresztúron próbáltak munkát keresni.

A független vagy fiatal családok férfiak Magyarország különböző részein igyekeztek munkalehetőséget találni. Sokan Budapesten vagy a

nagyobb városokban dolgoztak, mint kőművesek vagy ácsok. Az anyagi biztonság megteremtése után pedig az otthonmaradt feleségek a férjeik után szöktek. *„Mentünk az én anyámmal kapálni, vittünk egy kis élelmet, a lányom egy éves volt, a földünk ott volt a határ mellett. Mikor a határőr nem figyelt és távolabb volt én ledobtam a kapát és átfutottam a gyerekkel együtt. A túloldalon a magyar határőr bekísért az őrre, ahol kihallgattak. Kányádba a komájához a férjem, aki már Budapesten dolgozott, küldött pénzt, iratokat és a lakcímet, hogy hova kell menjek.”*³⁰

A határ menti helységek élete az egyik napról a másikra megváltozott, idegen emberek, katonák és rendőrök érkeztek a faluba, akik mint a megszálló hatalom képviselői viszonyultak a helybéliekhez. A faluban élő emberek élet- és mozgástere leszűkül. Az államhatalom képviselői beleszóltak magánéletükbe, szokásaikba és éreztették jelenlétüket az élet minden területén. A korlátozásokat éppen az akkor felnövő nemzedék tudta a legkevésbé eltűrni, így gyakoriak voltak a fiatal legények és a karhatalom képviselői közötti folyamatos súrlódások. *„Nem volt szabad este a falu között járkálni, ha elkaptak jól megvertek. Be voltak tiltva a fonók is, de azért egy-egy lányos háznál összeültünk, de ide is néha bejöttek a határőrök és ott hetvenkedtek, megpofoztak egy-egy legényt, a leányokkal szemtelenkedtek. Itt a faluba velük csak egy sergent volt, a határvadász zászlóalj központja Szászbenében volt, onnan járt ki ide egy főhadnagy, ő szigorú rendet tartott közöttük, ritka volt mikor középük nem vert.”*³¹

Az itt élő emberek szabad utazása is korlátozva volt. Csak a csendőrpapancsnokság engedélyével lehetett utazni. *„A vonatra külön engedély kellett a csendőrpapancsnoktól. Az öcsém vakbélgyulladást kapott és nem volt itten a csendőrpapancsnok, kellett futni vele Segesvárra, mert ott volt a legközelebb kórház, szüleim engedély nélkül szálltak fel a vonatra, ott jól leszidták őket és jó nagy büntetést kellett fizetniük.”*³² A határ menti falvak lelkészei, kántorai még inkább ki voltak téve a korlátozásoknak, a csendőrség folyamatosan figyelte, ellenőrizte őket. Leveleiket felbontották, utazásaikat legtöbbször nem engedélyezték, így szinte teljesen megszakadt az egyházi intézményekkel, illetve a magyar gazdasági, politikai vagy kulturális szervezetekkel való kapcsolattartás.

A magyar oldalra került kányádi lakosság, annak ellenére, hogy örömmel fogadta az anyaországhoz való visszacsatolást, kénytelen-keletlen vette tudomásul határfaluvá alakulását. A falu kénytelen volt együtt élni a határőrségi feladatokat ellátó katonasággal, amely főként a kezdeti időszakban, több esetben beleszólt a falu mindennapi életébe. A helyi szokásokat nem ismerő anyaországi katonatisztek némelyike, felsőbbbségi érzéseiből fakadóan, lekezelte a helybéli egyszerű embereket. Ugyanakkor a faluba érkező zsidó munkaszolgálatosok révén a helybéliek, mint külső szemtanúk, értetlenül nézték az egyre erősödő antiszemitizmust. A kányád – derzsi határszakaszt sem kerülték el a határkonfliktusok. A két falu közötti részen, 1944. augusztus 23-ig, három jelentősebb összecsapásra került sor. 1942. július 18-án a román határőrök gépfegyverekkel lőtték a kányádi magyar határőröket, így akarva megakadályozni a Kányád község legelő területén áthaladó vitás határvonalnak a kicövekelését.³³

Természetesen az ún. „magyar világnak” voltak pozitív vonásai Kányádban. A magyar kormány a visszacsatolt erdélyi területeken szerteágazó fejlesztést indított el, amely átfogta a gazdaság, társadalombiztosítás, oktatás, egészségügy, közigazgatás szféráit. A kormányzati támogatások hatására élénk társadalmi szerveződés indult. A falvakban gazdakörök, szakszövetkezetek alakultak.³⁴ A Földművelésügyi Minisztérium 1941 júniusában létrehozta az Erdélyi Kirendeltséget, kolozsvári székhellyel, melynek tevékenységi területe kiterjedt a Székelyföldre is. Jelentős modernizációs folyamat vette kezdetét. Székelyudvarhelyen aranykalászos gazdatanfolyam indult el, melyen részt vettek a kányádiak is. Lehetőség nyílt mezőgazdasági hitelekre, akciós vetőmagok és nemesített állatfajták beszerzésére. Ekkor kezd elterjedni a hússertés és szimentáli tehén-tartás, a vetőgép, henger, ekekapu használata. A faluban 1940–1944 között, az ún. „magyar világban”, mozgalmas társadalmi és kulturális élet bontakozott ki. Működött férfi, nő, leány szövetség, Ifjúsági Keresztyén Egyesület. Az oktatás terén két iskola működött a faluban, egy állami és egy református felekezeti népiskola, mindkettő magyar tannyelvű.

A helybéli nagyobb iskolások számára megszervezték a levante mozgalmat. A 12 évnél idősebb fiukat besorozták leventének és hírvívó

szolgálatot kellett teljesíteniük a katonák mellett, a határőr szobák, valamint a gépfegyverállások között.

A két falu közti határ meghúzása pillanatában nem vették figyelembe a közigazgatási határt, amiből számtalan ellentét, de ugyanakkor nevetséges helyzet teremődött. „*A határ úgy volt meghúzva, hogy a falu földjeinek egy része a magyar oldalra kerültek. Átjártak ekével szántani, sőt egy időben a csorda is átjárt. A teheneket mikor mentek megszámolta a román, majd a magyar határőr, majd mikor jöttek akkor szintén, egy idő után aztán már együtt számolták a román és a magyar határőr. Volt egy könyvecske fényképpel amire rá volt írva, hogy Libera trecere de frontiera ezzel át lehetet menni. A határon mikor mentél át szekérrel egy vasrúddal még a ganyéba is beleszurkáltak, hogy nem-e viszel valamit. Előfordult, hogy a Kányádban lévő derzsieknek átvittünk ruhát, sőt élelmet is. Egy alkalommal, mivel ott nem lehetett kapni, a kányádi magyar csendőrpáncsnoknak vittem gumilepedőt kisgyerek alá Segesvárról mivel, mint fuvarosok oda sokat jártunk. A határon a magyaroknak volt szép nagy fából épült őrházuk, a románoknak egy kis bódé, amely csak az eső és a szél elől nyújtott némi biztonságot, azt is a községháza kellett felépítse nekik.*”³⁵

A Kányádban vagy a más szomszédos helységekben tartózkodó derzsiek folyamatosan kapcsolatban voltak az otthon maradottakkal. Az idősök elbeszélései alapján éjjel mikor lehetőség volt haza is látogattak, de az sem volt kirívó eset, hogy lefizették a román határőröket, akik szemet hunytak a derzsiek határon való átjárása felett. Ezek a személyek képezték a kapcsolatot az otthon maradottak és a távolabbi magyarországi helységekben dolgozók közt.

A derzsi faluközösség egysége a folyamatos elvándorlások és a román hatóság által foganatosított korlátozó intézkedések miatt meggyengült. A faluból fokozatosan eltűntek az életerős férfiak és nők, a lakosság nagy része öregekből, nőkből és gyerekekből állt. A faluban az összetartó erőt képviselni hivatott egyház is gondokkal küszködött. A falu lelkésze Balázs András, aki 1922 májusától 1942-ig szolgált a faluban, utolsó éveiben betegeskedése és családi szerencsétlenség miatt nem mindig tudta ellátni feladatát. Helyette Nagy Béla muzsnai unitárius lelkész szolgált be. Ebből azonban nézeteltérés alakult ki a muzsnai és derzsi

lakosság között, mivel a derzsiek nehezen viselték el, hogy a kisebb Székelymuzsna „szórványának tekintessék”.³⁶

1942-ben Balázs András lelkész nyugdíjba vonult, helyébe a fiatal alsórákosi lelkész, Török Mihály került, aki megpróbálta felrázni a falut fásultságából.³⁷ Török Mihály 1943-as évi lelkészi jelentésében a következőket írta: „A valláserkölcsei élet magán hordozta ezeknek a megpróbáló időknek sötét bélyegét. Az a sok fájdalom, mely szívüket véresre marta, az a sok könny, mely egy percre sem száradt fel a szemekből fásulttá tette a lelkeket. Ennek tulajdonítani azt a bizonyos fokú elhidegülést, mellyel a hívek nagy többsége az egyházközség érdekeit és ügyeit kezelte. Ugyanez a nemtörődömség mutatkozik egyesek társadalmi és családi életében is. A legtöbb család családfő nélkül maradt, s nem egy hajlék van ahonnan hiányzik az édesapa mellett a felnőtt fiú és itthon csak az asszonyok, öregek és neveletlen gyermekek maradtak. Az elárvult hajlékokban pedig lazul a fegyelem s ifjúságunk sodródni kezdett egy végzetes mélység felé. Isten legyen irgalmas és kegyelmes nekünk, ha idejében észre nem vesszük gyermekeinkre váró halálos veszélyt, mely felé mint hegyről leguruló kő elindult életünk reménysége: fiatalságunk. [...]

A kulturális tevékenység a határszéli rendkívüli állapotok és az általános gyűléstiltalom miatt teljes mértékben szünetelt. A nagyközség kizárásával Petres Albert énekvezér atyafival karácsonyfa ünnepélyt rendeztünk gyermekeink részére, de azt is megzavarták.

A népesedési adatok nagyon szomorú képet mutatnak. Ennek a népes egyházközségnek melynek lélekszáma három – négy évvel ezelőtt ezeröttszázat is meghaladta, alig maradt ezer lelket kitevő hívő serege. A hívek színe-java minden nap csak fogy. A fiatalság kallódik, az öregek seregét ijesztő módon a halál gyengíti. 1942. december 31-ig az eltávozottak száma 449 volt, a mi azóta az ötszázat is meghaladta. Ebből 170 családfő, vagy családfenntartó.”³⁸

A következő évi lelkészi jelentés még szomorúbb képet tár elénk. Az 1944-es egyházközségi statisztikai adatok szerint, a lakosság összlétszáma 1526 fő, ebből férfi 756, nő 770, összesen 482 család van. Ebből Magyarországra távozott 1940 szeptembere és 1944 tavasza között 195 családfő, 367 férfi és 142 nő, összesen 509 személy.³⁹ A falu meglehe-

tősen kiszolgáltatott helyzetbe került, 1944 tavaszán Petres Albert énekvezér is eltávozik a faluból.

1944 augusztusában maga a háború is megérkezik a faluba. 1944. augusztus 23-án, I. Mihály román király eltávolítja a hatalomról Ion Antonescu marsallt és Románia átáll a Szovjetuniót is magába foglaló szövetséges hatalmak oldalára. Az elkövetkező napokban a Derzs és Kányád között húzódó határvonal két ellenséges állam ütköző pontjává vált. Így emlékszik vissza ezekre a napokra a kányádi származású Dr. Toró Árpád: *„Attól a naptól kezdve a fegyvertársak egymás ellenségévé váltak. Mi sem volt természetesebb, minthogy az ellenséges határt meg kellett erősíteni, azaz meg kellett volna, ha lett volna mivel és kivel. A hiányzó fegyvereket vadászpuskákkal, s a katonákat pedig gyermek-leventékkel próbálták pótolni. Így kerültem én is szolgálatba, két társammal a legnagyobb pontra – a 777 méteres Erőstetőre. Mi őriztük härman a magaslatot.*”⁴⁰

Székelymuzsna, Székelyderzs és Petek birtoklása stratégiai szempontból fontos volt a román hadsereg számára. A három falu határában húzódott Dél-Erdély egyik legfontosabb vasútvonala, amely Tövis, Balázsfalva, Medgyes, Segesvár és Brassó között teremtett kapcsolatot. A Segesvár–Brassó vasútvonalnak egyik legveszélyesebb szakasza a Szászbene közelében lévő vasúti alagút, amelynek esetleges felrobbantása megbéníthatta volna a Segesvár és Brassó közötti vasúti forgalmat. Ez az alagút a Székelyderzs és Kányád közötti román-magyar határtól mindössze 10 km-re feküdt. A magyar és német hadvezetés 1944 augusztusának utolsó napjaiban kidolgozta Dél-Erdély megszállásának haditervét.

Az 1944. szeptember 5-én megindult német-magyar támadás fő célja Dél-Erdélynek birtokba vétele és a Déli-Kárpátok átjáróinak lezárása a szovjet csapatok előtt. A támadás súlypontja Torda és a Maros völgye irányába bontakozott ki. Ezt a támadást, balszárnyon a Székely Határvédelmi Erőknek kellett biztosítaniuk.⁴¹ A gyengén felszerelt magyar határvédelmi erők feltehetően szeptember 6-án vagy 7-én nyomulhattak be Kányádból Székelyderzsbe, szintén ezeken a napokon került sor Székelymuzsna és Petek elfoglalására. Komolyabb harcokra itt nem került sor, a román határőrség és közigazgatás visszavonult ezekből a

helységekből. A derzsi lakosság kitörő örömmel fogadta a magyar csapatok érkezését. A környező helységekben tartózkodó derzsiek, mint menekültek, elindultak haza. *„Az egész menekültek, akik Kányádban voltak mind haza mentek. Mikor hazaértem azt mondják, hogy egy nagy bál lesz. Felöltöztem, mondtam édesanyámnak, hogy megyek bálba, a magyarok, németek, az egész fiatalság mind ott vannak. A bál a község-házán volt, hoztak egy nagy hordó bort, szólt a zene, a leányok piros szalagokkal, csipkézett zsebkendővel. Aztán mulatunk, adták a bort tiszta ingyen, annyit amennyit megtudtál inni. A leányok adták a cifra zsebkendőket a magyar katonákat és még ki tudja mit. Ahogy táncoltunk ott, bejött egy katona azt mondta emberek itt vannak az oroszok. Még haza sem tudtam menni, na aztán mindenki ki a községházáról, gyűródtunk, a leányok haza, katonák ültek kocsira, mi menekültek vagy voltunk százan mind csoportosan mentünk vissza a katonákkal Kányádba.”*⁴²

A magyar-német csapatokat Szászbene előtt megállították a felfejlődő szovjet és román csapatok. Ezért szeptember 11-én megkezdődött a kivonulás az alig egy pár napja elfoglalt három székely faluból. A férfi lakosság egy része a magyar csapatokkal menekült. A szovjet és román csapatok szeptember 12-én vonultak be Székelymuzsnába és Székelyderzsbe.⁴³ Azóta él a környéken egy szájhagyomány *„három napig tartott, mint Derzsben a magyar világ”*.

Szintén 1944. szeptember 12-én a szovjet és román csapatok átlépték az 1940-es magyar-román határt és elfoglalták Kányádot. Azt megelőzően a községben tartózkodó magyar katonaság visszavonult és velük menekültek a község tisztviselői is. *„Kányádban a kultúrház megtelt annyian voltunk. Egy leventeoktató fogadott, aki fel volt fegyverkezve. Azt mondta, hogy jönnek az oroszok mindenki, húzódjon, meneküljön, amerre tud. Megmutatta a térképen, hogy merre menjünk és hol gyülekezzünk. Az ajtó közben megnyílt bekialtott egy ember, hogy emberek itt vannak az oroszok Kányád végén. Azt sem tudtuk, hogy jöjjünk ki az ajtón, aztán mindenki valamerre elhúzódt. Mi bementünk egy illetőhöz, ott a csűrbe bebujtunk. Csend lett, egyszer úgy dörömbölnék, azt mondja a komám menjünk a kapuhoz lessük meg mi történik. Hát jön egy lovas, nagy magas ember, hát a központban megállott, nézet széjjel, egy kis idő múlva egy öreg ember oda ment hozzá, nyújtotta a kezét, kezét fogtak az*

orosz nem csinált semmit. A lovas figyelt, hogy nem támadja-e meg valaki. A komámnak akinek karórája volt már akkor azt mondta, hogy hadlám menjünk ki mi is. Kimentünk, a komám is kezét akart fogni, és ahogy felnyújtotta kezét az óra kivillant a kabátja alól az orosz észrevette és mondta davaj csasz. Szépen levette az óráját az orosz. Mondom koma menjünk innen, mert baj lesz, de meg akartuk várni, hogy hogyan jönnek az orosz és a román csapatok. Ott Csónakon alól az egyik hídnál megvoltak állva az emberek, a derzsi menekültek mind kigyűltek. Már jöttek ágyúkkal, melyeket lóval húztak. Éppen legelől álltam, mikor jöttek az ágyúkkal két ló húzta, három katona rajta. Megállottak előttünk és intett nekem az egyik, hogy idi suda, én oda mentem, kellett menjek utánuk, bementünk egy házba ahol két öreg lakot. Leültettek és a lábamról a szép új csizmámat lehúzták.”⁴⁴

Kányádban háborús cselekmény nem volt, de sor került rablásokra és erőszakoskodásokra a megszálló hadseregek részéről. „A lelkészt teljesen kirabolták, bár a lelkész már szeptember 19-én visszatért lakásába. Egyéb nem volt a lakásába mint papír hegy és az üres lakás. Az egyház levéltára szétszórva: anyakönyvek, közgyűlési, férfiszövetségi, nőszövetségi, lány és fiú egyesületi, iktató jegyzőkönyvek eltűnve vagy a tisztalapok kitépve belőle és elvive, sok irat elveszett. Más kárt az egyházközség nem szenvedett. A községből több pár lovat, ökröt elvittek az oroszok, marhák, tinók, szárnyas állat, a mezőről 20 boglya sarjú eltűnt.” – áll a kányádi református lelkész évi jelentésében.⁴⁵ A következő napokban fokozatosan helyreállt a rend mindkét faluban. Megindult a menekültek hazavándorlása. „A bécsi határ összeomlásával hazajöhetnek azok, akik négy éven át körünkből eltávoztak. Hazajöhetnek fiaink, gyermekeink, apáink, férjeink, testvéreink s ezzel egy olyan hatalmas lélekszámmal erősödött egyházközségünk, hogy népesedési szempontból újra az első közé került. Unitárius lélekszám 1589 fő.”⁴⁶ A falu lakosságában azonban tovább élt a háború által okozott rossz tapasztalat. Az 1945. július 29-i keblitanácson javasolták, hogy „oroszjárás esetén” a harangok veressenek félre.⁴⁷

A tanulmány végére kívánczik egy megjegyzés, hogy a román szabadsereg és közigazgatás által elkövetett magyarellenességek következtében a román közigazgatás november első felében kénytelen

volt elhagyni Észak-Erdélyt, amely szovjet közigazgatás alá került. 1945. március 6.-án I. Mihály román király a Szovjetunió nyomására kénytelen Petru Groza baloldali politikust miniszterelnöknek kinevezni. A Groza kormány megalakulását követően Sztálin március 9-én kijelenti, hogy beleegyezik a román közigazgatás visszaállításába Észak-Erdélyben. Így 1944 novembere és 1945 márciusa között továbbra is létezik, mint elválasztó vonal, az 1940-es határ a két Erdély között. Érdekes volna megvizsgálni, hogy milyen formában működik e határvonal ebben a pár hónapban, de ennek a kérdésnek a megválaszolása egy újabb tanulmány feladata.

Epilógus

Az 1940-1944 közötti időszak a mai napig meghatározó az észak-, illetve a dél-erdélyi magyar közösségek életében. A Magyarországhoz került falvak lakói szívesen beszélnek a négyéves „*magyar világról*”, amelyet úgy jelenítenek meg, mint a rend, fegyelem és a gazdasági fellendülés időszakát. Másrészt pedig újra büszkeség tölti el lelküket, hogy ők akkor ismét a magyar állam tagjaivá válhattak. Ezen érzéseiket azonban kissé beárnyékolja az anyaországiak lekezelő magatartása. A háború utáni években a Romániához való visszacsatolást ezek a közösségek egy újabb traumaként élték meg.

Ezzel szemben a dél-erdélyi magyarok egy újabb tragédiaként élik át ezt a korszakot, nehezen tudnak megbarátkozni a gondolattal, hogy ők miért nem kerültek vissza az anyaországhoz. Helyzetük 1940 után csak tovább romlik, bármilyen magyar jellegű szervezkedést a román állam már csirájában megakadályozott. Számukra a háború vége ebből a zárt és kilátástalan helyzetből való kikerülést jelentette. A határ azonban még mindi ott húzódik láthatatlanul. Meghatározó szerepe volt abban, hogy Dél-Erdély magyarsága ténylegesen szóróvanná vált. Ezzel szemben, Észak-Erdély egyes területein, megerősödik a magyarság számbelileg és nemzeti öntudatban.

JEGYZETEK

1. *Magyar Értelmező Kéziszótár*. A-K. Bp., 1999. 523.
2. *Schengenen innen és túl: határok, identitás és integráció*. In: *Pro Minoritate X* (2001/Nyár). 91.
3. Süli-Zakar István: *Magyarország határai*. In: *Limes X* (1997) 2. 7.
4. Gál Ernő: *A nacionalizmus színeváltozásai*. Nagyvárad, 1994. 49.
5. A. Simion: *Dictatul de la Viena*. Buc., 1996.; Csatári Dániel: *Forgószélben. Magyar-román viszony 1940-1945*. Bp., 1962.; L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, 2002.; Teroarea horthysto-fascistă în Nord-Vestul României. Buc., 1985.; Traian Bunesco: *Lupta poporului român împotriva dictaturii de la Viena*. Buc., 1971.
6. Varga Árpád: *Népszámlálások a jelenkor Erdély területén. Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez*. Bp., 1992. 144-145.
7. Uo. 147-148.
8. Tóth Julianna: *A második bécsi döntés közjogi és közigazgatási vetületei Észak-Erdélyben 1940 őszén*. 1987. Kézirat. A kolozsvári Jakabffy Elemér Kortörténeti Adattárban. Jelzet: K. 111. 24.
9. Magyar Országos Levéltár [továbbiakban MOL] K 70-252 cs.-2317-8. res. / 1942.
10. MOL K 70-252 cs.-2702-8.-res. / 1940.
11. MOL K 70-252 cs.-2820-8.-res. / 1940.
12. MOL K 70-252 cs.-2550-8.-res. / 1941.
13. MOL K 70-252 cs.-1921-1942-3/1.
14. Varga E. Árpád: i.m. 187.
15. Uo. 264.
16. Gerendás Lajos: *Székelyderzs és erődtemploma*. Székelyudvarhely, 1999. 131.
17. Nagy Zoltán: *Az erdélyi magyar szövetkezetek a visszatéréskor*. Kolozsvár, 1942. 18.
18. Uo. 25.
19. Uo. 29.
20. Bartha Bálint (1927-), Székelyderzs.
21. Csukor Dezső (1922-), Székelyderzs.
22. Bartha Bálint
23. Dr. Toró Árpád: *Egy öregdiák vallomása*. Székelyudvarhely, 1995. 52-53.
24. *Udvarhely vármegye tisztii cím és névtára, valamint közigazgatási szervezeteinek beosztása*. Székelyudvarhely, 1941. 19.

25. Bartha Bálint
26. Uő.
27. *Székelyderzs Unitárius Egyházközség Jegyzőkönyve* (továbbiakban SzDUEkJ) 141-1940.
28. Csukor Dezső
29. Gerendás: i.m. 44.
30. Gidó Irén (1920-), Székelyderzs.
31. Dénes Vilmos (1922-), Székelyderzs.
32. Uő.
33. MOL K 70-252 cs.-2437-8. res. / 1942.
34. Oláh Sándor: *Kormányzati fejlesztések a Székelyföldön, 1940-1944.* In: Székelyföld V (2001) 4. 80.
35. Dénes Vilmos
36. Az Erdélyi Unitárius Püspökség Egyházi Gyűjtő Levéltára, Kolozsvár – R.-734-1942.
37. SzDUEkJ 168-1942.
38. Uo. 171-1943.
39. Uo. 187-1944.
40. Toró: i.m. 91.
41. Ravasz István: *Harcok Erdély középső részén és Székelyföldön 1944. szept. 5-től a hónap közepéig.* In: Acta 1997. I. köt. 314.
42. Csukor Dezső
43. *Népi Egység* (1944. október. 22.) 1.
44. Csukor Dezső
45. Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára. Egyházközségi Jelentések-1944.
46. SzDUEkJ 216-1945.
47. Uo. 217-1945.

KÁPOLNÁSI ZSOLT

Kollektivizálás Kadicsfalván

Bevezetés

A román-szovjet fegyverszüneti egyezmény (Moszkva, 1944. szeptember 12.) Romániát hatalmas kártérítésre kötelezte a győztes birodalommal szemben. A mezőgazdasági szektor jelentős szerepet kapott e kötelezettség teljesítésében. A háború utáni válságos gazdasági helyzetben a Szovjetunióba küldendő termények összegyűjtése komoly nehézségekbe ütközött. A begyűjtés sikerét csak egy szigorú törvénykezéssel lehetett biztosítani. Így született a kötelező beszolgáltatások rendszere, a kvótarendszer. Egy másik funkciója ennek a rendszernek az egyéni parasztgazdaságok helyzetének ellehetetlenítése volt. A hatalom abban bízott, hogy így a parasztok fel fogják ismerni a Szovjetunióból importált közös gazdálkodási formák „felsőbbrendűségét”. A cél a teljes mezőgazdaság „szocialista átalakítása”, azaz a kollektivizálás megvalósítása volt.

A kollektív gazdaságokon alapuló mezőgazdaság – a túlzott méretű nagyipar mellett – a szovjet típusú kommunista rendszer alappillére volt. A romániai mezőgazdasági földterületek túlnyomó részét kisbirtokok és középbirtokok alkották. (lásd az 1. sz. táblázatot)

1. sz. táblázat

0-1 ha	1-3 ha	3-5 ha	5-10 ha	10-20 ha	20-50 ha	50 ha felett
7,1 %	26,2 %	24,4 %	23 %	10,6 %	5,7 %	3 %

Forrás: Ghiță Ionescu: *Comunismul în România*. Buc., 1994. 220.

Az 1945. március 23-án elfogadott törvény az agrárreformról egy demokratikus törvény volt. Célja a nagybirtok felszámolása, a nagybirtokos osztály megsemmisítése volt. Ekkor az 50 hektárnál nagyobb

földbirtokokat sajátították ki, összesen 1 468 000 hektárt, amiből 1 100 000 hektárt 900 000 parasztsaládnak osztottak szét.¹

A mezőgazdaság kollektivizálását a Román Munkáspárt Központi Vezetőségének 1949. március 3-5-e között tartott plenáris ülésén hirdették meg, befejezését pedig a Nagy Nemzetgyűlés 1962. április 27-28-án köszöntötte egy kétnapos ünnepi gyűléssel. A folyamat hol lelassult, hol erőteljesebbé vált, pillanatnyi taktikai megfontolások befolyásolták az ütemét. A kollektivizálást három periódusra oszthatjuk:

- I. 1949-1953: a kollektivisták struktúrák kényszerrel történő létrehozása.
- II. 1953-1956: enyhülés a kollektivizálási politikában.
- III. 1957-1962: a kollektivizálás felgyorsulása, az agresszió növekedése.

Ez a 13 év feltűnően hosszú időszak, ha figyelembe vesszük, hogy 1962-ben, a romániai kollektivizálás befejezésekor, a keleti tömb országainak nagy részében a kollektivizálás már régóta lezárt probléma volt.² Jelen tanulmányban azt próbáljuk bemutatni, hogy miként váltak a kollektív gazdaság tagjaivá Székelyudvarhely egyik peremfalujának, Kadicsfalvának a földművesei. Kutatásunk ankét jellegű, legfontosabb kutatási eszközünk a részben strukturált interjú volt.

Összesen 11 interjú készült, az interjúalanyok közül 9 férfi és 2 nő volt. Az interjúalanyok mindegyike magyar nemzetiségű, ez a tény tükrözi Kadicsfalva ötvenes évekbeli, de mai nemzetiségi viszonyait is. Legtöbbször a faluban jártak iskolába. Túlnyomó részük az akkori események szenvedő alanya volt, de találunk közöttük néptanácsi alkalmazottat, pártaktivistát, kollektív gazdaságban dolgozó brigádost és párttitkárt is. Az interjúk során kedvező tapasztalatokat szereztünk, a tanúk a legtöbb esetben szívesen válaszoltak kérdéseinkre, sokszor évtizedes sérelmeket feleltetve. Egy esetben találkoztunk teljes visszautasítással.

A kapott információk feldolgozásánál figyelembe kellett vennünk azt a tényt, hogy a visszaemlékezések több mint ötven év távlatából történetek, rengeteg a bizonytalanság, pontatlanság, ezért igyekeztünk az eseményekre többször rákérdezni, az információkat ellenőrizni több tanú megkérdezése által.

Természetesen a szóbeli közlések feldolgozása nem helyettesítheti az alapos levéltári kutatást. Sajnálatos tény, hogy a csíkszeredai Állami Levéltárban az Udvarhely rajoni iratok még nincsenek rendezve, ezért hozzáférhetetlenek. A kutatásunk során nagy segítségünkre voltak a bethlenfalvi kollektív gazdaság irattárában található dokumentumok, illetve a székelyudvarhelyi Polgármesteri Hivatal irattárában fellelt források. Ezeket egészítették ki egyes személyes iratok, melyeket a tanúknál találtunk. Sok információval szolgált a korabeli sajtó áttekintése is, elsősorban a Magyar Autonóm Tartomány napilapja, a *Vörös Zászló*, amely Marosvásárhelyen jelent meg. *Vörös Zászló* volt a címe az 1950-1952 között Brassóban (akkor Sztálinváros) megjelenő tartományi lapnak is, amely azért szolgált hasznos forrásul, mert ebben az időszakban Székelyudvarhely rajon Sztálin tartományhoz tartozott. Székelyudvarhelyen a *Szabadság* című hetilap jelent meg az általunk vizsgált korszakban, ezen sajtótermék 1946-1951 közötti lapszámait néztük át. A sajtóból kapott adatokat azonban szintén óvatosan kellett kezelnünk a korlátozott nyilvánosság miatt.

Kadicsfalváról azt tartja a hagyomány, hogy a falu mellett húzódó Rez domb tetején valamikor várat bíró Kadicsa vezérről nevezték el. A családok legnagyobb része – ősi székely törvények és kiváltságok jogán – hajdan nemességgel rendelkezett. A legfontosabb szerepet az immár kihalt illetve elszármazott Török és Tibád családok játszották. A legjelentősebb kadicsfalvi személyiség Tibád Antal (1843-1902) országgyűlési képviselő volt, a Képviselőház jegyzője, később államtitkár. A második világháborút követő években Kadicsfalva Udvarhely megyéhez tartozott.

A Román Munkáspárt és a Minisztertanács 1950. július 23-i határozata szerint Romániát tartományokra osztották fel. Ekkor született meg Udvarhely rajon Sztálin tartomány részeként, a rajonközpont Székelyudvarhely lett. Székelybethlenfalvát és Kadicsfalvát Székelyudvarhelyhez csatolták.³ Jellemző adalék azonban, hogy még az 1962-ben kiadott iratokban is a Bethlenfalva, Kadicsfalva megnevezés szerepel. Ilyen dokumentum a bethlenfalvi kollektív gazdaság tagosítási tervezete a székelyudvarhelyi Kondor társulás irattárából. A két falut a Küküllő választja el egymástól. 1802-től Székelybethlenfalva és Kadicsfalva közös plébániát tartott fenn. A miséket felváltva tartották, egyik vasárnap

Kadicsfalván, a másikon Bethlenfalván. 1941-ben Kadicsfalva lakosainak száma 514 volt, kivétel nélkül magyar nemzetiségűek. Ma a falu lakossága 535 fő.⁴

A kulturális élet fő színtere az iskola volt. A ma is álló iskolaépületet 1880-ban építették a lakosság adakozásából. Egy osztályteremből és egy tanítói lakásból állt, ez utóbbit 1959-ben osztályteremmé alakították át. A könyvtár egy kisebb helyiségben volt elhelyezve. Az iskolaépület a helyi mezőgazdasági társulás és kollektív gazdaság megszervezésekor fontos szerepet kapott. 1933-ban a tanulók száma elérte a 80-at, így alakult egy állami iskola is. Számára béreltek egy magánházat a község-háza mellett és tanítói lakást is létesítettek. Később a községházán is működött az állami iskola. A felekezeti és állami iskola között számtalan sűrűlódás volt. 1945-től a két iskola egy épületben működött a következőképpen: a felekezeti iskolába jártak délelőtt az I–IV. osztály tanulói, az állami iskolába délután az V–VII. osztályosok. 1945-ben a felekezeti iskolába 45 tanuló járt, az állami iskolába 49. Mindkét iskolának külön tanítója volt. 1948-ban államosították az iskolákat is, ekkor az V–VII. osztályt áttették Bethlenfalvára.⁵ Rövid ideig kultúrház is volt Kadicsfalván, a régi községházát alakították át a második világháború után. Az ötvenes években már megvoltak a tervek egy nagyobb kultúrház építéséhez, sőt már pénzt is pótoltak össze, ezért egy háromtagú küldöttség Kozseni rajoni néptanácselnöktől kérte az építkezés megkezdésének jóváhagyását, de az engedélyt nem kapták meg: „Üljenek le a seggükre, épül a nagy kultúrház” – mondta az udvarhelyi hatalmasság. A kollektív gazdaság megalakulása után a kultúrházat gabonaraktárrá alakították, majd a gazdaság Bethlenfalvára költöztetése után üzletet és vendéglőt nyitottak az épületben, így a helyi kulturális élet irányítása az iskolára és tanítójára hárult.⁶

A falusiak fő foglalkozása a földművelés és az állattenyésztés volt, de jelentős szerepet kapott a konyhakertészet is. Főleg zöldséget, búzát, kukoricát, burgonyát termeltek. A botfalusi cukorgyár beindulása után számottevő cukorrépa termelés kezdődött el. Sokan dolgoztak Székelyudvarhely gyáraiban, fűrésztelepein. Szabó Bálint teológushallgató dolgozatában már 1930-ban megállapította az elvándorlás nagy mértékét.⁷

A korszak statisztikáit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az ötvenes években a kadicsfalvi gazdák többsége öt hektárnál kisebb területű földbirtokkal rendelkezett. Egy 1957-ben készült gazdasági lajstrom szerint a kadicsfalvi földbirtokok helyzete a következő volt:

2. sz. táblázat

Földbirtok nagysága	0-5 hektár	5-10 hektár
Földbirtok száma	81	2

Forrás: Kadicsfalva 1957. évi mezőgazdasági lajstroma, a székelyudvarhelyi Polgármesteri Hivatal irattárában.

A legnagyobb földbirtok a Mihály Jánosé volt 5,84 hektárral, melyet a Deák Sándoré követett 5,35 hektárral. A falu életének alapköve volt a kis egyéni gazdaságok rendszere, amely 1962-re majdnem teljes egészében eltűnt.

Kvótarendszer és kulákok

A második világháborút követő évek különösen nehezek voltak a kadicsfalviak számára. A háborús pusztítások miatt keletkezett gazdasági válság hatását felerősítette az 1946. évi szárazság. Az éhínség miatt sokan menekültek el a faluból, elsősorban a Bánátban próbáltak jobb munkalehetőséget találni. Jól érzékelteti a helyzet súlyosságát a következő adat: 1946-ban egy újonnan kihelyezett tanító fizetése 64 000 lej, egy véka kukorica ára 150 000 lej volt.⁸

Kadicsfalván 1945/46-ban a kommunista párttagok száma nagyon csekély volt. A kommunista eszmék kadicsfalvi terjedésének lehetőségéről már 1930-ban említést tett tanulmányában Szabó Bálint teológus: „Ha még nem is nyílt, de alattomos ellenségei akadnak a vallásnak, egyháznak, akik sötétben akarnak gyűjtogatni és zavarosban halászni. S ha eddig nem is értek el jelentős eredményt, ezután talán több eredménnyel dolgoznak, mert a nép lelkét a szegénység és az általános nyomorúság fogékonyra tette a kommunista és más felforgató eszmék befogadására”.⁹ A kadicsfalvi alapszervezet megalakítását a háború után udvarhelyi és bethlenfalvi párttagok vezették, elsősorban a legsze-

gényebb réteget igyekeztek bevonni. Az első párttagok Sándor Imre, Pál Antal, Lőrinc Márton, Kovács G. Domokos, stb. voltak. A kadicssfalvi alapszervezet a kollektív gazdaság megalakulásáig működött, a párttevékenység azután a gazdaság alapszervezetén belül folytatódott. A megalkult alapszervezetnek nyolc tagja volt, a párttagok száma a későbbiekben sem növekedett, 1962-ben sem voltak tíznél többen. Szabó Dénes tanító a helyi mezőgazdasági társulás titkára volt, de csak akkor lépett be a pártba, mikor a vezető funkció elvállalása elkerülhetetlenné tette e lépést.¹⁰ Az alapszervezet gyűléseit az iskola épületében tartották. A kadicssfalvi párttitkárok is egyszerű emberek voltak. András István rövid ideig volt párttitkár, életmódja miatt távolították el. Lőrinc Márton volt a leghosszabb ideig a helyi pártszervezet irányítója. F. M. kadicssfalvi lakos így beszélt róla: „szencsedí parasztember, jóformán a városban sem járt életében, de nem volt rosszindulatú”.

A Minisztertanács Elnöksége által hozott 68/1946. sz. törvény alapján vezették be a beszolgáltatási rendszert. Ez állati és növényi eredetű mezőgazdasági terményekre vonatkozott. A beszolgáltatásokat a Megyei Gazdasági Hivatalok irányították, esetünkben ennek székhelye Székelyudvarhelyen volt.¹¹ A hatalom az előbbi fejezetben említett békeszerződés előírásainak betartása, az új rendszer húzóerejét jelentő városi munkásság élelemmel való ellátása és a gazdasági válság miatt hozta ezt az intézkedést, de ezzel hozzájárult az egyéni parasztgazdaságok erejének további csökkenéséhez.

Az akkori politikai vezetés számára ugyanakkor az is világos volt, hogy a gazdaságilag meggyengült földműveseket könnyebb lesz bevonni a mezőgazdaság további szocialista átalakításába. Az előbbi törvényt 1947-ben újabb megszorítás követte, kötelezően be kellett szolgáltatssanak a mezőgazdasági termelők egy bizonyos kvótát, a terméseredmények függvényében. Az ellenőrzést és irányítást két központi szerv, a Kereskedelmi és Ipari Minisztérium, valamint a Mezőgazdasági Minisztérium vette át, megnöttek ugyanakkor a különböző gazdasági kihágásokra kiszabható büntetések.¹² 1948. június 29-én létrehozták a Gabonabegyűjtő Állami Tanácsot.¹³ A kollektivizálás hivatalos meghirdetése után a törvénykezést tovább szigorította a hatalom. A gazdákra nehezedő terhek súlyát növelte az agráradó bevezetése, amely szerint adózás alá került

egy gazdaság minden mezőgazdasági és nem mezőgazdasági jövedelmé.¹⁴ Az adó nagyságát az egyéni gazdaságok esetében az átlagos évi jövedelem alapján határozták meg. További megszorításokat eredményezett a Minisztertanács Elnökségének 306. sz. rendelete a gabonabeszolgáltatásokról. Itt már előre meghatározott kvótákról volt szó, melyeket a mezőgazdasági terület függvényében róttak ki. A kvóta annak függvényében is változott, hogy az illető gazdaság milyen átlagos terméseredménnyel rendelkező tartományhoz tartozott.¹⁵

Határozat született arra vonatkozólag is, hogy a kvóták nagyságát az év elején meg kell állapítani. Az általános beszállítási terv alapján a községi, járási és megyei Ideiglenes Bizottságok állították össze a helyi terveket (az 1950-es néptanácsi választásokig ezek a szervek voltak a hatalom helyi képviselői). A kötelezettségvállalásokat jegyzőkönyvben rögzítették.¹⁶ Amíg tehát 1949-ig a termelő számára minden esetben maradt vissza termés, ez után megtörténhetett, hogy nem termelte meg még a kvótájának megfelelő mennyiséget sem. Előfordult, hogy más falvakban (főleg csiki és háromszéki falvakban) vásárolták meg a kadiczfalviak is a leadáshoz szükséges termékeket. A kadiczfalvi tyúkfarm munkásai nem egy esetben a kilopott tojásokat adták le.¹⁷

A beszállítandó termények körét az ötvenes évek elején kiterjesztették minden állati és növényi eredetű terményre. A kvóták ellenértéke egy bizonyos pénzösszeg volt, de ez a kadiczfalvi földművesek egyöntetű véleménye szerint nevetségesen csekély volt. A megszorult parasztok ezért még a beadás előtt próbálták a termés egy részét megmenteni. Mivel a cséplés a „biztonság miatt” a szérún történt, ahol egy aktivista felügyelte a tevékenységet, még a termés lemerése előtt kellett eldugni egy-két zsákot. Könnyebb volt a helyzet, ha a felügyelő barát vagy rokon volt. Sokan úgy próbáltak meg könnyíteni helyzetükön, hogy a földjüket több családtag nevére írták szét. Volt aki eltitkolta a földterület egy részét a hatóságok előtt. Ez utóbbi jelenség komoly nehézséget okozott az 1989-es rendszerváltás után, a földbirtokok tulajdonjogának elismertetésénél. Egyes gazdák a beszállított tejet hígították fel, nem tudva, hogy a tej zsírfokát is ellenőrzik. Így történt olyan eset, amikor a leadott 20 liter tej helyett csak 10 litert írtak be.¹⁸ Mivel állatellátáskor kötelező volt cédulát váltani, amely igazolta a vásárló kilétét, sokszor a cédulát halottak nevére

állították ki, így mentesült a vásárló a kvótáktól. „Olyan is volt, hogy 20 darab borjú szerepelt egy halott néven” – állította Szabó Dénes kadicsfalvi gazda. A legvisszásabb helyzet a húsbeszolgáltatásoknál alakult ki, olyanoknak is kellett teljesíteni a kvótákat, akik állatot sem tartottak. Ezért többen pótoltak össze, így az is megvehetette a részét, aki nem foglalkozott állattartással.¹⁹ Az amúgy is nehezen teljesíthető követelményeket a hatalom furfangja is súlyosbította. Szabó Dénes arról számolt be, hogy az udvarhelyi Malom utca sarkán levő állatbeevő központban napokig éhezették a beszállítandó állatokat és csak azután mérték le őket.

Székelyudvarhelyen és a később hozzácsatolt Bethlenfalván és Kadicsfalván a beszállítások végrehajtását két kollektor ellenőrizte. Az alábbiakban közöljük Bíró Rozália kollektornő munkatervét az 1957. szeptember 1. és 20-a közötti időszakra. A fent nevezett kollektor a kadicsfalvi beszállítást is felügyelte:

3. sz. táblázat

Napok	Munka megnevezése	Végrehajtás ideje	Ellenőrzi
Hétfő	A „fişa de evidenţă a batozei”* összeszedése a cséplőgépellenoőrtől	2-án	V. B. titkár
Kedd	Húsbáza (átvevőközpont) ellenőrzés	4	
Szerda, csütörtök	Hátrálékos lista elkészítése a rajon részére és a munkaterv lefektetése	5	
Péntek, szombat	“Plan de urmărire”** felfektetése a rajontól kapott utasítás szerint	6, 7	
Vasárnap	Munkaszünet		
Hétfő	Akik még hátrálékbanvannak a f. évi hússal azon gazdaságok lelátogatása az Orbán B. utcában	9	
Kedd	Húsbáza ellenőrzés		
Szerda, csütörtök, péntek	Bethlenfalván a már felszólított gazdaságoknál a végrehajtás megkezdése	11, 12, 13	

Napok	Munka megnevezése	Végrehajtás ideje	Ellenőrzi
Szombat	Ugyanaz mint Bethlenfalván Kadicsfalván is	14	
Vasárnap	Munkaszünet		
Hétfő	Könyvelés és cséplőgépek ellenőrzése		
Kedd	Húsbáza ellenőrzés		
Szerda, csütörtök, péntek	Az összes udvarhelyigazdaságoknál végrehajtás, akik már többször voltak felszólítva	Ugyanazon napokon	

* cséplés nyilvántartási jegyzőkönyv

** akcióterv

Forrás: Csíkszeredai Állami Levéltár. Udvarhely város Néptanácsának levéltári állománya. 11/1957-es iratsomó. 84.

Egy 1954-ben hozott városi néptanácsi határozat szerint a kollektorok kötelesek voltak körzetükben naponta 20-20 gazdaságot lelátogatni és „alapos felvilágosító munkát” végezni.²⁰ Az utasítás ellenére a gazdák csak nagyon nehezen tudták teljesíteni a kirótt kvótákat. A 2,21 hektár szántófölddel, egy tehénnel és négy juhval rendelkező Páll József kadicsfalvi gazda 1955-ben a következő kvótákat kellett teljesítse:

Tehén- és bivalytej 193 liter

Juh- és kecsketej 20 liter

Hús 103 kg (ebből 46 kg sertéshús)

Gyapjú 2,6 kg

Búza 165 kg

Tengeri 67 kg

Árpa, zab 104 kg

Más termékek 4 kg

Forrás: 861. sz. beadási kötelezvény Páll József számára. 1955. (másolata a szerző tulajdonában)

Az általunk vizsgált esetben a kvóta 100%-os teljesítését figyeeltük meg. Sok esetben ez nem következett be, vagy csak nagy késéssel. Az 1954. február 10-i végrehajtó bizottsági gyűlésen a két kollektor arról számolt be, hogy még az 1953-as kvóták nincsenek teljesítve, a marhahús 70%-a, a disznóhús 55%-a volt leadva. Elephánt Béla kollektor megemlítette, hogy az eredmények annak ellenére gyengék, hogy a kollektálást úgy végzi, hogy a hátrálékos gazdának határidőt adnak a hátrálék beszolgáltatására, és ha a határidőre nem szolgáltatta be, beidézik a néptanács-hoz és „ottan foglalkoznak vele”.²¹ Kadicsfalván 1957-ben Fancsali Kálmánnét, Kovács D. Imrét 4-5-ször is felszólították a kötelezettségeik teljesítésére, végül végrehajtó bizottsági határozat született arról, hogy „akinek lehetősége lett volna és nem tett eleget feltétlen érezze meg”. Kovács D. Imrének megtiltották, hogy etető legyen a kadicsfalvi cséplőgépnél.²²

A megtorlás legsúlyosabb formája a különböző tárgyak lefoglalása és „kiemelése” volt a gazdák otthonában. A kiemelésre akkor került sor, ha a kijelölt határidőn belül nem rendezték a gazdák hátrálékukat. 1954 augusztusában M. L. kollektor 16 középparasztnál végzett foglalásról számolt be, ugyanakkor a kulákgazdáknál a tárgyak kiemelését is végrehajtották.²³ 1955-ben Mihály Árpád kuláknál, valamint Kovács Gy. Dénes és Mihály Imre kadicsfalvi lakosoknál hajtottak végre azonnali kiemelést.²⁴

A kommunista törvénykezés sokkal súlyosabban érintette azokat a kadicsfalvi gazdákat, akik az úgynevezett kuláklistákra kerültek. A kulák szó az eredeti szovjet értelmezésében nagy földbirtokkal rendelkező parasztgazdát jelent. Romániában ez nem volt ilyen egyértelmű. Ahhoz, hogy megértsük a kulákság fogalmát, tisztáznunk kell, hogy milyen érdeke fűződött a hatalomnak ezen új társadalmi kategória megteremtéséhez. A mezőgazdasági területek szoros állami ellenőrzés alá vonása nem volt könnyű feladat, a parasztok ragaszkodását a tulajdonukban levő földbirtokhoz csak úgy lehetett gyengíteni, ha gyengítettek a parasztközösségeken belüli szolidaritáson is. Az egységes közösségeken belül ezért különböző kategóriákat állítottak fel: szegényparaszt, középparaszt és gazdagparaszt, azaz kulák. A kommunista ideológia a faluközösségeken belül a kulákságban azonosította a dolgozó parasztok ellenségét, ez

volt az a társadalmi csoport, amelyik a szocialista falu megteremtésének útjában állt. A másik két csoport kulákság elleni harcát nevezték osztályharcnak. A három csoport között a határ nagyon homályos volt, formálisan szegényparasztnak az 5 hektárnál kevesebb földdel, középparasztnak az 5-20 hektár közötti földterülettel rendelkezők számítottak, míg kuláknak a 20 hektárnál több földön gazdálkodó földműves számított.²⁵ A kollektivizálást meghirdető központi bizottsági plenáris ülésen Gh. Gheorghiu-Dej elítélte azt a módszert, amely kizárólag a földbirtok nagysága alapján dönti el a kuláksághoz való tartozást: „A föld [...] nem lehet az egyetlen kritérium [...], számot kell vetnünk a következő kritériumokkal: melyik tartományban van a földbirtoka, rendelkezik-e termelőeszközökkel és milyenekkel, alkalmaz-e idegen munkaerőt, a család nagysága és egy sor olyan helyi körülmény, amelyeket csak akkor tudunk felmérni, ha minden esetet konkrétan tanulmányozunk”.²⁶ Így történhetett meg, hogy Kadicsfalván az 1952-es kuláklistára tett gazdák közül egyik sem birtokolt nyolc hektárnál nagyobb kadicsfalvi földterületet (lásd a mellékletben). Kimutatásunkban csak a kadicsfalvi földeket vettük figyelembe. Kedves Domokos kadicsfalvi kulák össz földterületébe beletartoztak a Szarkakőnél és a tibódi határban vásárolt földek is.²⁷ Az állandóan változó törvények hiányos ismerete furcsa helyzeteket eredményezett. 1949-ben a katolikus és az ortodox egyház annak ellenére került fel a kuláklistára, hogy jogi személyeket nem lehetett kuláknak nyilvánítani.²⁸

A kuláklistákat a rajoni néptanácsok végrehajtó bizottságai és a tartományi néptanács Végrehajtó Bizottsága ellenőrizte és hagyta jóvá. Minden községi néptanács mellett alakítottak egy-egy bizottságot, amely az alapszervezeti titkárból és a néptanács Végrehajtó Bizottságának tagjaiból állt, ez a bizottság terjesztette fel a rajoni szervekhez javaslatait a listára való felvételre.²⁹ Tehát a kadicsfalvi kulákok a helyi vezetők javaslatai alapján lettek minősítve. A kritériumok viszonylagossága lehetővé tette ezek manipulálását, sokszor múltbeli sérelmek, személyes kapcsolatok álltak a javaslatok mögött. De „gyakorlati” okokból is kerülhetett valaki kuláklistára. Ezt bizonyítja az udvarhelyi Városi Ideiglenes Bizottság 1949. július 25-i jelentése: „Nem tudjuk megoldani a városban levő lakáskrizist az osztályellenség elleni szigorú intézkedések

nélkül”.³⁰ Mivel a szempontok ennyire bizonytalanok voltak, a hatalom elérte célját, a falvak lakóinak megfélemlítését. Egy középparaszt tudta, hogy bármilyen ballépés a kulákok sorsára juttathatja.

A kollektivizálási folyamat végére a kulákság kategóriájának teljes megsemmisítése is be kellett következzen a kommunista vezetés tervei szerint. Gh. Gheorghiu-Dej az 1949. márciusi jelentésében felhívta a figyelmet arra, hogy ez egy hosszú, fokozatos folyamat kell legyen, az első szakaszban a kulákság lehetőségeinek korlátozása kell megtörténni: „[...] létezik egy baloldali és egy jobboldali veszély. A baloldali veszélyt az jelenti, hogy egyszer felszámolunk és utána korlátozunk [...], a városainkat a kenyérellátás megoldatlanságának problémájával állítjuk szembe [...]. Másodsorban a kulákok korlátozásának időszakában, a városok élelmiszerellátásának kényszere miatt jobbra csúszhatunk. [...] Amikor a kuláknak megnőnek a szárnyai le kell vágjuk. Fogod szorosan a nyakát s csak annyi levegőt engedsz neki, hogy meg ne haljon”.³¹

A Gh. Gheorghiu-Dej által említett korlátozás majdnem minden korabeli törvényben fellelhető. A 18/1951-es törvény értelmében a mezőgazdasági adó a kulákok gazdaságára 20-50%-os kvótával volt növelhető.³² 1953. január 26-án határozták meg a tejbeszolgáltatás rendjét, és azt, hogy a kulákgazdaságok 30%-al többet kell beadjanak. A gyapjú esetében a növelés 10%-os volt.³³ Hasonló növeléseket léptettek életbe a kvótarendszerbe tartozó más termék esetében is. Kedves Domokosék 1958-ban nem tudták teljesíteni az úgynevezett „*majorare*”-t [kvótaemelés], ezért egy bikaborjút, egy disznót és egy varrógépet foglaltak le és koboztak el.³⁴ A falu összes gazdját közmunkára kötelezték. Mihály Imre az épülő rajoni kultúrházhoz kellett követ szállítson.³⁵ 1957-ben Páll József hét-hét fogatos és tenyeres munkanapot kellett teljesítsen, melyekhez hozzáadódott az előző évekről elmaradt hat-hat munkanap. A 624/1954. számú minisztertanácsi határozat alapján a közmunkában való meg nem jelenés vagy rossz minőségű munka végzése 50-200 lej pénzbüntetést vont maga után.³⁶ A kulákok esetében a büntetés szigorúbb volt, ha nem dolgozták le a számukra eleve megnövelt közmunkanapokat. Az Udvarhely városi Végrehajtó Bizottság 1955. március 21-i jelentése szerint 16 kulákot, akik nem teljesítették a tűzifaszállítás tervét, átadtak a Milíciának.³⁷

A kulákokkal szemben alkalmazott gazdasági nyomás mellett sokszor emberi méltóságok is sérültek: „Az iskola kerítésén ki voltunk karikatúrázva, – emlékezett vissza Kedves Domokos kulák lánya – volt egy nagy gömbölyű kulák, az apánk, mi a húgommal a kulákiókák”. A plébánia melletti hosszú fakert is tele volt krétával írt feliratokkal: „Le a kulákokkal!”, „Éljenek a kommunisták!”.³⁸ De Kedves Évának nem ez a legfájdalmasabb emléke. Legnagyobb büntetésként azt értékelte, hogy származása miatt kihagyták a pionírvatás ünnepségéből, annak ellenére, hogy az első három tanuló között volt. Később a bethlenfalvi iskolába került, ahol az osztályfőnök felkérésére daczból így válaszolt: „Nem, tanár úr, nem tanulom meg a fogadalmat, most már nem tudok örvendezni a nyakkendőnek, mert sokat sírtam a karikatúráért és a nyakkendőért, mikor érdemes lettem volna rá, nem adtak, most erre a két évre kösse fel a nyakkendőt az, aki abban jól érzi magát, ha tizet köt a nyakára, díszelegjen vele, mint egy páva, de én pionír nem leszek, Isten engem úgy segítjen.” Abban az évben hatos magaviseleti jegyet kapott.

A Mihály kulákcsaládot a falun belül kényszerlakhelyre helyezték. Mihály Ferenc 1940-ben malmot épített Kadicsfalván, 1944-ben egy családi házat is emeltek melléje. 1948-ban bekövetkezett a malmok államosítása is, ekkor az udvarhelyi hatóság emberei éjszaka 12 óra körül lelakoltatták a Mihály-malmot. A malom elvétele után azt is megtiltották Mihály Ferencnek, hogy egyszerű munkásként dolgozzon a malomnál, előbb Miklósfalván, majd Fenyéden lett molnár. Az újrakezdéshez öt és fél hold földet vásároltak. 1951-ben kilakoltatták a családot lakásukból is. Egy oroszhegyi és egy keményfalvi molnárt helyeztek el a családi házukban, a Mihály család pedig egy szinte lakhatatlan szobába költözött. Közben Mihály Ferenc újabb földeket vásárolt annak ellenére, hogy ezt akkor a törvény tiltotta. Mikor a Csereháton három holdat vásárolt, feljelentették és Kozseni rajoni néptanács elnök behívatta, büntetésből három hónapot dolgozott munkaszolgálatosként Marosillyén. Mihály Ferenc fia a feljelentés mögött a falubeli öt-hat párttag valamelyikét gyanítja. Mihályék 1958-ig laktak kényszerlakhelyen, ekkor újból nekikezdték építkezni.³⁹

Kadicsfalván nem került sor kulákok deportálására, mint sok más helységben. Érkezett viszont körülbelül tíz kitelepített száz kulákcsalád

a faluba. Ezekkel az emberekkel a helyiek románul értekeztek, ezért a tanúk „román szászként” határozták meg nemzetiségüket. Több tanú szerint 1950 körül jöttek Kadicsfalvára: „Onnan tudom me én Medgyesen praktizálni vótam, mint ipari iskola tanuló, – mondta Szilágyi Ferenc – s mi ott voltunk elszállásolva az állomás mögött egy ilyen szakiskolában, s az ablakon keresztül néztük, s az állomásra a sok szász ki volt batyuval téve [...] még most is a szemem előtt van, hogy a vagonokba hogy tuszkolták bé ezeket. Ide is akkor jöttek.” A visszaemlékezések a szászok végeletekig vitt szorgalmáról, dolgoosságáról tanúskodnak. A beköltözöttek sok gasztronómiai, borászati ismeretet adtak át a helyieknek, egy szász asszony még balettórákat is adott. A kadicsfalviak és a szászok között kitűnő viszony alakult ki, közösen jártak szórakozni, esténként kártyáztak, beszélgettek. Mindazonáltal akadt a deportáltak között olyan is, aki nem tudta elviselni a számkivetettséget, a Kedves Istvánéknál lakó szász kulák három év után felakasztotta magát.⁴⁰

1949. március 2-án országszerte felszámolták az 50 hektárig terjedő nagybirtokokat is, a tulajdonosok házeit államosították, sokat börtönbe zártak vagy kényszerlakhelyre küldtek.⁴¹ Ekkor került Székelyudvarhelyre a héttagú Csepregi nagybirtokos család Nagyszalontáról. Előbb a Budvár utcában laktak, majd Szombatfalván a Homoród utcában. Innen költöztek 1958-ban Kadicsfalvára, ahol 1963-ig laktak. A család tagjai napszámosként dolgoztak, 1963-ban visszaköltözhettek Szalontára, de egyes kadicsfalvi családokkal a mai napig kapcsolatot tartanak fenn. A hetvenes évekre a Kadicsfalvára deportáltak mind elhagyták a falut.⁴²

A hatalom tehát a célját elérte. Kiteljesedett az osztályharc Kadicsfalván is. A tanúk többsége azonban úgy emlékszik vissza, hogy a kulákság és a többi földműves között a viszony nem változott meg az új helyzetben, inkább a részvét alakult ki az „osztályellenség” iránt. Az igazi határvonal a faluból kikerülő és a városból érkező aktivisták, valamint a létfenntartásért küzdő gazdálkodók között húzódott. A félelem, a jövő bizonytalansága rányomta bélyegét az ötvenes évekre Kadicsfalván. Azt, hogy valami megváltozott a faluban, jól érzékelteti a következő idézet a *Szabadság* 1949. július 2-i számából, amely a Kadicsfalváért is felelő bethlenfalvi jegyzőt próbálta kompromittálni:

„Ismét hallat magáról Barra Ignác, aki Székelybethlenfalván volt jegyző. Míg a dolgozó parasztság a békés termelés útján halad a szocializmus felé, addig a jegyző úr ahelyett, hogy felvilágosítaná a falusi dolgozókat, inkább a kocsmába megy és jól megrészegeedik, nem törődve az irodában hagyott közügyekkel. [...] B. I. a reakciókkal, a sovínisztákkal részeskedik és arról folytat eszmecserét, hogyan lehetne bomlasztani a Népköztársaság egységét és szabotálni a munkásosztály szabta törvényeket, a gazdák félrevezetésével és a rendeletek végrehajtásának késleltetésével. [...] Az ilyeneket a nép saját maga kell, hogy kizárja soraiból. B. levelező.” Az új idők szava szerint egy morális probléma is ideológiai színezetet kaphatott: „Bethlenfalván és Kadicsfalván mindenki a plébános úr erkölcstelen magaviseletéről beszél. [...] Köllő Ignác ájtatos szavakkal próbálja a háborús uszítókat felmagasztalni és prédikációiban magyar egységet hirdet. [...] D. I. egy szegényparasztt asszony 16 éves leánya, 1946 óta dolgozik a plébános úrnál. [...] Egyszer az özvegy-asszony azt vette észre, hogy a leánya áldott állapotban van.”⁴³ Köllő Ignác 1945 és 1967 között volt kadicsfalvi és bethlenfalvi plébános. A tanúk egybehangzó állítása szerint az újságcikkekben leírtak nem igazak. A rágalom célja valószínűleg a helyi közösségben nagy tekintélynek örvendő plébános megfélemlítése és erkölcsi lejáratása volt. A plébános tekintélye a cikk ellenére sem csökkent, de a prédikációkban még a látszatát is kerülte a politizálásnak, a magánbeszélgetések során sem foglalt állást a kommunista rendszert, a kollektivizálást érintő problémákban.⁴⁴

1956 végén, talán a magyarországi forradalom hatására, döntött a pártvezetés a gazdasági jellegű megszorítások enyhítéséről. A Román Munkáspárt Központi Vezetőségének 1956. december 27-e és 29-e között tartott plenáris ülésén elhatározták a kötelező beszolgáltatások rendszerének megszüntetését. Ezután a különböző terményeket az erre hivatott intézmények vásárolták fel szerződéses alapon.⁴⁵ Ez a beszolgáltatási forma elvileg nem volt kötelező, de a hatalom adminisztratív és jogi intézkedések egész sorával próbálta rávenni a falusiakat, hogy vállalják a szerződések kötését.

Ugyanebben az időszakban (1956–1957) kulákfelmentési akciók is kezdődtek. Az ötvenes években a kulákok folyamatosan írták felmentési

kérelmeiket, de ezeket csak nagyon ritkán bírálták el pozitívan. A kulákok kéréseit egy bizottság tárgyalta, melyben részt vettek a rajoni és a városi néptanácsok végrehajtó bizottságainak megbízottjai, a kerületi képviselők, az alapszervezetek titkárai.⁴⁶ A székelyudvarhelyi rajoni néptanács Végrehajtó Bizottságának 15122/1952. sz. jelentése 104 kérelemről számolt be, amelyből egyet sem hagytak jóvá.⁴⁷ A megváltozott körülményeket mutatja az a tény, hogy 1956. november 5-én levették a kuláklistán Imre Dénes, Kovács L. Gáspár és Mihály György kadicfalvi kulákokat.⁴⁸

Bár az 1957-es év némi enyhülést hozott Kadicsfalván is az egyéni gazdálkodók, illetve a kulákok életébe, hamarosan újabb nehézségekkel kellett szembenéznük. A székelyudvarhelyi városi néptanács és pártbizottság vezetésével megkezdődött a szocialista mezőgazdasági egységek szervezése.

Társulástól a kollektív gazdaságig

Annak ellenére, hogy 1945-ben a kommunisták határozott ígéretet tettek a mezőgazdasági földek magántulajdonban való megtartására, az 1949 márciusában tartott plenáris ülésen a kommunista vezetők egy új irányvonalat szabtak a hazai mezőgazdaság fejlődésének, a fokozatos kollektivizálás megvalósítását.⁴⁹ Országos szinten 1950-ben mindössze 56 kollektív gazdaság alakult. A Román Munkáspárt Központi Vezetőségének 1951. szeptember 18-i határozata ezért új taktikát javasolt: a szovjet mezőgazdasági társulásokat, a TOZ-okat [az orosz nyelvű kifejezés magyar nyelvben is meghonosodott rövidítése] tekintsék követendő példának. Ezekben is megtörtént a földek tagosítása, azaz egy táblában való összevonása, de megmaradt a magántulajdon, mind a földek, mind a termelőeszközök tekintetében.⁵⁰ A folyamat döcögősen haladt a Magyar Autonóm Tartományban is. A kollektív gazdaságokat hivatalosan az illető helység lakosai saját kezdeményezésükből kellett megalakítsák, a községi, városi, rajoni és tartományi vezető szervek segítségével. A gyakorlatban nagyon ritka volt az ilyen eset. Gyakrabban előfordult, hogy volt helyi kezdeményezés, kevés, szegényebb paraszt írta alá a belépési nyilatkozatot, de a kollektív gazdaság megalakításához már szükséges volt a felülről érkező pártaktivisták kényszerítő beavatkozása-

sa.⁵¹ A kollektív gazdaságok és társulások megalakítását egy tartományi bizottság irányította. Ennek a bizottságnak tagja volt többek között a tartományi végrehajtó bizottság elnöke, az agrárszekció vezetője, a tartományi munkáspárt küldöttje, a kollektív gazdaságok hivatalának vezetője. A hasonló összetételű rajoni bizottság tagjai feleltek egy-egy községcsoportért, míg a szintén hasonló összetételű községi bizottságok tagjai az egyes szocialista mezőgazdasági egységek létrehozásáért.⁵²

Udvarhely rajonban az első három kollektív gazdaság 1950. június 4-én alakult meg Bögzőben, Székelykeresztúron és Vargyason.⁵³ Az első kollektív gazdaságoknak kirakatszerepük is volt, a még egyénileg gazdálkodó földműveseknek kirándulásokat szerveztek ezekhez, így próbálván a közös gazdálkodást megkedveltetni velük. Ez egyike volt azoknak a módszereknek, melyeket a Román Munkáspárt Központi Vezetősége az 1951. szeptember 18-i határozatában foglalt össze.⁵⁴ Egy másik módszer az addigi megvalósítások médiában való népszerűsítése volt. Erre adunk példát az alábbiakban:

4. sz. táblázat

Gazdaság típusa	Rajoni átlagos búza- és rozstermelés
Kollektív gazdaság	1668 kg
Mezőgazdasági társulás	1272 kg
Egyéni gazdaság	1201 kg

Forrás: *Vörös Zászló*, 1957. nov. 21.

Eredményesebb volt az a törvénykezés, melynek a gerincét az előbbi fejezetben vázoltuk fel. A gazdasági önállóságát veszített parasztság esetenként valóban önkéntesen vállalta a közös gazdálkodást. Ezt segítették a törvények azon kitételei, melyek látványos különbséget tettek az egyéni gazdaságok és a közös gazdaságok között, az utóbbiak javára. A 18/1949-es, a mezőgazdasági adózásról szóló törvény mentesítette az adózás alól a kollektív gazdaságokat az alakulásuk utáni első két évre, a további években a jövedelmük 1%-os adózás alá esett.⁵⁵ A Gép- és

Traktorállomások munkájának igénybevételekor a kollektív gazdaságok 20%-os árcsökkentést kaptak.⁵⁶ Egy egyénileg dolgozó gazda, ha egy tehene volt, 200 liter tejkvótát kellett egy év alatt az államnak beszolgáltatson. Ezzel szemben a kollektív gazdaságok tagjainak kvótája nem haladhatta meg az évi 60 litert.⁵⁷ A kollektív gazdaságokba beállt földművesek kvótacsökkentést kaptak azokra a földekre, amelyek még a tulajdonukban maradtak.⁵⁸ A szerződéses rendszer idején előnyös kölcsönöket lehetett felvenni – a szerződés idejére – állattartásra; a társulások 5%-os, a kollektív gazdaságok 10%-os kiegészítést kaptak, ha ilyen szerződéseket kötöttek.⁵⁹ Egy 1955. szeptember 13-i rendelet megtiltotta a magángazdáknak a gabonavásárlást, illetve a gabona bármilyen járművel való szállítását.⁶⁰

Mindezen kényszerítő tényezők mellett sem haladt a mezőgazdaság szocialista átalakítása a rajoni vezetés által elgondolt ütem szerint. Udvarhely rajonban 1957 végén még mindig csak 44 szocialista típusú mezőgazdasági termelőegység létezett. És ne feledjük, hogy ekkor már az első fejezetben említett harmadik szakasznál tartott az országos kollektivizálás folyamata. „Nem kielégítő a szocialista átalakítás üteme. Kevés azoknak a dolgozó földműveseknek száma, akik teljesen, vagy legalább földjük legnagyobb részével belépnek a társulásokba. Főleg egyes középparasztok idegenkednek a közös gazdálkodástól” – jelent meg a bíráló cikk a *Vörös Zászló*-ban. A felsorolt hibák: „A helyi erők lebecsülése, a kiküldött elvtársak sok esetben maguk próbálták meg eredményt elérni [...]. Ott viszont ahol a városból, üzemből ment elvtársak a helyi pártalapszervezet, néptanács segítségével összefogták a helyi erőket eredményes munkát fejtettek ki. [...] A Május 1, Vörös Csillag, Aprozar vállalatok nem dolgoztak tehetségükhöz mértén. Nem kielégítő a látható agitáció.”⁶¹

Országsszerte, így Udvarhely rajonban is, a mezőgazdaság szocialista átszervezése 1957 végétől felgyorsult. Ezt bizonyítja az a tény, hogy 1959 tavaszán már 96 közös gazdaság létezett a rajonban, melyből 13 kollektív gazdaság volt.⁶² Ekkor vált intenzívebbé Kadicsfalván is a társulás szervezése.

Az Udvarhely városi Néptanács elnöke, Szász Elemér már 1952-ben gyűléseket tartott Kadicsfalván, ahol a társulások jelentőségéről be-

szélt.⁶³ A városi néptanács 1955. szeptember 25-i gyűlésén határozat született arról, hogy a végrehajtó bizottság intézkedjen, hogy Udvarhelyen és a hozzá tartozó falvakban, Bethlenfalván, Szombatfalván és Kadicsfalván a mezőgazdaság szocialista átalakítása érdekében újabb társulások megszervezésére kezdeményező bizottságok alakuljanak. A kiszabott határidő 1955. október 1-je volt, a határozat végrehajtásáért Béla Ferenc, a városi néptanács végrehajtó bizottságának elnöke felelt.⁶⁴ 1957-ben a kadicsfalvi meggyőző munkára a városi néptanács határozata alapján a következők lettek kinevezve: Pál Katona Péter, a városi néptanács végrehajtó bizottságának titkára, Asztalos György és Kiss Gyula.⁶⁵ Úgynevezett agitációs csoportokat szerveztek, ezek élére egy-egy városi pártbizottsági vagy néptanácsi Végrehajtó Bizottsági tagot állítottak. A csoportok tagjai a párttagok, képviselők, tanítók, munkások, parasztok soraiból kerültek ki. Általában ketten-hárman jártak házról-házra, igyekeztén meggyőzni a helyieket a társulásba való belépés előnyeiről. A nyomás elsősorban a jobb minőségű földdel rendelkező gazdákra irányult, ezek a földek a Rét nevű területen összpontosultak, itt volt lehetőség a földek tagosítására a majdani társulás számára. A csoportok, az agitálás megszervezése olykor tragikomikussá vált. Ilyen volt Fábián Ferenc iskolaigazgató esete, akit addig nem osztottak be agitációs munkára, amíg meg nem győzi az édesanyját, hogy a társulásban dolgozni eredményesebb, mint egyéni gazdaként. Az igazgató így fogadkozott: „Én, elvtársak, részt akarok venni falum szocialista átalakításában, vállalom, hogy két-három napon belül meggyőzőm édesanyámat”.⁶⁶ A szervezés során nem került sor atrocitásokra. A gazdák közül sokan hajlottak a szocialista termelési egységek e „kevésbé fejlett” formájához való csatlakozásra. Sőt, a későbbi tapasztalatuk is inkább pozitív a társulásokról, főleg, ha a kollektív gazdasággal hasonlították össze. „Kicsi Amerika volt, egy hektár földet megszántottak nyolc kiló gabonáért” – emlékezett András László. Volt aki belefáradt az eltelt tíz év megpróbáltatásaiba: „Már annyira nehéz volt, hogy a társulás megkönnyebbülés volt” – mesélte I. F. földműves.

A társulásba leghamarabb a kevés földdel rendelkező, szegényebb gazdák léptek be, nekik így lehetőségük nyílt sokkal jobb minőségű földterületen dolgozni, nagyobb haszonra téve szert, mint egyéni gazda-

ként. A kadicfalvi *Küküllő* társulás 1958-ban alakult meg 99 taggal és 193 hektár mezőgazdasági területtel, a be nem állt gazdák száma körülbelül 30-ra volt tehető.⁶⁷ A társulás számára kimért földeket összeszámolták, eltüntették a mezsgyéket. Azokat a társulás földterületén levő birtokokat, melyek tulajdonosai nem álltak be a társulásba, kicserélték sokkal gyengébb minőségű földekre. Mihály Imre földjét Szombatfalván mérték ki a Szejke oldalban.⁶⁸ Kedves Domokosék a Rez oldalban kaptak rossz minőségű földet: „oda vótunk kipakolva a jó földből”.⁶⁹ A társulás földjét géppel szántották meg, közösen arattak, a terményeket a földtulajdon nagysága szerint osztották el. Az egyéni munkával megdolgozandó területet téglalap alakú parcellákra osztották fel, ugyancsak a földterület nagysága szerint.⁷⁰ A hivatalos statisztikák szerint a társulásban 25-30%-kal nagyobb terméseredményt értek el, mint a magángazdaságokban.⁷¹ A társulás dokumentumait az iskolaépületben tartották, itt gyűlésezett az elnökség is. Az első elnök Kovács Domokos volt, a titkár Szabó Dénes tanító. Egy-két hónap múlva András László vette át az elnökséget, Kovács Domokos lett a titkár, ők vezették a társulást a kollektív gazdaság megalakulásáig.⁷²

A *Küküllő* társulás közös alapja még 1961-ben is nagyon szerény volt, amint az alábbi táblázatból is kitűnik:

5. sz. táblázat

Javak	Érték
Triőr	3000 lej
Juh	123 lej
Apró leltári tárgy	340 lej
Bankszámlán	7556 lej

Forrás: A *Kadicfalva* kollektív gazdaság tagosítási tervezete. 1962. A székelyudvarhelyi *Kondor* társulás irattára.

Nyílt titok volt, hogy a társulás megalakításának a célja a gazdák hozzászoktatása a közös gazdálkodáshoz. A társas gazdaság működése egy átmenetet kellett képezzen a kollektív gazdaság megalakításáig. Az

egyik pártvezető így emlékezett vissza erre az időszakra: „a társulás csak csali volt a tudatlan parasztságnak, az első lépcsőfok, amire rá kellett lépni, hogy felvigyék őket az emeletre”.⁷³ 1962. január 13-án a kadicssfalvi pártalapszervezet és a társas gazdaság tagjaiból megalakult a kadicssfalvi kollektív gazdaság kezdeményező bizottsága. A bizottság elnöke András László, tagjai Kovács G. Domokos, Imre Sándor és Magdó Ferenc voltak.⁷⁴ A székelyudvarhelyi vezetők is aktívan részt kellett vegyenek a kollektivizálás folyamatában. Így a néptanács elnöke irányította a szombatfalvi, a néptanács titkára a kadicssfalvi, míg a városi pártbizottság titkára a bethlenfalvi kollektív gazdaság szervezését. A szervezők munkáját segítették a tanügyi káderek, különböző vállalatok vezetői (Péter Áron, a Dózsa György cipőgyár igazgatója, Ipó Domokos).⁷⁵ A szervezés erőszakmentesebben történt mint más falvakban. Székelyudvarhely peremfalvainak kollektivizálása idején a rajon falvainak nagy többsége már kollektivizálva volt, így nagyon erős pszichikai nyomás alatt voltak a falu gazdái. Megállapítható a vallomások alapján azonban az is, hogy a kollektív gazdaság szervezői sokkal nagyobb ellenállásba ütköztek, mint a társulás szervezői. Több olyan esetről számoltak be a tanúk, mikor a gazdák elmenekültek otthonról, így próbálván elkerülni az agitátorok állandó zaklatását. Mihály Ferenc a testvérével három napig az erdőben élt a szervezés idején, Kovács D. Sándor a feleségével három hétre Báznára utazott, senki sem tudta a faluban, hogy hol vannak.⁷⁶

A kollektív gazdaságba való felvételi kérést először az alapszervezet kilenc tagja és három tagjelöltje töltötte ki. A párttagok, helyi vezetők után, azok a falubeliek írták alá hamarabb a belépési nyilatkozatot, akik zsarolhatóak voltak a hatalom által. Az állami szektorban dolgozók munkahelyüket féltve írták alá. Szabó Dénes kadicssfalvi tanítót hazaküldték Pálfalvára, s addig nem térhetett vissza, amíg az apját meg nem győzte a belépési nyilatkozat aláírásáról, azzal fenyegették, hogy áthelyezik Mátsfalvára. Páll Kálmán bátyja a kollektív gazdaság szervezése idején végzett a szakiskolával, csak úgy kapott munkahelyet, ha bemutatta az apja belépési nyilatkozatát: „bátyám letérdepelt édesapám elé, hogy álljon be a kollektívba”. Mihály Ferencet a Tehnoutilaj gyárból küldték haza munkahelye elvesztését helyezve kilátásba, testvérét pedig

az iskolából küldték haza.⁷⁷ A tanúk többsége az ösöktől örökölt földhöz való ragaszkodással magyarázta a kollektív gazdaságba való belépés elutasítását. Gyakoriatok az ilyen típusú válaszok, mint: „ezt a földet kaptam apámtól”, „egyenesen álltunk”, stb.

A szervezők az iskolában felállított irodába hívták be azokat a gazdákat, akik haboztak belépni a kollektív gazdaságba. Szabó Dénes nyolc éves fiát többször küldték haza az iskolától, hogy hívja a gazdákat „elbeszélgetni”. A szervezők a két osztályterem közti kisebb teremben fogadták a gazdákat, de tartottak „felvilágosító” gyűléseket az osztálytermekben, a kultúrházban is.⁷⁸ „Házhoz ritkán mentünk, csak szükség esetén, mert ott a paraszt úgy beszélt az emberrel, ahogy neki tetszett. Behívtuk a szervező irodába, mi voltunk az urak, beültettük, mint a gyermekeket a padba” – mesélte egy volt aktivista.⁷⁹ Esetenként reggeltől estig az iskolában voltak az emberek, de fizikai bántalmazás nem érte őket.

A továbbra is vonakodó gazdákat a néptanácsokhoz vagy a rendőrségre hívták, itt már keményebben felléptek velük szemben. András László társuláselnök az elsők között kellett beálljon a kollektívbe, de ő ezt csak akkor akarta vállalni, ha legalább már ötvenen aláírtak. Ekkor behívták a rendőrségre azzal az ürüggyel, hogy kell ellenőrizni a személyi igazolványát: „a politikai tiszt, Ozsváth Pista hívott, mondta ennek a Spânunak, – nagy román rendőr vót, ejsze 48-as a lába – hogy neveljen meg, mikor mentünk le a lépcsőn, olyan seggberúgást kaptam, hogy a nagyujjam kitörött, aztán bëlökött egy pincébe, má ott kellett legyenek valakik, me egyszer csak olyan elváltoztatott hangon azt mondták „béász-e”, mondtam be, csak most még nem, s akkor kezdtek supogtatni.” A módszer hatásos volt, mint fentebb is említettük, végül András László lett a kezdeményező bizottság elnöke.⁸⁰ Kedves Domo-kost is többször hívták és bántalmazták. A lánya így emlékezett: „A szekuritátén úgy agyonütötték, hogy a talpa kihasadott, úgy, hogy a bakancsot így a vállán kellett hazahozza éjszaka két órakor. Forró nevezetű ütötte agyon, a szekus [...] s többet nem kínoztatta magát”.

Az ötvenes években hatalmi pozíciókat betöltő párttagokkal készített interjúk azt a képet alakították ki a kutatóban, hogy ezek a vezetők saját meggyőződésükből cselekedtek. Őszintén hitték azt, hogy a kollektív

gazdaság megalakulása egy jobb életet fog eredményezni az egész falu számára. Egy székyudvarhelyi párttitkár könyvek tucatjait olvasta el, képezte magát, tanfolyamokra járt, hogy a párt szavát minél hitelesebben közvetíthesse a nép felé. Hogy a vágyakból nem lett valóság? Legtöbbjük belátta, hogy a célok nem valósultak meg, a kiábrándulás általános volt. Szélsőséges esetekről is meséltek a tanúk: az egyik udvarhelyi vezető a 80-as években még a pártkönyvét is visszaadta csalódottságában.⁸¹

A bethlenfalviak többségének véleménye szerint az agitátorok közül talán egy-kettőről lehet állítani, hogy rosszindulatból cselekedett. A helyi közvélemény egy B. nevű aktivista tevékenységét ítélte el a leginkább. A kadicfalvi párttagok közül a tanúk Sándor Imrét tartották gerinctelen besúgónak. Ő jelentette fel Szabó Dénes tanítót, mikor titkos megállapodást kötött a plébánossal, hogy gyermekisére engedi a gyerekeket. Ő értesítette a hatóságokat arról az eltépett zászlóról is, amely a kultúrháznál volt kitéve a köztársaság kikiáltásának ünnepén. A hatalom a falubeli kulákságot gyanította a „szabotázs akció” mögött, több kulákot meghurcoltak. De még Szabó tanítót és feleségét is egy napig vallatták az ügy kapcsán.⁸² Sándor Imréről egy anekdota máig fennmaradt Kadicfalván: „az aktivista halála napján két falubeli iszogat a helyi kocsmában és az egyik azt mondja, menjünk el a temetésre ..., hogy legyünk biztosak, hogy meghalt”.⁸³

A folyamatos zaklatást megelégtelve, megfélemlítve vagy önszántából, egyre több földműves írta alá a kollektív gazdaságba való belépési nyilatkozatot. A kadicfalvi kollektív gazdaság a kollektivizálás végső nagy hulláma során, 1962. február 25-én alakult meg. 1962. február 1. és február 25. között Székelyudvarhely rajonban 69 új kollektív gazdaság jött létre.⁸⁴ Ebben az időszakban alakult a rajonközpont másik két peremfalvának kollektív gazdasága is: Szombatfalván 1962. február 17-én, Bethlenfalván 1962. február 18-án.

A kadicfalvi kollektív gazdaság formailag a következőképpen alakult: a kezdeményező bizottság 119 kadicfalvi földműves nevében kérést nyújtott be a városi néptanács végrehajtó bizottsághoz a kollektív gazdaság megalakítására. A jóváhagyás után, a városi vezető szerv a kérést felterjesztette a rajoni néptanács végrehajtó bizottsághoz, amely továbbította a Maros–Magyar Autonóm Tartomány Néptanácsának Végrehaj-

tó Bizottságához. A kollektív gazdaság megalakítása itt kapott végső jóváhagyást 1962. február 14-én. A *Kadicsfalva* nevet viselő kollektív gazdaság alakuló közgyűlését 1962. február 18-án tartották a városi pártbizottság titkára és a városi Néptanács Végrehajtó Bizottsága elnökének jelenlétében. A kollektív gazdaságok minta-alapszabályzatának feldolgozása után megválasztották a vezető tanácsot; a kollektív gazdaság és a vezető tanács elnökének Lőrinc Jánost, alelnöknek András Lászlót választották.⁸⁵

A kadicsfalvi kollektív gazdaságba a faluban lakó családok 80,9%-a lépett be, amint az alábbi táblázatból is kiolvasható:

6. sz. táblázat

A faluban lakó családok összlétszáma:				A kollektív gazdaságba bevont családok száma:			
Kis- gazdaság	Közép- gazdaság	Munkás- család	Tisztv-i selő- család	Kis- gazda- ság	Közép- gazda- ság	Munkás- család	Tisztvi- selő- család
86	44	13	4	80	39	–	–

Forrás: A *Kadicsfalva* kollektív gazdaság tagosítási tervezete. 1962. A székeljudvarhelyi *Kondor* társulás irattára.

A kollektív gazdaság felavatása után is folytatódott a tagfelvétel, illetve volt olyan, aki nem lett kollektivista, de a földjéről lemondott. Két kadicsfalvi családnak sikerült megtartani birtokainak tulajdonjogát: Mihály Domokos családjának és Kovács D. Sándor családjának. A kollektív gazdaság megalakulása után a hatóság nem zaklatta tovább őket. Földjük a kollektív gazdaság földterületéhez került, helyébe sokkal rosszabb minőségű földet kaptak (egy hasonló nagyságú földterületet); ezt a birtokot háborítatlanul művelhették. Kovács D. Sándort a városi Néptanács Végrehajtó Bizottsága 1964. április 18-án értesítette, hogy a cserébe előírányzott 2,82 ha szántó és 1,85 ha kaszáló területeket átvegye.⁸⁶

Az új kollektív gazdaságba a tagok a következő elő- és holtileltárt hozták be:

7. sz. táblázat:

A bevitt eszköz / állat	Darab	Érték (lej)
Tehén	22	77 650
Növendék	3	6 400
Ló	15	15 300
Szekér	56	11 335
Eke	49	2 675
Borona	39	1 125
Kukoricavetőgép	3	220
Lóka	14	625
Hám	17	4 150

Forrás: A *Kadicsfalva* kollektív gazdaság tagosítási tervezete. 1962. A székelyudvarhelyi *Kondor* társulás irattára.

A kollektív tagok tulajdonában 77 darab tehén, 87 novendék és borjú, 208 sertés és 161 juh maradt.

Székelyudvarhely peremfalvainak kollektivizálásával befejeződött Székelyudvarhely városának kollektivizálása is. 1962. február 25-én a Román Munkáspárt Udvarhely rajoni bizottsága büszkén jelenthette a Román Munkáspárt Maros-Magyar Autonóm Tartományi Bizottságának, hogy Udvarhely rajonban befejeződött a mezőgazdaság kollektivizálása. A rajonban 15 344 földműves családja 95 kollektív gazdaságba egyesült, összesen 61 900 hektár mezőgazdasági területtel. E „nagyszerű győzelem” alkalmából a rajoni művelődési ház dísztermében ünnepi gyűlést rendeztek, amelyen tartományi és rajoni vezetők is résztvettek.⁸⁷

A kollektívbeli munka tovább növelte a falubeliek közötti feszültségeket. Többen tapasztalták, hogy a brigádosok rokonaiknak, barátaiknak több munkapontot írtak be, mint amennyi munkájuk után járt volna. A kollektív gazdaság működése nem bizonyult eredményesnek, mégis voltak nyertesek is: „Ennek az embernek semmije nem volt, fél év alatt házat, csúrt építettek” – mesélte egy volt kollektív tag.

Összegzés

A kadicssfalvi kollektivizálás folyamatát két szakaszra tudjuk felosztani. Az első szakasz (1949–1956) egybeesik – a bevezetőben felvázolt – a romániai kollektivizálási folyamat első és második szakaszainak időszakával. Ebben a szakaszban a kommunista törvénykezés nagymértékben sújtotta a helyi közösséget. Megtörtént a kulákok gazdasági tönkretetése, de a szegényebb rétegek is csak nagy erőfeszítések árán tudtak eleget tenni kötelezettségeiknek az állam felé. A második szakasz 1957-ben, a kvótarendszer eltörlésével indult, ugyanakkor megkezdődött a közös gazdálkodás struktúrájának kialakítása. Először a társulásokat szervezték meg, majd az országos kollektivizálás utolsó nagy hullámában alakították meg a kollektív gazdaságot. Azért ilyen későn, mert Székelyudvarhelyen létezett már a kollektív gazdaság 1959-től, így a városhoz tartozó peremfalvakban a kollektív gazdaság megalakítása nem volt égetően sürgős. Az a tény, hogy a rajonban már csak kevés kollektivizálatlan település volt 1962-ben, elég nagy pszichikai nyomást gyakorolt a helyi közösségre, ahhoz, hogy a kollektív gazdaság megalakítása viszonylag konfliktusmentesen történjen. Testi fenyegetésekre is sor került, de a lelki sérülések, sokszor, máig beforratlan sebeket eredményeztek.

A tanúk listája (a következő adatokkal: születési év, lakhely, foglalkozás a tanulmányunk által vizsgált időszakban):

- Szabó Dénes, 1925, Kadicssfalva, tanító
- Antal János, 1924-2004, Székelyudvarhely, a rajoni pártbizottság agrárosztályának vezetője
- Forró Miklós, 1931, Székelyudvarhely, a rajoni néptanács szervezési osztályának alkalmazottja
- Bedő Gyula, 1928, Székelyudvarhely, a városi pártbizottság titkára
- Mihály Sándor, 1925, Kadicssfalva, földműves
- Szilágyi Irén, Kovács D. Sándor lánya, 1936, Kadicssfalva, földműves
- Ifj. Mihály Ferenc, id. Mihály Ferenc molnár fia, 1944, Kadicssfalva, vállalkozó
- Kedves Éva, Kedves Domokos lánya, 1949, Kadicssfalva, fodrásznő
- András László, 1931, Kadicssfalva, földműves
- Páll Kálmán, 1950, Kadicssfalva, mester
- Mihály Imre, 1921, Kadicssfalva, pénzügyi ellenőr

Melléklet

A kadicfalvi kulákok adatai

Név	A listára kerülés oka	Kuláklista kiadásának dátuma	Földterület (hektár)
Kovács L. Dénes	Földjét részes művelésbe adta és feketézett.	1952. júl. 10.	4,22
Mihály János	Földjét részes művelésbe adta és napszámosokkal dolgoztatott.	1952. júl. 10.	8
Dr. Köllő Ignác katolikus pap	Szolgát tart és földjét munkásokkal műveltet meg.	1952. júl. 10.	3,54
Kovács L. Gáspár	Községi bíró volt.	1952. júl. 10.	7,53
Id. Imre Dénes	Földjét részes művelésbe adta és napszámosokkal dolgoztatott.	1952. júl. 10.	6,43
Mihály György	Földjét részes művelésbe adta és napszámosokkal dolgoztatott.	1952. júl. 3.	5,43
Mihály Árpád	Napszámosokkal dolgoztatott.	1952. júl. 3.	7,47

Források:

1. Székelyudvarhely városi Néptanács jelentése az Udvarhely városi kulákok helyzetéről. Másolata a szerző tulajdonában.
2. Udvarhely rajon kuláklistája. 1952. júl. 3. A szerző tulajdonában.
3. Kimutatás az Udvarhely rajonban levő új kulákokról. 1952. aug. 6. A szerző tulajdonában.
4. Udvarhely város kuláklistája. é. n. A szerző tulajdonában.

JEGYZETEK

1. V. Frunză: *Istoria stalinismului în România*. Buc., 1990. 199.
2. D. Cătănuș, O. Roske: *Colectivizarea agriculturii în România*. I. 1949-1953. Buc., 2000. 11.
3. A. Oțetea (red.): *Istoria lumii în date*. Buc., 1972. 464.
4. Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. I. Bp. – Csíkszereda, 1998. 161.
5. Szabó Dénes: *A kadicfalvi iskola monográfiája*. Kézirat. Másolata a szerző tulajdonában.
6. Szabó Dénes közlése.
7. Szabó Bálint: *A Kadics – Bethlenfalvi római-katolikus plébánia története*. Tanulmány. 1930. A kadicfalvi plébánia levéltárában.
8. Szabó Dénes közlése.
9. Szabó Bálint: *A Kadics – Bethlenfalvi római-katolikus plébánia története*. Tanulmány. 1930. A kadicfalvi plébánia levéltárában.
10. Szabó Dénes és András László közlése.
11. *Hivatalos Közlöny* (a továbbiakban *Hiv. Közl.*) 1946. febr. 16. 40. sz.
12. Ipari és Kereskedelmi Minisztérium 251. sz. törvénye. In: *Hiv. Közl.* 1947. júl. 15. 159. sz.
13. A Minisztertanács 112. határozata. In: *Hiv. Közl.* 1948. jún. 29. 147. sz.
14. A Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének 18. sz. törvénye. In: *Hiv. Közl.* 1949. júl. 14. 45. sz.
15. Minisztertanács 306. sz. rendelete. In: *Hiv. Közl.* 1949. júl. 21. 47. sz.
16. Gh. Iancu, L. Țărău: *Colectivizarea agriculturii în România. Aspecte legislative. 1945-1962*. Cluj-Napoca, 2000. 23.
17. Szabó Dénes közlése.
18. Az Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, Csíkszereda. Udvarhely város Néptanácsának levéltára (A továbbiakban: CszsÁLvt.) 2/1954-es iratcsomó. 13.
19. Szabó Dénes közlése.
20. CszsÁLvt. 2/1954-es iratcsomó. 64.
21. CszsÁLvt. 2/1954-es iratcsomó. 12, 18.
22. CszsÁLvt. 2/1957-es iratcsomó. 214.
23. CszsÁLvt. 2/1954-es iratcsomó. 196.
24. CszsÁLvt. 3/1955-ös iratcsomó. 66.
25. D. Cătănuș, O. Roske: i.m. 15.
26. Uo. 54.
27. Kedves Éva közlése.
28. CszsÁLvt. 2/1949-es iratcsomó. 109.

29. Lőrincz György: *Zajlásban*. Székelyudvarhely, 1998. 138.
30. CszszÁLvt. 2/1949-es iratcsomó. 211.
31. D. Cătănuș, O. Roske: i.m. 17.
32. Lőrincz György: i. m. 140.
33. Gh. Iancu, L. Țârău: i. m. 37-38.
34. Kedves Éva közlése.
35. Mihály Imre közlése.
36. 1957. évi Közmunka kötelezvény Páll József számára. Másolata a szerző tulajdonában.
37. CszszÁLvt. 3/1955-ös iratcsomó. 252.
38. Szilágyi Irén közlése.
39. ifj. Mihály Ferenc közlése.
40. Szilágyi Irén közlése.
41. A. Oțetea (red.): *Istoria lumii în date*. Buc., 1972. 464.
42. Páll Kálmán és Csepregi Árpád közlése.
43. *Szabadság* VIII (1951. aug. 25.)
44. Szilágyi Irén, Szabó Dénes, Mihály Ferenc közlése.
45. Gh. Iancu, L. Țârău: i.m. 57.
46. CszszÁLvt. 5/1955-ös iratcsomó. 538.
47. Lőrincz György: i.m. 142.
48. Székelyudvarhely városi Néptanács jelentése az Udvarhely városi kulákok helyzetéről.
49. Gh. Iancu, L. Țârău: i.m. 13.
50. D. Cătănuș, O. Roske: i.m. 26.
51. László Márton: *Kollektivizálás Székelyudvarhely rajonban*. In: Hargita Kalendárium. Csíkszereda, 2003. 105.
52. Munkaterv a TOZ-ok és kollektív gazdaságok létesítésére. 1950. Másolata a szerző tulajdonában.
53. *Szabadság* VII (1950. jún. 10.)
54. D. Cătănuș, O. Roske: i.m. 257.
55. D. Cătănuș, O. Roske: i.m. 257.
56. Gh. Iancu, L. Țârău: i.m. 25.
57. U.o. 29.
58. U.o. 31.
59. U.o. 50.
60. U.o. 53.
61. *Vörös Zászló* VI (1957. nov. 27.)
62. *Vörös Zászló* VIII (1959. ápr. 24.)
63. CszszÁLvt. 1/1952-es iratcsomó. 84.
64. CszszÁLvt. 3/1955-ös iratcsomó. 90.

65. CszÁLvt. 12/1957-es iratesomó. 570.
66. *Vörös Zászló* VI (1957. dec. 19.)
67. A *Kadicsfalva* kollektív gazdaság tagosítási tervezete. 1962. A székelyudvarhelyi *Kondor* társulás irattára.
68. Mihály Imre közlése.
69. Kedves Éva közlése.
70. Szabó Dénes közlése.
71. A *Kadicsfalva* kollektív gazdaság tagosítási tervezete. 1962. A székelyudvarhelyi *Kondor* társulás irattára.
72. Szabó Dénes és András László közlése.
73. Gy. B. egykori pártvezető közlése.
74. A *Kadicsfalva* kollektív gazdaság tagosítási tervezete. 1962. A székelyudvarhelyi *Kondor* társulás irattára.
75. Gy. B. egykori pártvezető közlése.
76. Szilágyi Irén és Mihály Ferenc közlése.
77. Szabó Dénes, Páll Kálmán és Mihály Ferenc közlése.
78. Szabó Dénes és Páll Kálmán közlése.
79. Gy. B. egykori pártvezető közlése.
80. András László közlése.
81. Gy. B. egykori pártvezető közlése.
82. Szabó Dénes közlése.
83. Mihály Ferenc közlése.
84. *Vörös Zászló* XI (1962. febr. 27.)
85. A *Kadicsfalva* kollektív gazdaság tagosítási tervezete. 1962. A székelyudvarhelyi *Kondor* társulás irattára.
86. Székelyudvarhelyi Városi Néptanács Végrehajtó Bizottsága által kiadott 2738/1964. sz. átirat. Másolata a szerző tulajdonában.
87. *Vörös Zászló* XI (1962. febr. 27.)

REZUMATE

Mihály János:

Prelucrarea fierului în valea Homorodului Mic, de la începuturi până în secolul al XIX-lea

Autorul studiului trece în revistă puținele informații de factură arheologică și documentară, precum și ipotezele privind începuturile metalurgiei fierului la Lueta; principalele etape de dezvoltare ale acestei îndeletniciri. Fără pretenția unei sinteze complete, este trecută în revistă istoria prelucrării zăcămintelor feroase de la Lueta, din epoca străveche și până în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Investigația parcurge deci întregul proces de dezvoltare, până la fondarea uzinei metalurgice de factură capitalistă de la Vlăhița, rod al efectelor revoluției industriale.

Sófalvi András:

Exploatarea fondului funciar al satelor din Ținutul Ocnelor în evul mediu și la debutul epocii moderne

Studiul prezintă fizionomia economică a unei microregiuni, a Ținutului Ocnelor din Secuime, în evul mediu, respectiv la începutul epocii moderne. Investigația a utilizat izvoarele scrise cu tentă indirectă, bogatul material al protocoalelor de judecată de la începuturile epocii moderne, toponimia, tradițiile populare, izvoare cartografice, tehnica populară, perieghezele efectuate pe teren. Fizionomia fondului funciar al satelor secuiești a evoluat în funcție de factori fizico-geografici, precum și de sistemul administrării, de structura socio-economică a comunității. Aspectul fizico-geografic al Ținutului Ocnelor, precum mare parte din teritoriul Secuimii, a favorizat în primul rând creșterea animalelor, drept care în această regiune era răspândit sistemul asolamentului bienal.

Rolul cultivării pământului a început să capete importanță la finele evului mediu. Se instituie o anume rânduială în privința părților de hotar, în sistemul asolamentului și al redistribuirii loturilor de către comunitate. Protocoalele de judecată conțin o serie de referiri la creșterea animalelor, exploatarea pământului arabil și a pădurilor, la preocupări cu caracter

auxiliar (funcționarea morilor). Toponimia și izvoarele cartografice în schimb ne edifică în privința procesului defrișărilor. Începe, prin urmare, să se contureze o structură economică și de exploatare funciară, care va caracteriza viața satelor secuiești până la procesul de colectivizare.

Hermann Gusztáv Mihály:

Plutăritul pe Târnava Mare

Primele date privind transportul de material lemnos pe râul Târnava Mare ne parvin din 1655. Plutăritul pe cursul acestei ape a fost reglementat prima dată printr-o dispoziție gubernială din 10 octombrie 1796, care fixează deopotrivă obligațiile plutașilor, respectiv a proprietarilor morilor de apă și a digurilor de alimentare aferente. În privința ponderii economice, plutăritul pe Târnava Mare a fost neînsemnat. Datele statistice din anul 1864 atestă pe acest traseu transporturi în valoare de 300 florini, de vreme ce pe Mureș, numai între Bazinul Giurgeului și Toplița, valoarea lemnului transportat se ridică la 300.000 de florini. Plutăritul pe Târnava Mare a luat sfârșit treptat, în urma inaugurării liniei de cale ferată Vânători-Odorhei, ce urma același traseu.

Oláh Sándor:

Ereditatea pământului în cadrul unei familii de mici nobili secui la mijlocul secolului al XVIII-lea

Acest studiu de caz prezintă practica eredității funciare, aplicată în condiții de secol XVIII, în cadrul unei familii de mici nobili din satul Merești (scaunul Odorhei, județul Harghita de astăzi). Principala sursă utilizată este o descriere datată în luna mai a anului 1755, în care proprietarii pârtași la diviziunea funciară a moștenirii familiare enumeră imobilele intravilane, loturile de pământ arabil, fânețele și părțile de pădure aflate în proprietatea familiei. Diviziunea scoate la iveală anumite mentalități și relații microsociale: felul în care priveau ei proprietatea ca atare, căutarea diferitelor tehnici care să asigure securitatea acesteia, obligațiile reciproce dintre frați. Documentul, dincolo de informațiile referitoare la cutumele legate de ereditatea funciară, e relevant și în privința obiceiurilor privind exploatarea pământului arabil și nearabil din

epoca respectivă. Studiul accentuează rolul alfabetizării, a cunoștințelor de carte existente în condițiile satului secuiesc, din prisma administrării relațiilor de proprietate.

Forró Albert:

***Date privind învățământul elementar protestant
din scaunul secuiesc Odorhei(1700-1850)***

Până în prezent, în lipsa cercetărilor din domeniu, lucrările referitoare la istoria învățământului elementar confesional din scaunul secuiesc Odorhei, sunt puțin numeroase.

Lucrarea de față prezintă noi date arhivistice, în legătură cu învățământul elementar protestant – reformat și unitarian – din zona Odorheiului.

Învățământul elementar a fost organizat în urma Reformei religioase din secolul al XVI-lea, care a pus pe preoții comunităților religioase în fața unei sarcini duble: a celei tradiționale, de a îngriji sufletele enoriașilor și, respectiv a uneia noi, de a se ocupa și de educarea copiilor. Pe meleagurile noastre primele școli elementare protestante au apărut la sfârșitul sec. XVI-lea, dar ridicarea nivelului educației poate fi înregistrat abia la sfârșitul veacului următor, când majoritatea tinerilor absolvenți ai colegiului reformat din Odorhei vor ocupa posturile de învățători din satele apropiate. Modernizarea și extinderea rețelei învățământului elementar are loc în timpul absolutismului luminat, care era preocupat de formarea cetățenilor loiali și utili pentru societate.

Lucrarea prezintă normele de comportament foarte riguroase impuse învățătorilor, modul retribuiri lor în bani și natură, încăperile în care funcționau școlile, factorii economici și sociali care au influențat frecvența școlii, materiile predate, metodele predării, etc.

Învățământul elementar, în general, a contribuit din plin la extinderea alfabetizării și culturii în limba maternă, precum și la formarea intelectualității laice din perioada studiată.

Tóth Levente:

Reforme școlare în cadrul bisericii reformate și urmările acestora în scaunul Odorhei (1780-1848)

Perioada dintre 1780-1848 este o perioadă de intense schimbări în cadrul vieții bisericii reformate din Transilvania. Absolutismul luminat și perioada reformistă au adus diferite încercări de modernizare a învățământului primar din comunitățile reformate. Studiul este o trecere în revistă a acestor încercări, scoțând la iveală metodele, concepțiile și căile prin care s-a propus rezolvarea chestiunii școlilor primare de la sate. Pornind de la enumerarea principalelor probleme ce priveau școlile primare și urmând cu prezentarea încercărilor de modernizare, studiul parcurge principalele momente ale organizării unui învățământ primar modern, în cadrul căruia fiecare disciplină își are rolul bine definit, respectiv fiecare învățător aportul său.

Studiul face referire la evenimentele din scaunul Odorhei, care prin importanța lor se înscriu în acest proces general, prezentând personajele și ideile acestora, referitoare la modernizarea învățământului.

Ideile și concepțiile născute și aplicate în perioada 1780-1848 au constituit mai târziu baza învățământului primar de stat.

Kolumbán Zsuzsánna:

Modificarea ierarhiei valorilor laice și eclesiastice pe parcursul secolului al XIX-lea (în lumina actelor de divorț din dioceza reformată Odorhei)

Pentru a putea vedea mai clar societatea unei epoci și pe cei ce trăiesc într-însa, trebuie mai întâi să cunoaștem ierarhia valorică pe care a stabilit-o, drept etalon, omul dornic de a-și satisface necesitățile și de a se autorealiza. Cum era formulată această ierarhie valorică, cum s-a modificat ea, în ce măsură au ajuns în opoziție oamenii cu normele morale general valabile, toate acestea rămân întipărite în anumite izvoare istorice. Printre aceste izvoare, care consemnează faptele nedemne, josnice, rele, dăunătoare colectivității, dar și reacția societății și a autorităților bisericești, se află și actele proceselor de divorț.

Studiul de față valorifică tocmai aceste izvoare, cu dorința de a contribui la analiza etică, referitoare la oamenii de odinioară. Este vorba despre acte încă necercetate, și anume: Protocoalele tribunalului ecleziastic de căsătorie, Actele proceselor de divorț și Protocoalele sinoadelor parțiale, care se află în Arhivele Diocezei Reformate Odorheiene. Studiul prelucrează mai ales informațiile oferite de actele proceselor de divorț din anii 1874, 1884, 1895 și de protocoalele sinoadelor parțiale din anii 1800-1806, căutând răspunsuri în general la următoarele întrebări: Care sunt culpele cele mai des întâlnite?; Care este atitudinea populației și a bisericii față de aceste culpe?; Se poate vorbi despre o schimbare de mentalitate în perioada cercetată, și în ce sens s-a produs această schimbare?.

Accentul cade deci pe transformările intervenite pe parcursul secolului al XIX-lea, la nivelul mentalității colective, transformare ce poate fi caracterizată printr-o distanțare permanentă de biserică. Acest proces a culminat în anul 1894, când biserica a pierdut dreptul de a judeca procesele de divorț, și de a emite acte oficiale.

Róth András Lajos:

Răspândirea cunoștințelor agricole în Secuime, din punctul de vedere al mentalității

Lucrarea analizează, sub aspectul istoriei mentalității, răspândirea cunoștințelor agricole în perioada de turnură a secolelor XIX/XX a societății secuiești, societate adânc ancorată în modul de producție tradițional, chiar în condițiile schimbării – capitalizării – structurilor economice din epocă.

Este analizată mentalitatea tradițională țărănească față de munca agricolă, precum și mentalitatea conducătorilor locali și de stat față de indispensabilitatea noilor cunoștințe agrare, în vederea realizării producției agricole moderne.

Novák Károly:

Meșteșugarii din Odorheiu-Secuiesc în perioada dualismului austro-ungar

Pactul dualist din 1867, pe lângă efectele sale politice și sociale, a influențat decisiv viața economică din Transilvania în general, și a Ținutului Secuiesc în particular. În economia cvasifeudală ardeleană pătrund elementele capitaliste, dar deseori aceste transformări au ca rezultat înrăutățirea situației micilor meșteșugari, care nu mai beneficiază de siguranța relativă oferită de sistemul breslelor. Aceste efecte pot fi surprinse și mai ușor în Secuime, unde desființarea breslelor a rezultat o situație de-a dreptul disperată.

Studiul de față încearcă să surprindă inițiativele și căutărilor prin care comunitatea meșteșugărească locală și regională se străduia să-și depășească problemele. La finele secolului al XIX-lea situația s-a mai ameliorat, măsurile autorităților au început să dea rezultate. La Odorheiu-Secuiesc s-a dezvoltat mai ales industria de prelucrare a lemnului și a pielii, s-a înființat o școală profesională, Camera de Comerț și Industrie a organizat cursuri pentru ucenici, mentalitatea localnicilor s-a mai schimbat, dar progresele și conjunctura favorabilă au fost întrerupte de izbucnirea primului război mondial.

Gidó Attila:

Identitatea evreilor din Odorhei de după primul război mondial

Lucrarea de față are scopul de a prezenta autoorganizarea și auto-definirea comunității evreiești din Odorheiu-Secuiesc de după primul război mondial; precum și de a o compara cu celelalte comunități israelite din Transilvania. Lucrarea încearcă să dea răspuns și la întrebarea privind măsura în care comunitățile mici evreiești au reușit să se integreze în comunitățile locale periferice, aflate departe de marele centre culturale maghiare.

Perioada de după primul război mondial a adus schimbări profunde în sânul comunității evreiești din Transilvania. Apariția și ascensiunea sionismului (mișcarea națională modernă evreiască), antisemitismul și politica guvernelor române, au determinat pe mulți israeliți parțial

ungurizați să se dezică de identitatea lor maghiară și să autodefinescă ca evrei. În cazul Odorheiului, majoritatea populației evreiești s-a alăturat mișcării sioniste, iar gruparea sionistă din oraș a devenit una dintre cele mai bine organizate din Transilvania.

Gidó Csaba:

Conflicte de graniță româno-ungare între 1940-1944 (cu precădere pe porțiunea de graniță dintre Ulieș și Dârjiu)

Ca urmare a dictatului de la Viena din 30 august 1940, pentru prima dată în istoria provinciei, Transilvania este împărțită în două părți, timp de patru ani: partea nordică a revenit Ungariei, iar cea sudică României.

Pentru comunitatea maghiară din nordul Transilvaniei această perioadă a însemnat o dezvoltare economică, întărirea conștiinței naționale, o perioadă pe care oamenii vârstnici și-o rememorează cu plăcere. Majoritatea lor s-au mândrit cu faptul că au ajuns din nou cetățeni ai Ungariei. Însă au privit cu suspiciune complexul de superioritate și antisemitismul adus de membrii administrației maghiare. Retrocedarea nordului Transilvaniei către statul român, după terminarea celui de al doilea război mondial – din perspectiva acestor oameni – apărea ca o nouă traumă.

Comunitatea maghiară din sudul Transilvaniei a considerat perioada dintre anii 1940-1944 ca o continuare a destinului ei tragic. Situația lor după 1940 s-a înrăutățit, orice fel de încercare de organizare comunitară a fost suprimată de administrația românească. Pentru ei sfârșitul războiului a însemnat ieșirea din această situație, un sentiment de ușurare.

Însă granița dintre cele două părți ale Transilvaniei – într-un anumit fel – continua să existe, și a avut un rol hotărâtor în procesul transformării comunității maghiare din sudul Transilvaniei în diasporă, în timp ce s-a produs întărirea conștiinței naționale și sporirea numerică a maghiarilor din nordul Transilvaniei.

Kápolnási Zsolt:

Procesul colectivizării în satul Cădișeni

În acest studiu autorul și-a propus să cerceteze fenomenul prin, care țărani din satul Cădișeni (unificat în 1950 cu orașul Odorheiu-Secuiesc) au trecut pe drumul agriculturii socialiste. Cercetarea a vizat cu precădere fenomenele schimbărilor survenite în viața sătenilor: felul în care au reacționat la campania de propagandă a noii puteri de după 1947, procesul integrării în noile structuri.

Astăzi Cădișeni este o suburbie cu aspect rural a Odorheiului, cu 535 de locuitori, aproape în totalitate maghiari. Gospodăria colectivă a luat ființă în anul 1962, după ce în 1958 a fost organizată o întovărașire agricolă. Gospodăria colectivă a fost organizată cu puțin timp înainte de încheierea colectivizării în România. Atât de târziu, pentru că în orașul Odorhei – cu care satul s-a contopit între timp – există deja o gospodărie colectivă, încă din 1959, prin urmare colectivizarea fostelor sate limitrofe nu mai reprezenta o prioritate.

SUMMARIES

János Mihály:

Iron Processing in the Homorodul Mic Valley, from the Beginnings to the 19th Century

The author presents the beginnings of iron processing in Lueta village, its different stages of reform, its locations, with the help of the very few available archeological findings, archive papers. Without striving after completeness the author tries to delineate the history of iron processing in Lueta, from the prehistoric age to the first part of the 19th century. Those are the years when, as a result of the industrial revolution, the forge of Vlăhița (the centre of iron industry in the neighbourhood of Lueta) was established.

András Sófalvi:

Land Cultivation in the Villages of the Salt Region in the Middle Ages and at the Beginning of the Modern Age

The present study analyses the farming and land cultivation in a small area of the Szekler land, the Salt region. Its sources are the indirect Szekler written recollections, the rich files of different trials dating from the early modern age, toponyms, folk traditions, cartographic surveys, facts from the history of technology, and field-work. The shaping of sight of the fields around the Szekler villages depends on the geography of the region, as well as on sociological and economical facts. The Geographical aspect of the Salt region was in favour of animal farming, the consequence of which was the two turn crop rotation used here.

The role of agriculture is growing in the late Middle Ages. The land is organized in fields, a certain pressure appears amongst the villagers to (re)divide the fields among themselves. The protocols contain many references to agriculture, to animal farming to the exploitation of the forests, as well as to other complementary economical activities. It can be seen from the facts dating from the early modern age that this is the time when an economical structure and a land farming is shaping up,

which is about to characterize the life of the Szekler villages until the collectivization.

Gusztáv Mihály Hermann:

Rafting on the Târnava Mare River

The first data regarding the wood transportation on the Târnava Mare river are from the year 1655. Rafting on these waters was first brought under regulation through a gubernial disposition dating 10th October, 1796, which pins down the obligations of the log floaters, as well as the obligations of the water mill and millrace proprietors. Log floating on the Târnava Mare river was insignificant regarding its economical weight. The statistics of the year 1864 show a traffic of 300 florins' value on this route, whilst on the Mureş river, only between Giurgeu basin and Toplița the value of the wood transported is of 300,000 florins. Rafting on the Târnava Mare river ended gradually, as a result of the inauguration of the Vânători-Odorhei railway line, which followed the same route.

Sándor Oláh:

The Inheritance of Field in a Szekler Gentry Family in the Middle of the 18th Century

The present case study is presenting the 18th century practice of inheriting land, in a gentry family of Merești village (Odorhei District, the Harghita county of today). The main source used is a description dating May, 1755, where the heirs who take part in the sharing of the family possessions enumerate the real assets inside the village, the arable fields, the meadows and the forests which are part of it. This division of property brings to the surface certain mentality aspects and micro-social relationships: the way in which property is regarded as such, the search for different techniques for securing these properties, family commitments between brothers. Besides the information referring to the habit of field inheritance, the document is also relevant regarding the land cultivation of the period. The study emphasizes the practical role of the existent schooling, of reading and writing knowledge in the Szekler villages, regarding the administration of property relations.

Albert Forró:

Data About Protestant Primary Schooling in the Szekler District of Odorhei (1700-1850)

Until recently there have been very few studies referring to the history of denominational primary education in the Szekler District of Odorhei, because of the lack of research on this topic.

This study presents new archival data about the Protestant-Calvinist and Unitarian primary education in Odorhei region, data unknown even to those in the profession.

The organization of the primary education was an outcome of the Reformation in the 16th century, which gave a double role to the priests of the religious communities: the traditional one, that of looking after the spiritual well-being of the believers, and a new one, that of educating the children.

Protestant primary schools first appeared in this area at the end of the 16th century, but a raised level of education can be traced only at the end of the next century, when most of the young graduates of the Protestant College of Odorhei take up teaching in the surrounding villages. Modernization and expansion of the primary educational system takes place during the enlightened absolutism which was preoccupied with the forming of citizens loyal and useful for the society.

The study presents the behavioural norms imposed on the teachers, the ways of their payment in money and in goods, the rooms where the schools functioned, the economical and social factors influencing school attendance, the subjects taught, the methods of teaching, etc.

Primary education in general has greatly contributed to the increase in number of literates and the expansion of culture in mother tongues, as well as the formation of laic intellectuals in the period studied.

Levente Tóth:***Scholastic Reforms and Their Effects within the Reformed (Calvinist) Church of Odorhei District (1780-1848)***

The 1780-1848 period is one of important changes within the Reformed Church of Transylvania. The enlightened absolutism and the period of the reforms brought along different endeavours of modernizing the primary schools of the Reformed communities. The study presents these attempts, bringing to the surface the methods, the concepts, and the proposed ways and means of solving the problems of village primary schools. Setting out from the enumeration of the significant problems of the primary schools and following with the presentation of the attempts at modernizing, the present study enumerates the most important moments of the organization of a modern primary education where each and every subject has its own, well defined role, and all the teachers have their contributions.

The present study refers to the events in Odorhei District (that is, a specific Szekler county with a legislative power) which through their importance participate in this general process, and it presents the people involved in the modernizing of education and their ideas.

The ideas and concepts brought forth and put into effect between 1780-1848 later constituted the base for building the state primary education.

Zsuzsánna Kolumbán:***Changes in the Laic and the Ecclesiastical Set of Values throughout the 19th Century Reflected in the Divorce Papers of the Reformed Diocese of Odorhei***

The knowledge about the set of values put up by the people eager to satiate their pretences is indispensable for a concrete judgement of the society and its members. The way these values were set, their alterations, the resistance they encountered can be traced in different historical source materials, such as divorce papers, which keep a record of the dirty, low and harmful deeds, not worthy of the community, and the reaction to them on the part of the church authorities and the society.

This study is trying to make a contribution to the ethical evaluation of long-ago people, using resources which have not been researched so far and can be found in the archives of the Odorhei Reformed diocese: the files of the divorce trials, the protocols of the partial synod, the marriage protocols of the church judiciary. The present paper processes primarily the divorce papers of the years 1874, 1884 and 1895, as well as the information contained in the protocols of the partial synod of the period between 1800-1806, in search of the answers to such questions as: Which are the most frequently occurring sins? How did the Church and the society react to these? Is it possible to talk about changes of the mentality? If yes, to which direction?

The main emphasis is made on those changes in the collective mentality which occurred during the 19th century and were first of all characterized by a backing away from the Church. The culmination of this process was in 1894, when the Church lost its right to judge the divorce trials and to issue official papers.

András Lajos Róth:

Approaching the Spreading of Agricultural Knowledge on the Szekler Land from the Angles of Mentality

The present study is aimed at the analysis of the spreading of the agrarian technical knowledge on the Szekler land, approaching it from the angles of the history of mentality, at the turn of the 19th and the 20th centuries.

How does the Szekler society, being settled in for a traditional agricultural production correlate with the changing economical framework (shift to capitalism)?

How do the local and the upper governing authorities see the necessity of the spreading of the technical knowledge – scholastic and taking place apart from school – indispensable for the realization of the modern agricultural production?

Károly-István Novák:

Craftsmen in Odorheiu Secuiesc at the End of the 19th, and the Beginning of the 20th Century

The compromise of 1867, besides having its political and social effects, determined the economic life of Transylvania in general and that of the Szekler land in particular. Within the economy of almost feudal nature the capitalistic aspects could be felt, however, these changes were not always positive. The relative safety of the craftsmen was destroyed by the liquidation of the guild system. This fact, together with the lack of capital and that of the railway system, resulted in hopelessness and emigration.

The present study is trying to track down the impacts of these incidents on the life of Odorheiu Secuiesc craftsmen and it is trying to chart the concrete events, the searches for local and regional solutions.

At the end of the 19th century the situation changed for the better, but the favourable circumstances and the progresses were interrupted by the outbreak of World War I.

Attila Gidó:

The Identity of the Jews from Odorhei After World War I

The present study brings forward the self organization and the self definition of the Israelite people of Odorhei after 1918. It also tries to compare this community with other Jewish communities from Transylvania. The paper also tries to give an answer to the question of how did the small Jewish communities shape their identity strategies on the periphery of the Hungarian culture, far from the strong integrating societies.

The period right after World War I, brought important changes into the lives of the Transylvanian Jews, as well as into the lives of the Jews of Odorhei. The appearance and the ascension of Zionism, the anti-Semitism and the Romanian policy towards dissimilation, determined the Jews to rephrase their attitude towards the Hungarian identity and to redefine themselves as Jews.

In the case of Odorhei, most of the Jewish population has joined the Zionism, establishing one of the best organized Zionist groups of Transylvania.

Csaba Gidó:

Romanian-Hungarian Border Conflicts Between 1940-1944, with Special Interest in Dîrju and Ulieș

As a result of the Viennese verdict on 30th of August, 1940, for the first time in the history of this land, Transylvania is divided into two parts for four years. The northern segment becomes part of Hungary, and the southern one, part of Romania. For the Hungarian community of northern Transylvania, this period meant economic development, deepening of national conscience, a period which the older people remember with affection. They were proud to be citizens of Hungary, but at the same time they regarded with suspicion the anti-Semitism and condescension of the Hungarian administration. The reannexation of northern Transylvania to Romania after World War II constituted a subsequent trauma for them.

The Hungarian community of southern Transylvania regarded the 1940-1944 period as a tragic one, not understanding, why their land did not become part of Hungary. Their situation worsened after 1940, every attempt on organizing activities was suppressed by the Romanian administration. They regarded the reannexation of northern Transylvania to Romania as their emerging from this hopeless situation.

The invisible border between the two parts of Transylvania still exists. The Hungarian community of southern Transylvania became really sparse, in contrast, there is an increase in number and in national conscience of the Hungarian community of northern Transylvania.

Zsolt Kápolnási:

Collectivization in Cădișeni

Throughout the present study we have been examining the process, which lead to the transition to socialistic farming of the cultivator population of Cădișeni village. During the research we have laid a major

emphasis on the investigation of the changes brought about in the life of the rural community: the way they received the propaganda campaign of the new regime which came into power in 1947, the way the local peasants fit with the newly developed structures.

Cădișeni is a part of the town mostly inhabited by Hungarians. It became part of the town together with Beclean in 1950. The today number of its inhabitants is of 535. The farmer's cooperative was established in 1962. Former to this, in 1958 a joint farm had been set up. The farmer's cooperative was established in the last great wave of the countrywide collectivization. This was made so late, because in Odorhei there had already been a collective farm since 1959, so the collectivization of the villages on the periphery of the town did not constitute a priority anymore.